

Studiehefte

Kapitalismen i vår tid

Peter Hartmann
Ansgar Knolle-Grothusen

En oversettelse av:

 Marxistisk senter

Kapitalismen i vår tid:

- til en økonomisk analyse av dagens kapitalisme

Av Ansgar Knolle-Grothusen og Peter Hartmann

Innhold:

I. Kapitalismen som samfunnsforhold – og dens virkemåte	7
II. Kapitalen og staten	18
III. Hovedlinjene i kapitalismens historiske utvikling fram til i dag	24
IV. Gjenspeilinger av denne utviklingen i den borgerlige diskursen	90
V. Strategiske konsekvenser	136
VI. Sluttnoter	151

FORORD

Dette notatet inneholder resultatene av våre analyser av de økonomiske forholdene i dagens kapitalisme og utgjør et foreløpig trinn i vårt arbeid. Problemstillingen er for kompleks til at en arbeidsgruppe av vår størrelse kan gi uttømmende svar på den relativt korte tiden vi har hatt til rådighet. Vårt ståsted, som i likhet med Marx ser kapitalismen som et prosesserende forhold, tillater heller ikke konkluderende betraktninger, om ikke annet så fordi det ikke kan være tale om noen konklusjon på kapitalismens utvikling.

Likevel mener vi at vi kan presentere et rammeverk som hjelper til med å relatere det omfattende materialet av empiriske fakta tilbake til de underliggende økonomiske kategorier og lover. På enkelte punkter – særlig i delen om verdensmarkedet – har vi tråkket opp ny teoretisk grunn og vi anser dette som et første skritt som må underkastes videre gransking og bearbeiding. Mulige konklusjoner og politiske konsekvenser er som regel bare antydning og ikke utarbeidet i detalj. De krever videre diskusjon og vurdering i lys av mer omfattende empiriske studier, noe vi ikke har hatt mulighet til å gjennomføre på denne korte tiden. I så måte er dette arbeidet et tankekors og et diskusjonsgrunnlag, verken mer eller mindre.

Et stort problem vi har støtt på, er at de eksisterende studiene om emnet, også de kritiske, er sterkt preget av tilnærmingen til og terminologien i dagens politiske økonomi, som er en del av den borgerlige ideologien. Dette avslører et problem som allerede Marx og Engels strevde med: «De herskende tanker er ikke noe annet enn det ideelle uttrykk for de herskende materielle forhold, de herskende materielle forhold oppfattet som tanker; det vil si de forhold som gjør en klasse til den herskende klasse, tankene om dens herredømme.»¹

Og videre: «Hvis man nå i sitt syn på det historiske forløp løsriver den herskende klasses tanker fra den herskende klasse, hvis man selvstendig gjør tankene og blir stående ved at 'i en viss epoke var det disse og disse tankene som rådde', uten å bekymre seg om produksjonsbetingelsene og produsentene av disse tankene – altså lar de individer og den verdenssituasjon som disse tankene bygger på, falle bort – da kan man for eksempel si

at mens aristokratiet hersket, rådde begrepene ære og troskap, mens under borgerskapets herredømme rådde begrepene frihet og likhet.»²

Disse begrepene, som uttrykker borgerskapets herredømme, preger – løsrevet fra sin materielle basis – også i dag de rådende tankene, på tvers av klasser. Mange kapitalismekritikere formulerer derfor sin kritikk i en terminologi som bygger på det systemet de ønsker å bekjempe, uten å være seg det bevisst. Men det dreier seg ikke om ord som tomme merkelapper, men om innholdet. Innholdet i den kapitalistiske produksjonsmåten kan imidlertid ikke måles med standardene «likhet» og «rettferdighet», som uttrykk for et høyere prinsipp, fordi:

«... Å fremstille likhet = rettferdighet som det høyeste prinsipp og den ytterste sannhet er absurd. Likhet eksisterer bare i kontrast til ulikhet, rettferdighet til urettferdighet, og er derfor fortsatt farget av kontrasten til den gamle, tidligere historien, dvs. til det gamle samfunnet selv.

Allerede dette utelukker muligheten for at dette, den *evige* rettferdigheten, skulle kunne utgjøre sannheten. Etter noen få generasjoners samfunnsutvikling under et kommunistisk regime og med de økte forsørgelsesmidler dette gir, vil folk oppfatte denne insisteringen på likhet og rettferdighet som like latterlig som adelige fødselsprivilegier i dag. Kontrasten til den gamle ulikheten og den gamle positive retten, ja, også til en ny overgangsrett, er forsvunnet fra det praktiske livet. Den som da står på sitt og krever sin nøyaktige, 'rettmessige' del av produktet, vil bli gjort narr av ved å få det dobbelte utlevert. Selv Dühring ville finne dette «forutsigbart» – og hvor blir det da av likhet og rettferdighet, annet enn i historiens skraphaug? At slike slagord egner seg utmerket til agitasjon i dag, gjør dem ikke til evige sannheter.»³

Å bringe sosialistisk bevissthet inn i kapitalismekritiske bevegelser betyr å understreke den samfunnsmessige bevegelsen de er et uttrykk for, for å dermed utvikle dem fra en blindt handlende til en bevisst handlende kraft. Det dreier seg ikke om å «konkurrere om de beste ideene», men om å vinne og formidle innsikt «i den proletariske bevegelsens betingelser, forløp og generelle resultater.»⁴

Med utgangspunkt i den kapitalistiske produksjonsmåtenes grunnleggende lover forsøker vi i dette notatet å beskrive hovedlinjene i kapitalismens historiske utvikling fram til i dag, inkludert de tilhørende endringene i disse lovenes uttrykksmåte. Deretter undersøker vi utviklingen av det borgerlige økonomifaget med henblikk på de viktigste skoleretningene som har oppstått, og som har vunnet og mistet terreng på måter som speiler de skiftende betingelsene til kapitalens verdiøkning. Vi ser også på fagets innflytelse på arbeiderbevegelsen og andre kapitalismekritiske strømninger. Den siste delen tar for seg problemene ved kravet om rettferdig fordeling, og peker på noen strategiske konsekvenser som vi mener følger av våre undersøkelser – utover det som allerede er antydnet underveis.

En økonomisk analyse ville mislykkes hvis den bare skulle gi en retrospektiv rettferdiggjøring av en eller annen allerede eksisterende strategi eller eviggyldig koordinatsystem. Dette fører til merkelapp-tenkning, hindrer en dypere forståelse av den objektive virkeligheten og står i veien for substansiell debatt. Minst av alt bør vi forvente et mirakel, for «miraklet er troens yndlingsbarn»⁵, og en økonomisk analyse er ikke en trosbekjennelse.

Hamburg/Celle, august 2004

Ansgar Knolle-Grothusen

Peter Hartmann

I. Kapitalismen som samfunnsforhold – og dens virkemåte

For å kunne forandre verden, må man forstå den. For å forstå samfunnsforholdene ved inngangen til det 21. århundret, er det nødvendig å forstå kapitalismens virkemåte og dens underliggende lover, samt det virkelige innholdet i de begreper som beskriver samfunnsutviklingen.

Kapitalismen er en prosess der en samfunnsmessig produksjon på grunnlag av privateiendom hevder seg i form av privatproduksjon. Produksjonen organiseres av private eiere, for egen regning, men det er ikke lenger produksjon for eget forbruk, men produksjon for andre – «for markedet». I en samfunnsmessig produksjon basert på privat eiendom er det nødvendig at produktene skifter eier, at de går fra produsent til forbruker, men også at den delen av den samfunnsmessige rikdommen som er nedlagt i produktene, forblir hos produsenten som privat eiendom. Dette skjer ved at produktene produseres som varer, for bytte. I byttet skifter bruksverdien eier, mens verdien, den andel av det totale samfunnsmessige arbeidet som er nedlagt i produktene, forblir hos selgeren i form av dets pengekvivalent.

Kapitalismen er utviklet vareproduksjon ved hjelp av varen arbeidskraft. Privateiendommen er samfunnets store skillevegg: den skiller de umiddelbare produsentene fra produksjonsmidlene de arbeider med, og den skiller også det ene private foretaket fra det andre.

Den deler samfunnet i to store klasser: de som eier produksjonsmidlene og som med dette også har monopol på samfunnets rikdom – det legemliggjorte, nedlagte arbeidet – og de som er utestengt fra dette eierskapet og derfor, for å kunne leve, må stille sin arbeidskraft til disposisjon for den første klassen mot lønn. (Lønnsnettakerne er de egentlige arbeidsgiverne, entreprenørene er arbeidstakerne, selv om dette blir ideologisk snudd på hodet i dagens språkbruk).

Verdien av arbeidskraften uttrykt i lønn og verdien som skapes gjennom bruk av arbeidskraften, gjennom arbeidet, er to helt ulike størrelser. Mens lønnsbeløpet representerer verdien som er nødvendig for reproduksjonen av varen arbeidskraft og dermed for opprettholdelsen av klassen av lønsmottakere, er den nye verdien som skapes gjennom arbeidet, vesentlig større: den omfatter hele samfunnets verdiprodukt, og dermed også

merverdien – verdien utover lønnsommen.

Hele totalproduktet tilhører klassen som eier produksjonsmidler, som har kjøpt arbeidskraften og brukt den i produksjonen. Denne klassen eier derfor også merverdien. Den enkelte eier av produksjonsmidler produserer imidlertid ikke for selv å konsumere sitt produkt. Selv om han er en privat produsent, inngår han i den samfunnsmessige arbeidsdelingen og produserer varer hvis verdi må realiseres gjennom salg på markedet.

En del av totalproduktet realiseres i byttet med lønsmottakerne. Her får kapitalistene tilbake den utlagte lønnsommen, slik at de kan kjøpe arbeidskraft på nytt, mens de lønnsavhengige får de bruksverdiene som er nødvendige for deres reproduksjon. En annen del av totalproduktet, som i verdi tilsvarer produksjonsmidlene som er brukt opp i produksjonen, blir realisert gjennom bytte innenfor kapitalistklassen selv, og blir tilbakeforvandlet til de produksjonsmidler som er nødvendige for å fortsette produksjonen. Den tredje delen, merproduktet, realiseres også gjennom bytte innenfor kapitalistklassen, og tjener, ved siden av denne klassens private forbruk, først og fremst til å utvide privatproduksjonen, til kapitalakkumulasjon – produksjon og tilegnelse av merverdi i et større omfang.⁶

Formålet med kapitalistisk produksjon er ikke behovstilfredsstillelse; formålet med kapitalistisk akkumulasjon er verken forbruk eller oppsamling av rikdom, men kapitalens egen verdiforøkelse – verdien som forøker seg selv. I den forstand er kapitalens bevegelse «målløs», som Marx sier

Den privat organiserte samfunnsmessige produksjonen reproducerer på et stadig bredere grunnlag en klasse som tvinges til å tilby sin arbeidskraft som en vare, og en annen klasse, i hvis hender den samfunnsmessige rikdommen som er skapt av den første klassen, blir konsentrert i kraft av deres eierskap til produksjonsmidlene.

Denne prosessen er objektiv og kan ikke tilskrives kapitalistens subjektive vilje. Derimot er kapitalistens subjektive handling et uttrykk for denne prosessen:

Verdienes selvvalorisering, stadig akkumulasjon, det er kapitalens grunnlov. Gjennom konkurransen blir denne kapitalens grunnlov påtvunget de

enkelte kapitalistene som en handlingsmaksime. De tvinges – under fare for å gå under som kapitalister – til stadig å akkumulere kapital, til stadig å utvide produksjonen av merverdi.

Grunnbetingelsen for enhver kapitalakkumulasjon er tilegnelse av ubetalt arbeid – produksjon av merverdi. Utvidelse av merverdiproduksjonen, enten absolutt gjennom forlengelse av arbeidsdagen og økt arbeidsintensitet, eller relativt gjennom senking av verdien av arbeidskraften – eventuelt dens pris under verdien – er derfor et konstant mål for kapitalen. Verdien av arbeidskraften senkes ved å øke arbeidsproduktiviteten og dermed redusere verdien av de nødvendige livsmidlene som bestemmer dens verdi.

Kapitalens verdiøkning kommer for hver enkelt kapitalist til uttrykk i oppnådd profitt - målt i forhold til hans kapitalutgifter. For å kunne overleve akkumulasjonsprosessen som kapitalist over et lengre tidsrom, må kapitalen hans i gjennomsnitt i det minste oppnå en verdiøkning som tilsvarer den gjennomsnittlige profitttraten, og for å oppnå dette må han hele tiden bestrebe seg på å oppnå ekstraprofitt utover den gjennomsnittlige profitttraten. Dette fører til et kappløp mellom enkeltkapitalene om å øke arbeidets produktivkraft, hvilket utgjør kapitalismens revolusjonære aspekt.

Akkumulasjonen av kapital foregår i sykliske puljer: Høye profitter fører til en stor produksjonsutvidelse, denne intensiveres til å begynne med ytterligere, ettersom etterspørselen og vareprisene også vokser med produksjonsutvidelsen, men til slutt overgår den voksende produksjonen etterspørselen, kapitalen kan ikke lenger selge en del av sine varer og kan derfor ikke lenger realisere sine profitter. Det oppstår en krise. Prisene faller, profitten faller, kapitalen har overakkumulert, uvirksom kapital ligger brakk ved siden av uvirksom arbeidskraft. Det oppstår en sterk devaluering og sammentrekning av kapitalen. Krisen etterfølges av en stagnasjonsfase der produksjonsprosessen begrenses og profitten er lav. Ofte stimulert av at nye markeder åpner seg, oppstår det til slutt et voksende oppsving med økende etterspørsel og stigende profitt igjen – og syklusen starter på nytt i et utvidet omfang.

Disse sykliske verdiøkningskrisene går sammen med strukturelle kriser:

Selv om behovstilfredsstillelse ikke er formålet med kapitalistisk produksjon, så er kapitalistisk produksjon likevel knyttet til det samfunnsmessige stoffskiftet – og dermed indirekte til behovene, som viser seg i form av betalingsdyktig etterspørsel.

For å opprettholde livsprosessen til samfunnet som helhet, trengs både produksjonsmidler og forbruksmidler i de rette former og proporsjoner. I den kapitalistiske produksjonsmåten oppstår disse riktige proporsjonene bare som et resultat av stadige disproporsjoner.

Varene må kunne tilfredsstille visse kvalitative og kvantitative behov for å bli anerkjent av samfunnet. Først da er det mulig å realisere dem på markedet. Men hvor mye av disse bruksverdiene som blir produsert, avhenger av profittforventningene. Kapitalen strømmer særlig inn i de produksjonsgrenene (og områder) der det kan forventes en profittrente over gjennomsnittet. Resultatet er at produksjonen utvides i de for tiden mest lønnsomme produksjonsgrenene, og her skapes det varemengder som overstiger de umiddelbare realiseringsmulighetene. Resultatet er en bransjemessig overakkumulasjon av kapital. Profittrenten i denne bransjen faller så under gjennomsnittet, bransjens kapital ødelegges eller devalueres og flyter tilbake til andre bransjer som nå lover høyere profitt. Men den utsatte bransjen er en kjøper av varer fra en annen bransje, som nå ikke lenger kan realisere sine varer, og dermed kan den strukturelle krisen, hvis den rammer en viktig produksjonsgren, slå over i en syklisk krise.

Med økningen i arbeidets produktivkraft i løpet av kapitalakkumulasjonen vokser massen og totalverdien av de anvendte produksjonsmidlene raskere enn massen og totalverdien av den anvendte arbeidskraften. Som følge av dette har den allmenne profittrenten en tendens til å falle. Siden verdiforholdet mellom de anvendte produksjonsmidlene og den anvendte arbeidskraften i gjennomsnitt vokser raskere enn selve kapitalen, vil etterspørselen etter arbeidskraft gradvis synke, og i løpet av akkumulasjonen oppstår det et overskudd av arbeidere som overstiger kapitalens gjennomsnittlige utbyttingsbehov, en industriell reservearmé. Tendensielt stigende arbeidsløshet og tendensielt fallende profittrente er derfor nødvendige bivirkninger av kapitalistisk akkumulasjon.

Den kapitalistiske produksjonens begrensede formål – kapitalen som

selvoppretholdende og selvøkende verdi, dens ubegrensede vekst – står i en vedvarende konflikt med den ubegrensede utviklingen av samfunnets produktivkrefter, da denne nå utelukkende framstår som et middel for kapitalens verdiøkning, og ikke som uttrykk for en stadig utvidet utvikling av produsentenes samfunnsmessige livsprosess.

Den kapitalistiske produksjonen forsøker hele tiden å overvinne sine immanente skranker, men siden den ikke kan overvinne sin egentlige skranke, selve kapitalforholdet, overvinner den disse bare ved hjelp av midler som stiller den overfor de samme skrankene på nytt og i større målestokk.

Utviklingen av den samfunnsmessige produksjonen og arbeidets produktivkraft, kapitalakkumulasjonen og kapitalens økende organiske sammenheng, og endelig profittrentens tendens til å falle, er alle faktorer som tvinger fram en konstant vekst i størrelsen på de anvendte enkeltkapitalene. I tillegg til den kapitalkonsentrasjonen som ledsager akkumulasjonen, krever akkumulasjonsprosessen også en sentralisering av kapitalen, en omdannelse av mange mindre kapitaler til noen færre og større. Konkurransen, kreditt og krise er de mektige virkemidlene som denne nødvendige konsentrasjonen gjør seg gjeldende med, der én kapitalist eksproprierer en annen – hvilket alltid ender med mange mindre kapitalisters undergang, der kapitalen delvis går over til seierherren og delvis går til grunne.

På denne måten har kapitalismen, som en produksjonsmåte som stadig revolusjonerer sitt eget grunnlag og oppløser alle tidligere produksjonsmåter, i løpet av de siste 200 årene hevdet seg over hele verden.

Kapitalen er imidlertid ikke en ting, men et samfunnsforhold mellom mennesker som kommer til syne i tingenes sirkulasjon, og som hviler på privateiendom og på utbytting av lønnsarbeid. Kapitalistiske forhold er klasseforhold.

Bruksgjenstander blir til varer fordi de er produkter av tilsynelatende selvstendig, privat organisert arbeid – arbeider som imidlertid, som spontant oppståtte ledd i den samfunnsmessige arbeidsdelingen, er gjensidig avhengig av hverandre på alle måter.

I varenes verdiforhold framstår det arbeidsdelte, samfunnsmessige forholdet mellom mennesker som en tinglig egenskap ved deres produkter, «produsentenes samfunnsmessige forhold til arbeidet som helhet framstår som et samfunnsmessig forhold mellom gjenstander som eksisterer atskilt fra dem.»¹

Menneskenes samfunnsmessige forhold til hverandre i produksjonen er ikke et resultat av en bevisst koordinert arbeidsdeling i samfunnet, men av en tilsynelatende selvstendig drevet privat-individuell produksjon, der det først når vareverdien realiseres i byttet, blir klart om, og i hvilken grad, den svarer til samfunnsmessige behov, om, og i hvilken grad, det arbeidet som er nedlagt i den, teller som en del av det totale samfunnsmessige arbeidet. Det arbeidsdelte, samfunnsmessige forholdet mellom mennesker blir først synlig når produktene møtes på markedet, i bytteverdien. I produktenes verdiforhold på markedet trer produsentenes samfunnsmessige forhold til hverandre fram. Verdienes størrelser er i stadig endring, uavhengig av viljen, forkunnskapene og handlingene til de som bytter. For dem tar deres egne samfunnsmessige bevegelser form av en tingenes bevegelse, som de ikke kontrollerer, men som de kontrolleres av. Resultatet er at de samfunnsmessige relasjonene mellom mennesker er unndratt deres bevisste kontroll; med vareformen får de samfunnsmessige forholdene mellom mennesker en tinglig form og begynner å leve sitt eget liv, uavhengig av produsentenes vilje.

I et utvidet perspektiv er arbeidsprosessen ikke bare en prosess der det produseres bruksgjenstander, men også en prosess der naturen tilegnes og samfunnet reproduseres. Det betyr at i et vareproduserende samfunn er det ikke bare de enkelte varene som blir uavhengige av menneskene som produserer dem, og som går fra å være objekter til å bli subjekter i den samfunnsmessige livsprosessen, men også de andre produktene av menneskelig arbeid, samfunnsforholdene vi lever under og miljøet vi har dannet, får en selvstendiggjort karakter overfor de menneskene som har skapt dem, og trer frem som en fremmed, herskende makt. Samfunnet framstår ikke som en «sammenslutning der den enkeltes frie utvikling er betingelsen for alles frie utvikling», men som noe som er skilt fra samfunnsindividene og oppstilt som noe abstrakt, som en ytre tvangsmessig samfunnsmessiggjøring, som finner sitt uttrykk i samfunnsorganer som står fremmede overfor individene – slik som staten – der det abstrakt

«felles beste» i tvilstilfeller råder selv på bekostning av den enkeltes frie utvikling, og det menneskelige fremskrittet, som Marx sier, «fortsatt ligner den heslige, hedenske avguden som bare ville drikke nektar av de falnes hodeskaller».

I vareproduksjonen fremstår menneskenes egen samfunnsmessighet for dem som en ytre tvang, som en tingenes tvang over produksjonen; det er ikke menneskene som kontrollerer sine produkter, men produktene som kontrollerer menneskene i form av tinglige tvangsmekanismer.

Verdi er et tingliggjort samfunnsforhold og samtidig en subjektivert ting, penger. Som selvvaloriserende verdi, som kapital, blir den et virksomt, tingliggjort samfunnsforhold og samtidig en subjektivert tinglig prosess. På samme måte som det samfunnsmessige forholdet mellom mennesker i produksjonen, basert på arbeidsdeling, i verdien fremstår som et forhold mellom ting i sirkulasjonen, fremstår utbyttingsforholdet mellom mennesker i produksjonen, klasseforholdet, i kapitalen som et forhold bestemt av naturlover og forårsaket av tingenes bevegelse i sirkulasjonsprosessen: penger forvandles til varer, varer forvandles tilbake til mer penger.

Som kapital blir verdien et automatisk subjekt i den borgerlige produksjonsmåten.

Under den utviklede vareproduksjonens betingelser er individet fremmedgjort fra sin samfunnsmessighet; individuelle behov må hevdes som privatinteresser mot resten av samfunnet. Men privatinteressen er i seg selv allerede en samfunnsmessig bestemt interesse, og kan bare realiseres under de betingelser som samfunnet setter og med de midler det gir, og er derfor bundet til reproduksjonen av disse midlene og betingelsene. Det er den enkeltes forhold til sin samfunnsmessighet, som er fremmed for ham som ting – vare, penger, kapital.

Gjennom lovene for den kapitalistiske produksjonen formes privatinteressene til klasseinteresser. Kapitalistenes klasseinteresse formes særlig gjennom dannelsen av den gjennomsnittlige profittraten, arbeidernes klasseinteresse gjennom dannelsen av den gjennomsnittlige merverdiraten. Gjennom dannelsen av den allmenne profittraten får den enkelte kapitaleier en andel av det samfunnsmessige merproduktet som står i forhold til

størrelsen på hans kapital relativt til den totale samfunnsmessige kapitalen. Hans profitt avhenger ikke lenger bare av mengden merarbeid som han presser ut av sine lønnsarbeidere i sin egen bedrift, men også av den samlede samfunnsmessige merverdimassen og merverdiraten, samt av den relative størrelsen på hans kapital. Av dette følger hans interesse, en klasseinteresse han har til felles med alle kapitalister, i å øke utbygtingen, det vil si merverdiraten og -massen, i samfunnet som helhet. Hans private interesse kommer her til uttrykk som en klasseinteresse, men hans private interesse smelter ikke sammen med klasseinteressen. Selv om hans interesse i å øke utbygtingen av arbeiderklassen i samfunnet som helhet er på linje med interessene til alle andre kapitalister, og utgjør en klasseinteresse, så er hans interesse i den relative økningen av sin andel av kapitalen rettet mot interessene til hans øvrige klassekamerater.

På samme måte danner den allmenne merverdiraten arbeidernes private interesser innenfor det kapitalistiske systemet til en klasseinteresse. Men mens kapitalistenes klasseinteresse er rettet mot å øke merverdiraten, er arbeidernes klasseinteresse rettet mot å senke merverdiraten. Disse interessene står i motsetning til hverandre og fører til en konstant småkrig mellom de to klassene om verdien av varen arbeidskraft og vilkårene for dens utbygting. Denne konstante småkrigen er et *nødvendig element* i den kapitalistiske produksjonsmåten. Avhengig av den økonomiske situasjonen og det samfunnsmessige styrkeforholdet mellom klassene, kan arbeidsforholdene og graden av utbygting, lønnsnivå og profitt, svinge som følge av denne klassekampen, men dette er bare kvantitative faktorer innenfor rammene av en kvalitativt uforandret overordnet struktur. Innenfor denne strukturen kan de beskrevne problemene ikke løses på noen grunnleggende måte. En kapitalisme uten utbygting og uten klasser kan ikke eksistere.

Det er ikke personlige karaktertrekk, men de private og klassemessige interessene som den kapitalistiske samfunnsformen fører med seg, som i hovedsak bestemmer individenes handlinger – og som et resultat av disse handlingene blir lovene for den kapitalistiske produksjonsmåten håndhevet bak folks rygg.

At lønnsarbeiderne handler i samsvar med sine klasseinteresser, slik de er beskrevet så langt, er nødvendig for å sikre deres overlevelse i det kapitalistiske samfunnet, men det er ikke tilstrekkelig for å overvinne utbygtingssys-

temet som fremmedgjør dem fra deres arbeidsprodukt og forvandler det til stadig nye utbyttingsmidler.

Men arbeiderne møter ikke bare sin samfunnsmessighet i en tingliggjort form idet de selger sin vare. Fordi varen er deres *levende arbeidsevne*, som ikke kan skilles fra deres person, er de også aktivt involvert i kjøperens, kapitalens, forbruk av denne varen. Forbruket av varen arbeidskraft finner sted i den samfunnsmessige produksjonsprosessen, som fra arbeiderens synspunkt fremstår som en arbeidsprosess, og fra kapitalens synspunkt som en verdiøkningssprosess. Kapitalen organiserer i økende grad produksjonsprosessen som en helhetlig, samfunnsmessig produksjonsprosess. På det enkelte produksjonssted er arbeidet direkte samfunnsmessig og utført i direkte samarbeid med andre. Men også utover dette blir produksjonen stadig mer samfunnsmessig; produksjonen i hver enkelt bedrift er et ledd i nettverket av den arbeidsdelte, samfunnsmessige totalproduksjonen og er, gjennom de nødvendige innsatsvarene, arbeidsmidlene, hjelpestoffene og transportmidlene – som selv igjen trenger sine innsatsvarer, arbeidsmidler og hjelpestoffer – stadig mer sammenvevd med den samfunnsmessige totalproduksjonen som er organisert som vareproduksjon via verdensmarkedet. I dette samfunnsmessige nettverket av enkeltkapitaler blir arbeiderklassen som helhet i stadig større grad *den samfunnsmessige produsent* som gjennom et formidlet samarbeid produserer all rikdom, alle produkter som tjener til å tilfredsstille menneskelige behov.

Men fremdeles er det ikke behovstilfredsstillelse som er formålet med produksjonen, men kapitalens verdiøkning, den delvise behovstilfredsstillelsen er bare en nødvendig betingelse. Men som en slik betingelse er den alltid til stede og kommer i økende grad i konflikt med kapitalens verdiøkningensbetingelser. Der behovet ikke kan fremstå som en betalingsdyktig etterspørsel, kan det ikke tilfredsstilles, og en stor andel av arbeidet tjener ikke menneskelige behov, men bare kapitalens behov for selvforøkning.

Også for den enkelte lønsmottaker er formålet med arbeidet å tjene pengene han trenger for å leve. At han også produserer, eller i det minste kunne produsere, noe nyttig for andre mennesker, at han i samarbeid med alle andre lønsmottakere produserer samtlige bruksverdier som direkte eller indirekte betjener tilfredsstillelsen av menneskelige behov, er bare en bieffekt. Men i denne bieffekten ligger sprengkraften skjult – nøkkelen til å

oppheve privateiendommen.

Som et prosessuelt samfunnsforhold skiller kapitalen først den enkelte produsent fra vedkommendes produksjonsforhold og setter seg selv i forhold til ham/henne som den universelle produksjonsbetingelsen; den skiller individene fra deres samfunnsmessighet og setter seg selv i forhold til dem som det samfunnsmessige subjektet; den gjør arbeiderne til lønsmottakere. Men i disse adskillelsene, som den legemliggjør som privateiendom, så gjør den som enkeltkapital, lønnsarbeideren til en samfunnsmessig delarbeider, og forener ham som totalkapital til den samfunnsmessige totalarbeideren i en nasjonal og overnasjonal samfunnsmessig produksjonsprosess der alle avhenger av hverandre. Og den legger i hendene på denne totalarbeideren alle de transport- og kommunikasjonsmidler som gjør at arbeiderklassen, *når den ikke lenger bare ser seg selv som en klasse av lønsmottakere, men selvbevisst som den forente samfunnsmessige totalprodusent*, også kan organisere den samfunnsmessige produksjonsprosessen på en direkte samfunnsmessig måte, uten å forskyve den samfunnsmessige forbindelsen fra produsenten til produktet, uten produktenes vare-, verdi-, penge- og kapitalform. Det eneste som kreves er at den private eiendomsretten til produksjonsmidlene oppheves fullstendig, dvs. at produsentene overtar eiendomsretten til produksjonsmidlene og at de pengeformidlede bytteforholdene som var nødvendige mellom enkeltprodusentene og forbrukerne da disse var private eiere, erstattes av direkte, kooperative forhold, for å gå fra en produksjonsmåte der det regulerende formålet er kapitalens verdiøkning til en produksjonsmåte der det regulerende formålet med produksjonen ligger i de samfunnsmessige individenes behov. Kapitalen skaper både nødvendigheten av og muligheten for dens opphevelse.

Siden kapitalen er et *prosessuelt* samfunnsforhold, er kapitalismen ikke en «fast krystall, men en organisme som er i stand til å forvandle seg og stadig er i ferd med å forvandle seg». Dens grunnleggende, bestemmende lover forblir de samme, men under endrede betingelser kommer de til uttrykk i en endret, tilpasset form.

Som samfunnets reproduksjonsprosess utgjør den en uatskillelig enhet av produksjon, distribusjon og forbruk, der produksjonen utgjør det overordnede momentet. Utbyggingen skjer i produksjonen, selv om den kommer til uttrykk i fordelings- og forbruksforholdene. Derfor er alle forsøk på å

oppheve utbyttingen av mennesket ved bare å endre fordelingsforholdene, dømt til å mislykkes. De fordelingsforhold som svarer til produksjonsforholdene, vil i løpet av kort tid bli reetablert. Likeledes er alle forsøk dømt til å mislykkes som bare vil oppheve kapitalforholdet punktvis og ikke som en samlet, samfunnsmessig produksjonsmåte.

II. Kapitalen og staten

Som klasseforhold er de kapitalistiske samfunnsforholdene underlagt visse rammebetingelser. Når de enkelte vareeierne først har erkjent seg selv som slike, framstår deres forhold til hverandre som bestemte, stadig tilbakevendende relasjoner, og ut fra dette oppstår behovet for «å innordne de daglig tilbakevendende handlingene i produksjon, distribusjon og bytte av produkter under en felles regel, for å sikre at den enkelte underkaster seg de allmenne produksjons- og byttevilkårene» (Engels).

Disse reglene blir kodifisert som lover. Enhver lov er bare en generalisering av en bestemt samfunnsmessig praksis – en kodifisering av praktiske forhold mellom mennesker. Men slik forholdet mellom mennesker i en samfunnsmessig produksjonsmåte som bygger på privateiendommen, antar formen av tingenes egenbevegelse, framstår også eiendommen selv som et rettsforhold til ting – som herredømme over ting. Men den skjuler et forhold mellom mennesker. Hvis én person er eier av en gjenstand, er alle andre ikke-eiere av denne gjenstanden. Forholdet til en gjenstand som et eksklusivitetsforhold som utelukker andre, er et rettsforhold mellom personer med hensyn til denne gjenstanden: Én person kan disponere over den, de andre kan det ikke. Det skiller ikke bare ikke-eierne fra denne tingen, men også - med hensyn til tingen - eierne fra ikke-eierne. Den samfunnsmessige betydningen av privat eiendomsrett til produksjonsmidlene består i at den skiller produsentene fra hverandre.

Nettopp gjennom denne atskillelsen er den private eiendomsretten til produksjonsmidlene ikke bare herredømme over tingene, men også dens motsetning – tingenes herredømme, produktenes herredømme over sine produsenter eller over eierne av produksjonsmidlene, det være seg privatkapitalister, aksjeselskaper eller arbeidsstokken i «selvstyrte» bedrifter. Siden de bare står i forbindelse med hverandre gjennom utvekslingen av sine produkter, antar de samfunnsmessige forholdene deres form av ytre, tinglige forhold og monetære «kostnader». Det samfunnsmessige arbeidet framstår som noe annet enn seg selv, som en verdi- og kapitalegenskap ved produktene. Delarbeidets forhold til totalarbeidet tar form av bytteverdien, prisen, som samtidig skjuler det den uttrykker. Og denne selvstendige formen produserer like selvstendige tinglige tvangsmekanismer, som menneskene ikke kan unnsnippe så lenge de klammer seg til bytteproduksjonen. Bare som private eiere kan de eksistere i et samfunn basert på privat

eiendom, og som private eiere må de forsøke å hevde sine private interesser mot andre private interesser ved å handle i samsvar med de tinglige tvangslovene.

Gjennom retten som privatrett (borgerlig rett) blir de praktiske forholdene mellom private eiere normert, legitimert og stabilisert. Utgangspunktet er den gjensidige anerkjennelsen av rettssubjektene som frie private eiere, uavhengig av eierforholdets karakter. Eieren av produksjonsmidler må anerkjenne den som bare eier seg selv – sin kropp og sin arbeidskraft – som en privatperson og privateier, og omvendt. Men ettersom enhver privateiendom setter grenser for enhver annen, og forfølgelsen av én parts private interesse begrenser en annens, kan ikke ståstedet til den borgerlige retten være ståstedet til bestemte private eller klassebundne interesser. Det sivilrettslige standpunktet er standpunktet til privateiendommen som prinsipp, uavhengig av hvilken særskilt privateiendom det er snakk om. Som sådan må det stå over de konkrete private og klassemessige interesse- ne og være uavhengig av dem. Men idet den samtidig har prinsippet om privateiendom som grunnlag, tjener den til å opprettholde klassesamfun- net.

For å kodifisere og håndheve dette prinsippet kreves det samfunnsinstitu- sjoner som legemliggjør samfunnet som en abstrakt allmennhet overfor det virkelige samfunnet med dets partikulære interessemotsetninger, altså en offentlig myndighet. I privatretten normerer den offentlige myndighet hvordan private interesser kan forfølges, nemlig i form av en klasseuav- hengig, allmenngyldig, betinget tillatelse. Siden denne tillatelsen samtidig innebærer en begrensning av private interesser, må det offentlige også vokte retten den har etablert. Dette fordrer en straffelov som utfyller privatretten, og midler til å håndheve den etablerte loven, nemlig maktmo- nopolet. Den offentlige myndighet, staten, beskytter privateiendommen mot voldelige inngrep fra andre eiere ved å oppstille seg selv som den eneste makten som, under visse betingelser og til vern om prinsippet om privateiendom, kan gripe med makt inn i den konkrete privateiendommen.

Dermed festner forestillingen seg om at staten, i motsetning til enkeltinter- essene, legemliggjør allmenninteressen, og slik – som legemliggjørelsen av det allmenne – en motmakt til privateiendommen. Men dette er en illusjon. Under privateiendommens vilkår og den resulterende atskillelsen av

individene fra deres samfunnsmessighet, «er allmenninteressen nettopp de egoistiske interessers allmennhet.»⁷ Den «allmennhet» som er legemliggjort i staten, er bare «et illusorisk fellesskap» som hevder seg mot individene «som en ‘fremmed’ og ‘uavhengig’ interesse, som en ‘allmenn’ interesse som i seg selv er spesiell og særegen».⁸ Staten er ikke en «motmakt» til den borgerlige eiendommen, men dens uunnværlige supplement, dens nødvendige overbygning.

Kapitalen har imidlertid ikke oppfunnet staten. Staten er et historisk produkt av den førborgerlige privateiendommen og av de interessekonfliktene mellom eiere og ikke-eiere, samt mellom eierne selv, som oppsto med den. Statens former har endret seg i takt med privateiendommens former og de respektive produksjons- og bytteforhold som svarer til disse. Kapitalen måtte også først underlegge seg og tilpasse den eksisterende staten til sine egne behov – en prosess som fortsatt pågår, som allerede har gått langt utover nasjonalstatens rammer, og som er like irreversibel som den er uopphørlig.

I løpet av de siste 200 årene har kapitalismen, som en produksjonsmåte som stadig revolusjonerer sitt eget grunnlag og oppløser alle tidligere produksjonsmåter, gjort seg gjeldende over hele verden og tilpasset de eksisterende rettssystemene og politiske institusjonene til kapitaløkningens behov. Med utgangspunkt i Europa har den gradvis oppløst de føydale forholdene som satte grenser for dens utvikling, og skapt seg politisk adekvate former gjennom utviklingen av nasjonalstatene. De borgerlige statene har som oppgave å sikre kapitalens reproduksjonsbetingelser internt, og eksternt å styrke hjemlig kapitalers muligheter på verdensmarkedet.

Det parlamentariske demokratiet har vist seg å være den mest egnede formen for dette: De som handler i staten, ja, nettopp de som i fullt alvor innbiller seg at de handler i fellesskapets interesse, kan ikke annet enn å tjene kapitalens «begrensninger» så lenge selve kapitalforholdet ikke settes til diskusjon. For der alle produktivkreftene til det samfunnsmessige arbeidet fremstår som kapitalens produktivkrefter, der all samfunnsmessig rikdom tar form av kapital, må innsatsen for det abstrakt oppfattede felles beste vise seg å være innsats for kapitalen. Dermed viser det parlamentariske demokratiet seg å være en form for borgerlig klasseherredømme –

kapitalens diktatur.

Den borgerlige staten er kapitalens stat, i den forstand at den sikrer – og må sikre – vern og ivaretagelse av privateiendom som fungerer som kapital. Den gjør dette både overfor den enkelte kapital og overfor totalkapitalen. Derfor eksisterer den som en ideell totalkapitalist, adskilt fra den reelle totalkapitalisten – kapitalistklassen. Den sikrer både kapitalens allmenne eksistensbetingelser som selvøkende privateiendom, og den formen som den kapitalistiske produksjonsmåten indre lover slår igjen-
nom utad: konkurransen, dvs. kapitalenes gjensidige påvirkning av hverandre. Dens støtte til kapitalen gjelder som regel ikke noen bestemt kapitalist, men prinsippet om kapitalistisk økonomisk aktivitet. Den tillater forfølgelse av ethvert interesseformål, så lenge det kan forplikte seg til å respektere privateiendommen. I dette henseende er den prinsipiell og ivrer for likhet.

Som Marx bemerket⁹, gir staten individene i det borgerlige samfunnet så å si en dobbel eksistens. Som borgere er de likeverdige og frie deltakere i samfunnslivet. Som kapitalister og lønnsarbeidere, millionærer og vaskere, er de virkelige deltakere. I borgeren, citoyen, iscenesetter borgeren (bourgeois) sin brorskap med proletaren, lønnsarbeideren, og gir ham inntrykk av at også han bør oppfatte seg selv som medlem av en abstrakt allmennhet. Staten fremstår dermed som et fellesskap som er uavhengig av noen konkret eiendom, der det borgerlige samfunnet er negert i sine praktiske produksjons- og fordelingsforhold, og det borgerlige samfunnet trenger denne fiksjonen for å kunne hevde privateiernes særlige interesser som allmenne, og for å tvinge lønsmottakerne til å forfølge sine interesser ikke som særinteresser, men som interesser som er forpliktet overfor «det felles beste».

Dette fellesskapet eksisterer på ingen måte bare i fantasien, som en ideologi, men har en virkelig eksistens i form av statsborgerskap og statsborgerlige rettigheter. Dets realitet oppleves sterkest av dem som er utelukket fra det – som jødene i fortiden og nåtidens illegale og «papirløse» innvandrere. Likevel forblir det et illusorisk fellesskap, som ikke konstituerer de virkelige forholdene mellom «borgerne», men forutsetter dem – og i beste fall påvirker dem ved å abstrahere fra dem.

Siden lovgivningen er et uttrykk for kapitalistiske produksjonsforhold og dermed for klasseforhold, kan ikke staten være klassenøytral. Den er et herredømmeinstrument; dens organer – parlament, regjering og rettsvesen – er organer for opprettholdelsen av de herskende forholdene, og som sådanne også en integrert del av dem. Som et uttrykk for og en overbygning over klasseforhold som er bestemt av økonomiske lover, kan de ikke løsrives fra disse.

Selv om den økonomiske basis bestemmer overbygningen, er forholdet ikke mekanisk. Det eksisterer gjensidige påvirkninger; overbygningens organer kan i høy grad gi impulser til den økonomiske utviklingen. Som den eneste makt med rett til å gripe inn i privateiendommen, krever staten inn avgifter, som den bruker til å finansiere sin virksomhet for å sikre kapitalens reproduksjonsbetingelser.

I denne funksjonen er den også en økonomisk makt som, i motsetning til privateiendommen, ikke direkte er underlagt kapitalens profitttvang – bare indirekte, ettersom privat profitt utgjør grunnlaget for avgiftene, skattene. Den skaper ikke selv noen profitt, men må sørge for at det skapes profitt. Derfor kan den for eksempel dempe dybden i krisesyklusen gjennom en antisyklisk finans- og økonomipolitikk. Samtidig påvirker den fordelingen av profitt mellom rentebærende og industriell kapital gjennom størrelsen på statsgjelden, som utgjør en stor andel av den fiktive kapitalen.

Som den eneste makten som har myndighet til å gripe inn i privat eiendom, fremstår staten som den store omfordeleren. Dette vekker et ønske om å håndheve individuelle interesser eller gruppeinteresser ved hjelp av statsmakten. Kampen om innflytelse på statsnivå for å hevde særinteresser blir et speilbilde av konkurransen i det virkelige samfunnet. Særinteresser kan påvirke lovgivningen via personlige bindinger, lobbyvirksomhet, korrupsjon osv., med større eller mindre suksess avhengig av mulighetene, og disse mulighetene øker med kapitalens størrelse. Det kan også, avhengig av styrkeforholdet, være mulig å få gjennom parlamentariske vedtak som punktvis tilgodeser de arbeidende klassers interesser. Men selv som den store omfordeleren forutsetter staten alltid privateiendom, og omfordelt privateiendom er alltid resultatet.

Til syvende og sist er alle forsøk på å hevde særinteresser begrenset av den

kapitalistiske produksjonsmåten. Den enkelte politiker kan være forpliktet overfor en bestemt kapitalgruppe, en regjering kan forsøke å jevne ut en klassekonflikt eller tvert imot fokusere på konfrontasjon, men til syvende og sist representerer de interessene til kapitalen som helhet og er uløselig knyttet til dens bevegelsesrammer, og som personifiseringer av disse forholdene kan de når som helst skiftes ut uten at det påvirker selve forholdene.

Alle politiske og økonomiske krav som tar sikte på en større andel av det totale samfunnsproduktet, er et uttrykk for lønnstakernes klasseinteresser og er basert på deres livsinteresser. De er imidlertid begrenset til fordeling og fokuserer nødvendigvis på forbruk. Men produksjon, distribusjon og forbruk er en organisk helhet og danner som sådan grunnlaget for produksjonsmåten.

Kapitalen som et samfunnsforhold som reproducerer seg selv, reproducerer produksjons-, distribusjons- og forbruksforholdene, om enn på et bredere plan, men innenfor grensene som er bestemt av produksjonsmåten.

Det er illusorisk å anta at den kapitalistiske produksjonsprosessen kan gjøres «mer rettferdig» gjennom en annen fordeling, eller at en annen «mer rettferdig» verden kan bygges på dette grunnlaget. Fordelingen kan ikke brytes ut av produksjonsforholdene; et forhold som objektivt sett er grenseløst i sin bevegelse, kan verken måles eller kontrolleres av moralen, siden moralen til syvende og sist bare er et uttrykk for disse forholdene.

III. Hovedlinjene i kapitalismens historiske utvikling fram til i dag

Kapitalen oppstod ikke av seg selv, men vokste fram på grunnlag av foreliggende samfunnsmessige forhold. Kapitalen benytter disse forholdene så lenge de er fordelaktige for dens verdiøkning, og oppløser dem så snart de blir et hinder.

Derfor tar den historiske utviklingsprosessen – de konkrete former, betingelser og grenser kapitalforholdet antar – ulik form avhengig av de gitte utgangsbetingelsene. «Manchesterkapitalisme» og «rhinlandsk kapitalisme» er ulike varianter av det samme kapitalforholdet, men med ulike historiske forutsetninger og tradisjoner. Kapitalismen knytter seg i ulike land på forskjellig vis til restene av produksjonsmåtene den erstattet, noe som påvirker både selve produksjonsforholdene og deres politiske og ideologiske overbygning. Dette gjelder særlig strukturen til produksjonsgrenene som eksisterte før kapitalismen og som denne bare omformet (jordbruk, håndverk), men også statsapparatet, sosiale støtteordninger, kapitalens indre struktur (forholdet mellom produktive kapitalister og rentenister, mellom egen- og fremmedkapital, samt kapitalens størrelse i ulike produksjonsgrener) og arbeiderklassens indre struktur. Også når kapitalismen utvikler seg videre på sitt eget grunnlag, er den konkrete utviklingen avhengig av bestemte historiske betingelser som varierer fra land til land (ressurstilgang, markedsstørrelse, skattetrykk, tilgang på arbeidskraft osv.).

Fenomener som ved første øyekast kan virke like, kan dermed være uttrykk for svært ulike prosesser. For eksempel kan monopoler være rester av førkapitalistiske forhold, uttrykk for en kunstig framtvunget kapitalistisk utvikling, eller tegn på en høyt utviklet og sosialisert kapitalisme. Derfor er det viktig å nøye analysere hvilke prosesser som konkret skjuler seg bak de ulike fenomenene. Uten å gå i detalj her, skal vi forsøke å kort skissere de viktigste strukturelle endringene i kapitalismens historiske utvikling.

Drivkraften bak hele denne utviklingen ligger i kapitalens grenseløse behov for å ekspandere, som en verdi som alltid streber mot å øke seg selv. Kapitalens ekspansjon følger nødvendigvis av dens grenseløse karakter. Kapitalen drives ikke av forbruk. Selv om kapitalens representanter lever i overflod, er dette i seg selv ikke vesentlig for kapitalismens karakter. Også herskerklassene i tidligere samfunnsformer levde i overflod. Men som Marx og Engels påpekte, var det avgjørende for disse tidligere klassene å

bevare produksjonsmåten uendret, mens kapitalistklassen ikke kan eksistere uten å stadig revolusjonere produksjonsmidlene – og dermed produksjonsforholdene, ja alle samfunnsforhold. Behovet for stadig større markeder jager borgerskapet over hele kloden.

1. Underordning og oppløsning av førkapitalistiske produksjonsforhold

Ved å samle et stort antall lønnsarbeidere i en felles arbeidsprosess, utvikler kapitalen arbeidets samfunnsmessige produktivkraft gjennom kooperasjon. Denne produktivkraften framstår som kapitalens spesifikke egenskap, på samme måte som kooperasjonen fremstår som en særskilt form for den kapitalistiske produksjonsprosessen – i motsetning til arbeidet utført av isolerte, uavhengige arbeidere eller små håndverkere. Kooperasjon basert på arbeidsdeling får sin klassiske form i manufakturen, som dominerer som kapitalistisk produksjonsform fra midten av 1500-tallet til siste tredjedel av 1700-tallet. Dens grunnlag er oppsplittingen av håndverksarbeidet i ulike deloperasjoner. Men fordi håndverket fortsatt ligger til grunn for manufakturen, og det ikke finnes en objektiv struktur som fungerer uavhengig av arbeiderne, kjemper kapitalen stadig mot arbeidernes motstand. Samtidig klarte manufakturen verken å gripe hele samfunnets produksjon eller å revolusjonere den fullstendig. Den forble en økonomisk kunstform basert på byenes håndverk og landets husindustri. På et visst utviklingstrinn ble manufakturens snevre tekniske basis et hinder for kapitalens eget ekspansjonsbehov.

Med utviklingen av maskiner og storindustri fra siste tredjedel av 1700-tallet til siste tredjedel av 1800-tallet, etablerer kapitalen et samfunnsmessig forhold som gjennomtrenger alle områder. Den skaper nå selv sine egne forutsetninger – sosialt, ved å ødelegge husindustrien og byens håndverk, og teknisk, ved at maskinene selv blir en del av kapitalens produksjonsprosess. Politisk knuser den de gamle førkapitalistiske strukturene, kirkens makt, landeiernes dominans og byenes laugssystemer – hele systemet med privilegier, gamle monopoler og personlige avhengighetsforhold.

Selv de områdene der kapitalen ennå ikke direkte kan innføre sin egen produksjonsmåte, blir underordnet og gjort avhengig av den.

Som Marx sier, er de gunstige prisene som følger av den kapitalistiske pro-

duksjonens mye høyere produktivkraft, det tunge artilleriet som den skyter alle kinesiske murer i bakken med. Alle gamle produksjonsmåter - i den grad de i det hele tatt kan levere et salgbart produkt - blir altså knyttet til den kapitalistiske produksjonsmåten gjennom byttet, og ved å gjøre byttet til en nødvendighet for dem, blir det midlet til deres ytre underordning under den kapitalistiske produksjonsmåten og samtidig midlet til å omdanne og oppløse deres hittil selvforsynte indre strukturer. Dette er imidlertid en langvarig og på ingen måte avsluttet prosess.

Sett fra metropolens perspektiv er det lett å overse at en betydelig del av verdens befolkning fortsatt i stor grad lever i former for selvforsynte familie- eller landsbyøkonomier og fortsatt knapt formelt, enn si reelt, er underlagt det kapitalistiske systemet, men bare må forholde seg til dets indirekte virkninger. Disse er ofte mer katastrofale enn de direkte virkningene fordi de ødelegger gamle livsformer uten å skape nye. Selv i områder der den kapitalistiske produksjonsmåten allerede har fått et sterkere direkte fotfeste, forblir århundregamle sosiale og ideologiske strukturer ofte virksomme og kombineres med kapitalforholdet for å danne regionalt særegne former for kapitalistisk verdiøkning. Den kapitalistiske utviklingens asynkronisitet, som gjør at kapitalen i noen regioner knapt har begynt på sin historiske oppgave, mens den i andre stort sett har fullført den, er et praktisk problem med tanke på avskaffelsen av kapitalforholdet.

2. Dannelsen av de to hovedklassene – lønnsarbeidere og kapitalister

«Det moderne borgerlige samfunn som er utgått av føydalsamfunnets undergang, har ikke opphevet klassemotsetningene. Det har bare satt nye klasser, nye vilkår for undertrykkelse, nye kampformer istedenfor de gamle.

Vår epoke, borgerskapets epoke, særkjennes imidlertid ved at den har forenklet klassemotsetningene. Hele samfunnet spalter seg mer og mer i to store fiendtlige leirer, i to store klasser som står direkte mot hverandre: borgerskap og proletariat.»¹⁰

Dannelsen av de to hovedklassene henger sammen med at det stadig blir færre produsenter, bønder og håndverkere, som arbeider for seg selv med sine egne produksjonsmidler. I Tyskland sank andelen kapitalister i den yrkesaktive befolkningen svakt fra 3 til 2 prosent i løpet av 1900-tal-

let; andelen selvstendige småprodusenter sank fra 35 til 8 prosent (særlig kraftig på landsbygda i 1950- og 1970-årene), mens antallet lønsmottakere steg fra 62 til 90 prosent.¹¹ I de fleste utviklede kapitalistiske stater ble kapitaliseringen av landbruket og forvandlingen av små bondeprodusenter til lønsmottakere først et noenlunde avsluttet kapittel i andre halvdel av 1900-tallet.

Samtidig står vi i dag overfor prosesser som på den ene siden skaper større forskjeller i den kapitalproduktive (merverdiproduiserende) kjernen av den arbeiderklassen, og på den andre siden jevner ut forskjellene mellom industriarbeidere og ansatte i handel og offentlig sektor. Delvis forvandles til og med offentlig ansatte til produktive arbeidere gjennom privatisering.

Dette betyr at man først nå kan anse Marx' utsagn: «Den proletariske bevegelsen er det store flertallets selvstendige bevegelse i det store flertallets interesse»¹² for å være riktig i bokstavelig forstand.

3. Endringer i arbeiderklassens struktur og sammensetning

Når den kapitalistiske produksjonen utvikler seg, endres også forståelsen av hva en produktiv arbeider er:

«Produktet forvandles fra å være det umiddelbare resultat av den individuelle produsentens arbeid til et sosialt produkt, skapt av en samlet arbeidsstyrke – altså et kollektivt arbeidspersonell, hvis medlemmer står nærmere eller fjernere selve bearbeidningen av arbeidsobjektet. Dermed utvider nødvendigvis begrepet produktivt arbeid seg, sammen med hvem som utfører dette arbeidet, altså den produktive arbeideren. For å arbeide produktivt er det ikke lenger nødvendig å legge hånd på gjenstanden direkte, det holder å være en del av den samlede arbeideren, å fylle en av dens underordnede funksjoner. ... På den andre siden innsnevres samtidig begrepet om produktivt arbeid. ... Arbeideren produserer ikke lenger for seg selv, men for kapitalen. Dermed er det ikke tilstrekkelig at han produserer generelt – han må produsere merverdi. Bare den arbeideren som produserer merverdi for kapitalisten eller bidrar til kapitalens selvøking, er produktiv.»¹³

Arbeiderklassens struktur og sammensetning forandrer seg i takt med at produktivkreftene utvikles. Med inngangen til maskinalderen og storin-

dustrien utvikler kapitalismen seg innenfor et miljø den selv har skapt. Maskinene erstatter muskelkraft med naturkrefter, og praktisk erfaring erstattes av bevisst bruk av vitenskap. Storindustrien framtrer som et objektivt produksjonssystem gjennom maskineriet, og dette møter arbeideren som en ferdig gitt produksjonsbetingelse. Dermed blir arbeidsprosessens kollektive karakter ikke lenger bare formelt etablert ved at en kapitalist ansetter mange arbeidere, men den blir en teknisk nødvendighet, diktert av arbeidsmiddelets egenart. Den formelle underordningen under kapitalen erstattes av en reell underordning. Arbeidet blir i økende grad løst fra krav om spesialisert håndverksmessig dyktighet, og underlegges maskineriets tempo og rytme. Skillet mellom håndens og hjernens arbeid blir drevet til sitt ytterste. Denne utviklingen starter med maskinenes inntog og når sin mest avanserte form i fordismen og taylorismen.

I fabrikken erstattes manufakturens gamle hierarki av spesialiserte arbeidere med en utjevning av arbeidsoppgavene. «Det viktige skillet går nå mellom arbeidere som aktivt bruker maskinene, og enkle hjelpere som assisterer disse maskinarbeiderne. Ved siden av disse hovedgruppene finnes en mindre gruppe ansatte med ansvar for å kontrollere og vedlikeholde maskinene – som ingeniører, mekanikere og snekkere. Disse utgjør en høyere arbeidergruppe, noen med vitenskapelig, andre med håndverksmessig kompetanse, og de står utenfor selve fabrikkarbeidernes krets, men er likevel knyttet til dem.»¹⁴

«Arbeidermassene i fabrikken organiseres militært.»¹⁵ «Den tekniske underkastelsen av arbeiderne under maskinenes jevne rytme skaper en militærliknende disiplin som utvikler seg til et fullt etablert fabrikkregime. Dermed utvikles et klart skille mellom vanlige industrisoldater og deres arbeidsledere – mellom de som utfører det manuelle arbeidet, og dem som overvåker det.»¹⁶

Disse endringene i arbeiderklassens struktur fører også til endringer i hvordan klassen kjemper for sine interesser. Individuell motstand og lokale opprør erstattes av samlet, kollektiv handling gjennom faglige og politiske masseorganisasjoner. Fabrikksystemets disiplinerte, organiserte måte å handle kollektivt på er styrken til disse organisasjonene. Deres struktur skiller seg egentlig fra fabrikksystemet bare ved at ledelsen i det minste formelt velges av medlemmene. En svakhet er at organisasjonene lett

reproduserer fabrikkssystemets indre arbeidsdeling, særlig skillet mellom manuelt og åndelig arbeid, mellom de som planlegger og de som utfører. Dermed oppstår det alltid en sentralledelse som koordinerer handlingene, og denne ledelsen utvikler seg gjerne til et eget apparat med en selvstendig stilling. Organisasjonene har en tendens til å utvikle seg fra å være kamporganisasjoner til å bli interesseorganisasjoner som i hovedsak representerer medlemmene overfor kapitalistene.

Når produksjonen i siste tredjedel av 1900-tallet i økende grad automatiseres ved hjelp av mikroelektronikk, gjennomgår arbeiderklassen igjen en grunnleggende endring, tilsvarende overgangen fra manufaktur til storindustri. Arbeideren blir stadig mindre nødvendig som en aktiv produsent, og tjener mer og mer til å overvåke og regulere selve produksjonsprosessen, istedenfor å være dens hovedaktør. Etter manufakturens snevre, håndverksmessige spesialisering og taylorismens mekaniske rutinearbeid, blir det nå viktigere med fleksibilitet og selvstendig problemløsningsevne hos arbeideren, for raskt å kunne reagere på forstyrrelser og skiftende produksjonskrav.

Som alltid når kapitalismen gjennomgår store teknologiske omveltninger, ser vi også nå en brå økning i arbeidsledigheten som varer lenger enn de vanlige konjunktursyklusene. De umiddelbare virkningene for arbeiderklassen er at forskjellene internt i klassen øker betraktelig. Den tidligere «lille gruppen ansatte som har ansvar for kontroll og reparasjon av maskineriet» vokser og går fra å være en ekstern støttegruppe til å bli en sentral og integrert del av bedriftenes ansatte. Samtidig krymper bedriftenes faste kjerne av arbeidere, mens det vokser fram et stadig større sjikt med ekstremt belastende, dårlig betalte og sosialt utrygge arbeidsforhold. De nye kommunikasjons- og logistikkmulighetene gjør det dessuten mulig å bryte opp og delvis oppløse selve fabrikkens som et klart definert produksjonssted, slik at arbeidet kan utføres mer desentralisert.

I visse bransjer ser vi samtidig fremveksten av nye former for arbeid som formelt er selvstendige, men som minner påfallende om den prekære, hjemmebaserte «moderne husindustrien» Marx beskrev da storindustrien oppstod. I dag spiller PC-en en lignende rolle som symaskinen gjorde den gang. Denne gruppen omfatter både små «underleverandører» innen håndverk, programmerere og andre tjenesteleverandører som jobber fra hjem-

me-PC-en, samt ansatte i call-sentre, sykkelbud og lignende yrker. Grunnlaget for dette fenomenet er generelt sett utviklingen av svært kompakte og hjemmebaserte produksjonsmidler.

Hvor omfattende og varige disse nye fenomenene vil bli, og hvor grensene går, må imidlertid undersøkes grundigere.

Disse utviklingstrekkene utgjør en av flere faktorer som har ført til krisen i de tradisjonelle arbeiderorganisasjonene. Men samtidig oppstår det også muligheter for nye måter å organisere seg og føre kamp på, som potensielt kan overvinne skillet mellom ledere og medlemmer uten at den organiserte og samlede innsatsen går tapt. Foreløpig er dette kun en mulig utvikling, og ennå ser vi bare dens aller første tegn. Man skal ikke undervurdere hvor lang tid slike endringer kan ta.

Når vi inndeler utviklingen av den kapitalistiske produksjonsmåten etter hovedtrekkene i produktivkreftenes utvikling, så handler det «bare om store, generelle kjennetegn, siden abstrakt presise grenser like lite skiller epokene i samfunnshistorien som i jordas historie.»¹⁷ En omveltning av det materielle grunnlaget i et område fører med seg omveltninger også i andre, og nødvendiggjør samtidig etablering og utvikling av nye produksjons-grener. Disse nye bransjene gjennomgår igjen – i mindre målestokk og med et raskere tempo – den samme utviklingen fra håndverksmessig drift via manufaktur og industriell produksjon til en stadig mer automatisert produksjon, som den allmenne industrien allerede har gjennomgått på et bredere og langsommere plan.

4. Utviklingen av arbeidets samfunnsmessige produktivkraft og kapitalen som dens begrensning

Utviklingen av arbeidets samfunnsmessige produktivkrefter innebærer, sett fra bruksverdiens perspektiv, at det kreves mindre arbeid for å produsere samme mengde bruksverdier, og sett fra arbeidets perspektiv, at samme arbeidsinnsats kan produsere flere bruksverdier. Denne utviklingen er det grunnleggende middelet for menneskets samfunnsmessige utvikling – en utvikling av evner, ferdigheter, behov og måtene behovene tilfredsstilles på. Derfor kan vi si at kapitalens progressive side nettopp er denne trangen til stadig forbedring og utvikling av produktivkreftene, som kapitalen trenger for å skape relativ merverdi. Men kapitalen er ikke bare en driv-

kraft for utviklingen av produktivkreftene – den holder dem også tilbake, bremser dem, og tillater bare at de utvikles i bestemte retninger og hastigheter. Kapitalen tar i bruk nye produktivkrefter, ikke når de sparer arbeid generelt, men kun når de sparer lønnet arbeid. Kapitalen tilegner seg produktivkreftene, slik at arbeidets produktivkraft fremstår som kapitalens produktivkraft og dermed forvandles til redskaper for utbygging – og iblant også til ødeleggelsesmidler.

Med utviklingen av produktivkreftene endres ikke bare arbeidets form og arbeidsdelingen i samfunnet, slik vi tidligere beskrev – også størrelsen på kapitalene og markedene som kreves vokser, merverdiraten øker, og profitraten faller.

Kapitalismen utvikler produksjonen som samfunnsmessig produksjon, og dermed blir også produktivkreftene til samfunnsmessige produktivkrefter. Men det eneste kriteriet for utvikling av produktivkreftene under kapitalismen er økningen av privat profit. Dette er det grunnleggende kjennetegnet ved den kapitalistiske måten å utvikle produktivkreftene på.

Utviklingen av produktivkreftene og den medfølgende revolusjoneringen av produksjonens materielle basis, samt utviklingen av nye behov, er tett forbundet med både framveksten og overvinningen av kapitalens sykliske realiseringskriser, noe som også påvirker utviklingshastigheten.

Ved begynnelsen av den industrielle revolusjonen var tekstilindustrien kapitalismens ledende sektor. Gjennom mekaniseringen av bomullsspinnerier og -veverier i siste kvartal av 1700-tallet, og videre utvikling og kombinerende med maskinell kraft (først vannkraft) i det første kvartalet av 1800-tallet, ble produktiviteten i spinneriene hundre ganger større og i veveriene ti ganger større enn før. Denne utviklingen i tekstilindustrien førte nødvendigvis med seg en utvikling i andre industrier: den presisjonen som krevdes i mekaniske vevstoler nødvendiggjorde bruk av stål, noe som førte til utvikling innen gruvedrift og jernindustri samt industrialisering av maskinbyggingen. Den økende størrelsen på og antallet av maskiner innen tekstil- og jernindustrien gjorde det nødvendig med dampkraft, noe som igjen økte behovet for kullproduksjon. Dette skapte nye transportbehov og førte til utviklingen av jernbanen, som igjen krevde ytterligere vekst innen metallurgi og maskinindustri, og så videre.

Hele denne utviklingen var avhengig av tekstilindustriens utvikling, med bomullsindustrien som kjerne. Statens behov for bekledning og uniformering av sine voksende hærer var en av drivkreftene bak framveksten av tekstilmanufakturere. De stadig voksende industri- og garnisonsbyene skapte et marked for omdannelsen av landbruksproduksjonen fra selvforsyningsjordbruk til vareproduksjon. Dermed ble også landsbygda et potensielt marked for den voksende tekstilindustrien. Gjennom sin sterkt økte produktivitet og de tilsvarende lave prisene kunne særlig den engelske tekstilindustrien utkonkurrere tradisjonell hjemmebasert tekstilproduksjon med rokk og håndvev – og det på verdensbasis. På denne måten skapte tekstilindustrien sitt eget indre og ytre marked. Så lenge håndverksbasert tekstilproduksjon fortsatt kunne fortrenge, og så lenge verdensmarkedets betalingsdyktige behov for grunnleggende tekstilvarer ikke var globalt dekket – et behov som oppstod gjennom billig industriproduksjon, arbeidsdeling og vareproduksjon i stor skala – kunne tekstilindustrien ekspandere raskt. Høye profitter kunne dermed raskt investeres videre i tekstilindustrien og i tilknyttede næringer.

Selvsagt var denne prosessen ikke kontinuerlig, men syklisk. Utvidelsen av markedene ga imidlertid lenge en løsning på kapitalismens periodiske overproduksjonskriser, noe som igjen ga grunnlag for ny vekst i tekstilindustrien. Men denne ekspansjonen nådde etter hvert sine naturlige grenser. På et tidspunkt var den håndverksbaserte tekstilproduksjonen globalt sett nesten fullstendig ødelagt, erstattet av en internasjonal arbeidsdeling hvor den industrielle tekstilproduksjonen – sammen med tilhørende sektorer som maskinbygging og metallindustri – var sterkt sentralisert i England. England forsynte dermed resten av verden med industrivarer og importerte råvarer, først og fremst bomull og korn, hovedsakelig fra USA og India. Når verdensmarkedets betalingsdyktige etterspørsel etter grunnleggende tekstilvarer først var tilfredsstillt, var den videre veksten hovedsakelig avhengig av befolkningsvekst og slitasken på tekstilene, altså erstatningsproduksjon. Sekundært var den avhengig av utvidede tekstilbehov og økt moralsk foreldelse på grunn av moteendringer.

Tekstilindustriens profitter kunne nå ikke lenger primært reinvesteres i samme bransje, og man måtte derfor finne nye investeringsmuligheter. Disse fant man i den globale utbyggingen av jernbanen. Dermed slo man

flere fluer i én smekk: På den ene siden fikk tekstilprodusentene nye kanaler for å få avsatt varene sine selv i fjerntliggende områder, samtidig som transportkostnadene både for råvarer og ferdige produkter ble redusert. Dermed kunne varene deres bli enda billigere, noe som på mellomlang sikt økte salget. På den andre siden var jernbanebyggingen et langsiktig prosjekt: Det tok flere år å ferdigstille en jernbanelinje. I denne perioden hadde man brukt – og betalt for – arbeidskraft og produksjonsmidler, uten at produktet deres ennå var anvendelig. Pengene ble altså investert i produktiv kapital, men kunne ennå ikke vende tilbake som økt pengekapital. Profitter på jakt etter investeringsmuligheter kunne dermed bli midlertidig absorbert uten å øke tilbudet av varer på markedet. Først flere år senere, når jernbanen sto ferdig og ble produktivt anvendt, begynte pengene å flyte tilbake som økt kapital.

Denne mekanismen – der den betalingsdyktige etterspørselen vokser, uten å øke varetilbudet – gjelder ikke bare for jernbanebygging, men generelt for alle kapitalinvesteringer i bransjer med lang omløpstid. Slike bransjer kan altså midlertidig fungere som «svamper» som absorberer overskytende kapital på jakt etter investeringsmuligheter.

Som vi har sett måtte veksthastigheten i tekstilindustrien — som i utgangspunktet økte betydelig under ekspansjonen av verdensmarkedet — gradvis avta og til slutt stabiliseres etter at dette markedet var erobret. Dette fikk naturligvis også konsekvenser for produksjonen av tekstilmaskiner, som nå opplevde overkapasitet og derfor begynte å lete etter utenlandske markeder. Etter den raske sentraliseringen av tekstilindustrien i England fulgte det en fase med desentralisering, der det engelske monopolet møtte utenlandsk konkurranse.

Vi har beskrevet dette historiske forløpet så utførlig for å tydeliggjøre følgende grunnleggende sammenhenger mellom den stofflige karakteren til den materielle produksjonen og den krisepregede veksten i den kapitalistiske produksjonsmåten:

1. I den gjensidige sammenhengen mellom ulike produksjonssfærer finnes det i hver større fase av kapitalismens utvikling én dominerende sfære som i betydelig grad former utviklingen i de øvrige. På 1800-tallet var bomullsindustrien det sentrale leddet i kapitalismens fremvekst. Denne utviklin-

gen trakk med seg og bidro til revolusjoneringen av maskinindustrien, kull- og stålproduksjonen, jernbaner, dampskip, landbruk, gjødselindustri, telegrafi, elektroindustri med mer. Fra og med andre kvartal av 1900-tallet inntok bilindustrien denne sentrale posisjonen, og stimulerte til vekst og omforming av oljeindustrien, kjemisk industri, anleggsmaskinproduksjon, luft- og romfart, teknologiske forbruks-goder, mikroelektronikk, samt en videre utvikling og modernisering av eksisterende industrier.

2. Vekstraten i en produksjonssfære følger ulike økonomiske lover avhengig av hvilken fase sfæren befinner seg i — enten den introduserer et nytt produkt og erobrer markeder, eller eksisterer i en moden, reproduktiv fase. Når et produkt introduseres for første gang, oppstår samtidig behovet for det; veksten i betalingsdyktig etterspørsel overstiger da raskt produksjonsveksten og driver fram en ytterligere ekspansjon, inntil produksjonskapasiteten innhenter og til slutt overgår etterspørselen. Denne prosessen gjentar seg syklisk på stadig høyere nivåer, inntil etterspørselen stabiliserer seg og produksjonen går over i en hovedsakelig reproduktiv fase. På dette stadiet er produksjonsapparatet utviklet slik at det kan tilpasses etterspørselssendringer gjennom fleksibel opp- eller nedskalering. Konkurransen forskyves da fra markedsutvidelse til kamp om markedsandeler innenfor et allerede etablert marked. Dette innebærer nødvendigvis en vedvarende tendens til overkapasitet i forhold til den betalingsdyktige etterspørselen. Kapitalakkumulasjon må dermed i økende grad skje gjennom investering i andre produksjonssfærer. Skillet mellom markeds-erobringssfasen og den reproduktive fasen fremstår særlig tydelig i produksjonen av produksjonsmidler. I motsetning til forbruksvarer, der behovet ofte oppstår gradvis — først som et luksusbehov, så som et mer allment behov – så blir behovet for en ny generasjon produksjonsmidler, som øker arbeidsproduktiviteten, umiddelbart universelt innen bransjen så snart teknologien er realisert ett sted.

3. Dette fører igjen til ulike måter å løse de sykliske overproduksjonskrisene på. I markedsutvidelsesfasen overvinnes slike kriser gjennom åpningen av nye markeder og en fortsatt oppskalering av produksjonen. I den senere, reproduktive fasen må kapitalen derimot finne helt nye sfærer der produksjonen og etterspørselen ennå kan vokse betydelig. Utviklingen av nye produkter og behov blir dermed – sammen med mulighetene for markedsutvidelse – helt avgjørende for kapitalakkumulasjonen og for over-

vinnelsen av økonomiske nedgangsperioder.

4. Etableringen av produksjonsgrener som først gir avkastning på lang sikt (som i vårt eksempel med jernbanebyggingen) skaper etterspørsel uten samtidig å øke varetilbudet. Dette fungerer også som en måte å absorbere overskytende kapital på leting etter investeringsmuligheter. Samtidig innebærer slike investeringer en kraftig økning av kapitalens organiske sammensetning, noe som igjen fører til en tendensielt fallende profitttrate

På den annen side har jernbanebyggingen – med en viss tidsforskyvning – også en motsatt effekt, fordi den forkorter kapitalens omløpstid. Dette frigjør kapital som tidligere var bundet som varekapital i sirkulasjonen. Ved å redusere omløpstiden for andre varer, bidrar jernbanen til å øke den allmenne profitttraten, selv om dens egen omløpstid er lang grunnet en høy andel fast kapital. Forkortelsen av kapitalens omløpstid er dermed en helt avgjørende motvirkende faktor til den tendensielle nedgangen i profitttraten. Under omløpstiden er kapitalen bundet i sirkulasjonen og kan ikke anvendes produktivt, da det er kun i selve produksjonen at merverdi skapes. Produksjonstid og omløpstid utelukker hverandre gjensidig, og omløpstiden fungerer som den «negative grensen» for hvor mye kapital som kan brukes produktivt. «Jo mer kapitalens sirkulasjonsmetamorfoser bare er ideelle, det vil si, jo mer omløpstiden nærmer seg null, desto mer effektivt fungerer kapitalen, og desto større blir dens produktivitet og selvforøkelse.»¹⁸

Dette forklarer også den avgjørende virkningen av internett, just-in-time-produksjon og logistikk. Innføringen av de nye kommunikasjons- og logistikkteknologiene i produksjonen på 1980- og 90-tallet førte til en ytterligere betydelig forkortelse av kapitalens omløpstider, noe som sterkt har motvirket den tendensielle nedgangen i profitttraten.

Den viktigste økonomiske virkningen av digital kommunikasjon – i tillegg til effektiviseringen av selve arbeidsprosessen – er nettopp denne dramatiske forkortelsen av kapitalens omløpstid. Marx gir følgende eksempel: «En vare sendes for eksempel til India, noe som tar fire måneder. Hvis vi antar at salgstiden er lik null – altså at varen sendes på bestilling og blir betalt idet den mottas av produsentens representant – så tar det ytterligere fire måneder før pengene returnerer. Totalt tar det dermed åtte måneder før

den samme kapitalen igjen kan fungere produktivt og operasjonen kan gjentas.»¹⁹

Siden Marx skrev dette, har det skjedd en enorm reduksjon i omløpstiden gjennom Suez-kanalen, motordrevne skip, telegraf, luftfart og internett. Det som tidligere tok åtte måneder har nå blitt redusert til ca. tre dager – to dager til transport med lastebil-fly-lastebil, og én dag til elektronisk pengeoverføring. I Marx' eksempel kunne kapitalen tidligere omsettes én gang på åtte måneder, mens den nå – hvis vi holder produksjonstiden utenfor – i teorien kunne omsettes 80 ganger på samme tid. Over de siste 150 årene har altså forkortelsen av omløpstiden hatt et potensial til å kompensere et fall i profittraten til én åttiendedel av nivået. Men dette eksempelet illustrerer også at potensialet for ytterligere forkortelse av omløpstiden nå er praktisk talt oppbrukt. Kortere enn sanntid går ikke. Derfor må vi forvente at tendensen til fallende profittrente vil akselerere i tiden framover.

Samtidig virker de nye kommunikasjons-, transport- og logistikkteknologiene revolusjonerende både på samspillet mellom markedene og på bevegelseshastigheten til pengekapital og rentebærende kapital.

Tidligere ga lange omløpstider grobunn for spekulasjon og gjensidig overfylling av markedene, noe som i dag ikke lenger kan forekomme i samme grad. Dette endrer karakteren til de kapitalistiske krisesyklusene. Det gjør også overgangen fra vareproduserende kapital til tjenestekapital. Siden tjenester ikke kan produseres på forhånd og lagres, oppstår det heller ikke overproduksjon på samme måte som for fysiske varer. Tjenestekapitalen møter derfor raskere veggen når markedene er mette, og kapitalverdier avskrives raskere. Andre endringer som påvirker krisesyklusene i moderne kapitalistiske land, er:

- den økte betydningen av såkalte overføringsinntekter,
- langt mer avanserte redskaper for krisehåndtering, både på bedrifts-, samfunns- og globalt nivå,
- utviklingen av pengene, det internasjonale valutasystemet og forholdet mellom de nasjonale valutaene og verdenspengene,
- utviklingen i forholdet mellom reell og fiktiv kapital, spesielt innenfor aksjemarkedet og i forbindelse med statlig gjeld.

Dette kan ikke utdypes videre her; det krever konkrete undersøkelser. Her er det kun angitt hvilke områder slike undersøkelser bør fokusere på.

Det som derimot bør understrekes er følgende: De som forestiller seg kapitalismens kriser som en mekanisk prosess der motsigelsene stadig vokser mot en katastrofal sluttkrise hvor sosialismen er eneste utvei, tar feil. Under kapitalismens krisepregede utvikling på verdensmarkedet settes alle de selvstendigjorte, motsigelsesfylte bestemmelsene ved kapitalen i bevegelse. De virker gjensidig på hverandre, krysser og opphever hverandre, og står plutselig fram som gjensidige begrensninger. Det handler altså om samspillet mellom en rekke ulike faktorer. For å bruke en metafor: Bølgene kan noen ganger nøytralisere hverandre, og andre ganger slå seg sammen til en monsterbølge. Hvis man ønsker å gjøre presise analyser av kapitalismens økonomiske utvikling og dens motsigelser, er det ikke tilstrekkelig bare å studere utviklingens verdimeslige sider. Man må også undersøke bruksverdisiden, samspillet med produktivkraftenes utvikling – inkludert den teknologiske utviklingen og dennes implikasjoner. Enhver realiseringskrise er alltid relativ, og leder ikke i seg selv til kapitalismens sammenbrudd, fordi virkningene av krisen også bidrar til å oppheve dens årsaker. Krisenes omfang, varighet og styrke avhenger av mange spesifikke faktorer som må undersøkes enkeltvis.

Krisene betyr altså ikke slutten på kapitalismen, men de avslører dens begrensninger. Når krisene oppstår, viser kapitalen tydelig at den selv setter grenser for hvor langt produksjonen og utviklingen av produktivkraftene kan gå, grenser som kolliderer med kapitalens egen iboende tendens til grenseløs vekst og ekspansjon.

I den kapitalistiske produksjonsmåten eksisterer reproduksjonsprosessens ulike faser – produksjonen, sirkulasjonen og forbruket – nødvendigvis som gjensidig selvstendigjorte momenter. Varens verdi blir selvstendigjort i form av penger, noe som muliggjør at kjøp og salg selvstendigjøres overfor hverandre. Videreutviklingen av penger i form av kreditt muliggjør en selvstendigjøring av kjøp og betaling. I motsetningen mellom lønnsarbeid og kapital blir levende og objektivt arbeid, produsenter og konsumenter, også selvstendigjort overfor hverandre. Kapitalens ulike former, som den nødvendigvis må gjennomløpe (produktiv kapital, varekapital,

pengekapital), selvstendigjøres til egne, selvstendig fungerende enheter – industriell kapital, varehandelskapital, pengehandelskapital – og med utviklingen av den rentebærende kapitalen blir eierskapet over kapitalen skilt fra kapitalens funksjon gjennom motsetningen mellom rente og entreprenørgjinst. Alt dette er ytterligere eksempler på hvordan produksjon, sirkulasjon og forbruk selvstendigjøres og skilles fra hverandre.

Produksjonens indre målestokk og begrensning ligger i produksjonen av merverdi, som er begrenset av arbeidsdagens lengde og den nødvendige arbeidstiden. Sirkulasjonens indre målestokk og begrensning ligger i den eksisterende motverdien som muliggjør realiseringen av verdien; betingelsen og grensen for realiseringen av merverdi på ett punkt er at det på et annet punkt også har blitt produsert merverdi. Forbrukets indre målestokk og begrensning ligger i de kvantitative proporsjonene mellom bruksverdiene, slik de svarer til det eksisterende systemet av behov og arbeidsformer. Dermed utvikler produksjon, sirkulasjon og forbruk seg etter forskjellige målestokker.

Men produksjon, sirkulasjon og forbruk eksisterer bare som faser i reproduksjonsprosessen som står i et gjensidig forhold til hverandre. Bare i produksjonen kan kapitalen øke sin verdi, bare i sirkulasjonen kan den realisere seg som forøkt verdi, og bare ved å gjennomløpe forbruket kan den vise at den reproduserer seg selv, og dermed akkumulere. I tillegg til sine indre grenser setter reproduksjonsprosessens faser derfor også ytre grenser for hverandre. I de sykliske realiseringskrisene tvinges de selvstendigjorte momentene i reproduksjonsprosessen voldsomt tilbake i et ordnet forhold til hverandre, gjennom avskrivning og ødeleggelse av produktiv kapital og varekapital.

Hvis merverdi ikke kan produseres eller realiseres, kan ingen produksjon overhodet finne sted. Hvis produktivkreftenes utvikling ikke fører til økt merverdi, kan ikke disse produktivkreftene bli utviklet.

Til tross for disse iboende begrensningene har kapitalen utviklet systemet av samfunnsmessige produktivkrefter raskere og i større skala enn noen tidligere produksjonsmåte. Denne utviklingen av produktivkreftene har i dag nådd et punkt hvor kvantitet slår over i en ny kvalitet: menneskenes stoffskifteprosess med omgivelsene har nådd samme størrelsesorden som

globale naturprosesser.

Dette kommer til uttrykk ved at menneskelig virksomhet for første gang er i stand til å undergrave selve livsgrunnlaget for hele menneskeheten, og faktisk også reelt truer med å gjøre det. Dermed får motsetningen mellom produktivkreftenes samfunnsmessige karakter og deres kapitalistiske, det vil si private tilegnelse og bruk, en ny dimensjon.

Utviklingen av arbeidets produktivkrefter innebærer i hovedsak at levende arbeid erstattes med stadig mindre mengder tidligere utført, objektivert arbeid. Denne beskrivelsen er presis nok så lenge menneskehetens stoffskifte med naturen er begrenset i forhold til globale naturprosesser, og så lenge en naturlig reproduksjon av de naturlige produksjonsbetingelsene stort sett kan tas for gitt. Under slike forhold kan man med rette si at naturkrefter og naturstoffer utgjør gratis produktivkrefter, og at luft, vann og stoffer av alle slag i sin naturlige form ikke har noen verdi, siden ingen menneskelig arbeidskraft kreves for å produsere dem.

Men i den grad bruken av disse stoffene når et slikt nivå at deres naturlige reproduksjon ikke lenger kan garanteres, får også disse naturstoffene en verdi som bestemmes av den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden som trengs for å reprodusere dem. Likevel, så lenge naturressursene fremdeles eksisterer i tilstrekkelig mengde og kvalitet, blir de ikke til varer, men kan fremdeles tilegnes gratis, ettersom kapitalen bruker dem privat mens deres reproduksjon er en samfunnsmessig oppgave. I praksis skjer det her, ved siden av erstatningen av levende arbeid med tidligere utført arbeid, også en erstatning av levende arbeid med fremtidig arbeid – som i motsetning til fullstendig betalt dødt arbeid og delvis betalt levende arbeid, er en ubetalt og ennå ikke utført arbeidsinnsats. Det er altså et lån uten dekning, en plyndring av kommende generasjoner.

5. Verdensmarkedet

Markeder er ikke steder der verdier produseres, men steder der de realiseres. De utgjør sentrene til sirkulasjonen av varer og kapital, hvor kjøpere og selgere møter hverandre som masser, som samfunnsmessige aggregater, hvor markedspriser fastsettes og hvor markedsverdier – eller markedsproduksjonspriser – blir bestemt. De fungerer som kontaktpunkter mellom de enkelte kapitalene. Markedene har både en romlig og tidsmessig dimen-

sjon: De må muliggjøre at summen av kjøpere og selgere kan møtes. Opprinnelig var det også nødvendig at varene var fysisk til stede på markedet, slik at deres bruksegenskaper kunne kontrolleres og eierskapet fysisk kunne overføres fra selger til kjøper. Men siden varens metamorfose egentlig ikke består i en fysisk flytting, men i en overføring av eiendomsrett, kan markedsplassen og varelageret skille lag etter hvert som varenes bruksegenskaper har gjennomgått en tilstrekkelig grad av kvalitativ standardisering. Utviklingen av moderne telekommunikasjon har dessuten ytterligere bidratt til å oppheve markedets romlige dimensjon.

Selv om markedene utgjør varenes sirkulasjonssfære, er de fortsatt knyttet til produksjonen. Dette blir tydelig når vi ser på hvordan markedsstørrelsen bestemmes. Markedsstørrelsen bestemmes dels av mengden konsumenter, dels av antallet selvstendigjorte yrkesformer – altså av graden av samfunnsmessig arbeidsdeling innen produksjonen. Ser man på markedet som avsetningsområde for en bestemt vare, bestemmes markedsstørrelsen også av befolkningstettheten og den geografiske utstrekningen av dette avsetningsområdet, altså periferien, i forhold til produksjonssfæren som utgjør sentrum.

Framveksten av verdensmarkedet er, i likhet med framveksten av de interne markedene, fra begynnelsen tett knyttet til utviklingen av den kapitalistiske produksjonsmåten. Verdensmarkedet er «både en forutsetning for og et resultat av kapitalistisk produksjon».²⁰ På samme måte som med staten, er ikke markedet kapitalens oppfinnelse. Markedene – akkurat som staten – er historiske produkter av førborgerlig privat eiendom, og danner forutsetningen for kapitalens utvikling. Likevel endrer kapitalutviklingen radikalt handelens og markedets rolle i den samfunnsmessige reproduksjonen: «Handelen framtrer ikke lenger som en funksjon som finner sted mellom uavhengige produksjoner for å utveksle overskudd, men som en altomfattende forutsetning for og del av selve produksjonen.»²¹ Handelskapitalen, den eldste kapitalformen, formidlet opprinnelig mellom de ulike markedene og la dermed grunnlaget for etableringen av verdensmarkedet.

Som en prosess der hele samfunnets produksjon gjør seg gjeldende i form av privatproduksjon, er kapitalismen rettet mot verdensmarkedet, for det er først her at den kan gripe fatt i det menneskelige arbeidet i sin helhet.

Selve verdien får sin adekvate legemliggjøring først i form av verdenspen-ger, og da bare i den grad det konkrete arbeidet utvikler seg til en totalitet av ulike arbeidsformer som omfatter verdensmarkedet. For det er først i form av verdenspen-ger, at penger framstår som en virkelig allmenngyldig ekvivalent, som uten videre kan forvandles til enhver konkret form hvori menneskelig arbeid er objektivt.

Kapitalens grenseløse bevegelse driver den til å oppdage og mobilisere alle materielle produksjonspotensialer som midler for sin egen verdiøkning. Men på sitt opprinnelige territorium finner den bare et begrenset naturgrunnlag. Den må derfor frigjøre seg fra tilfeldighetene ved de naturbetin-gelsene som finnes på dette territoriet, og gjøre hele jorden til sitt laborato-rium.

Men denne grenseløse bevegelsen til kapitalens verdiøkning må forstås som en samfunnsmessig reproduksjonsprosess, som en i og for seg mot-setningsfull enhet av produksjon og sirkulasjon. Produksjonen av verdi og merverdi og realiseringen av disse skjer atskilt i tid og rom. De er under-lagt forskjellige lovmessigheter og begrenser hverandre gjensidig, men betinger også hverandre. «Skapelsen av absolutt merverdi ved kapitalen – mer objektivt arbeid – forutsetter at sirkulasjonens kretsløp utvides, og stadig utvides. Merverdien som skapes på ett punkt krever skapelsen av merverdi på et annet punkt som den kan utveksles med». ²² Kapitalen utvider imidlertid kontinuerlig produksjonen og byttet; den revolusjonerer også fortløpende det teknisk-sosiale grunnlaget for produksjonsprosessen, reduserer dermed det nødvendige arbeidet og frambringer slik relativ merverdi. Liksom produksjonen av absolutt merverdi krever en vedvaren-de utvidelse av sirkulasjonens produktive kretsløp, krever produksjonen av relativ merverdi en kontinuerlig utvidelse av sirkulasjonens forbrukskrets-løp, blant annet gjennom produksjonen av nye behov, oppdagelsen og skapelsen av nye bruksverdier, produksjonen av nye produksjonsgrener og dermed etableringen av nye markeder for nye vareslag. ²³

Med produksjonens omdannelse til kapitalistisk produksjon, skaper kapitalen et indre marked, men den kjøpekraftige etterspørselen i dette markedet utgjør en skranke for dens grenseløse akkumulasjonsbevegelse, en skranke som kapitalen overviner gjennom ekspansjon til utenlandske markeder. I den grad kapitalen betjener utenlandske markeder, blir imidler-

tid også hjemmemarkedet et marked for utenlandske varer. Dermed utdypes og utvikles en internasjonal arbeidsdeling. På hvert hjemmemarked omsettes både innenlandske og utenlandske varer, eiendomstitler og gjeldsbrev. Hvert marked er – alt etter ståstedet – samtidig et indre og et ytre marked, og samspillet mellom markedene konkretiseres i form av verdensmarkedet. Som kjøpere og selgere av en vare på hvert enkelt marked påvirker hverandre som vektete masser, påvirker de enkelte markedene for en vare hverandre som vektete masser på verdensmarkedet. De største markedene for denne varen bestemmer i størst grad dens pris på verdensmarkedet.

Verdensmarkedet er imidlertid ikke noe verdenssamfunn. Kapitalens universalistiske tendens er motsetningsfull: På den ene siden skaper den, i kampen mot den førkapitalistiske oppsplittingen i territoriale og maktbaserte forbund, et indre marked og dets statlige overbygning i form av nasjonalstaten. På den andre siden skaper den parallelt med dette – og ikke i et senere historisk stadium – et verdensmarked som legger seg over nasjonalstatene og deres hjemmemarkeder, altså nasjonenes gjensidige avhengighet.

For å kunne utvikle og reproducere seg som et produksjonsforhold, trenger kapitalen – som tidligere vist – staten. Statens nødvendighet kan utledes av verdiens og kapitalens bestemmelser, men ikke dens konkrete utforming som nasjonalstat. Denne må spores tilbake til de bestemte historiske betingelsene som kapitalen utviklet seg under i Europa – det vil si til den borgerlige revolusjoneringen av senmiddelalderske føydale territorialforbund.

Kapitalistiske samfunn er derfor avgrenset fra hverandre som nasjonalstater, og nasjonalstaten utgjorde rammen for utviklingen og befestingen av en enhetlig kapitalistisk samfunnstype. Omvendt betydde dette også at nasjonen, uavhengig av dens etniske eller republikanske selvmystifikasjoner, dermed fikk et samfunnsmessig innhold og ikke lot seg redusere til en ren ideologisk konstruksjon.

Men det nasjonale markedet, selv om det er en forutsetning for kapitalens utvikling, begrenset aldri dens rekkevidde, det utgjør bare en skranke for dens ekspansjonsevne, en skranke som kapitalen til enhver tid overviner.

Hva skiller så markedene som ytre markeder fra dem som indre markeder – og til sist fra verdensmarkedet?

De indre markedene oppstår på grunnlag av relativt enhetlige naturlige og samfunnsmessige livs- og produksjonsbetingelser. Konkurransen, den frie bevegelsen av kapital og arbeidskraft og underordningen av disse under et enhetlig rettslig rammeverk fører til at det i den innenlandske produksjonssfæren tendensielt gjør seg gjeldende relativt ensartede produksjonsforhold: Verdibestemmelsen av varen arbeidskraft, definert ved prisen på og omfanget av de historisk gitte levekårene, utdanningskostnadene og det gjennomsnittlige antallet yrkesaktive per familie, grupperer seg tendensielt rundt en gjennomsnittsverdi innenfor hver nasjonal ramme. Arbeidsintensiteten og arbeidets lengde, bestemt av den gjennomsnittlige ukentlige arbeidstiden, antallet ferie- og helligdager og den gjennomsnittlige livsarbeidstiden, grupperer seg på samme måte rundt en nasjonal gjennomsnittsverdi. Det samme gjelder avgiftene til staten for å opprettholde de allmenne produksjonsbetingelsene. I hver av de innenlandske produksjonsgrenene gjør en gjennomsnittlig arbeidsproduktivitet seg gjeldende. Innenfor rammene av det gitte systemet av samfunnsmessig arbeidsdeling kommer dette til uttrykk som et nasjonalt gjennomsnitt for arbeidsproduktiviteten og kapitalens organiske sammensetning. På dette grunnlaget danner de innenlandske markedene den rammen hvor merverdiratene og profitturatene grupperer seg rundt nasjonale gjennomsnittsverdier – og blir utjevnet.

Ved etableringen av et nasjonalt indre marked har imidlertid ikke de lokale markedene forsvunnet – tvert imot, de innenlandske markedene består av samspillet mellom de lokale markedene. Når man innad i landet i stor grad har fjernet de kunstig skapte hindringene for fri bevegelse av varer, arbeidskraft og kapital (i form av toll, ulike valutaer, skatter eller subsidier, begrensninger på intern migrasjon osv.), og de tekniske forutsetningene for varenes bevegelse er oppfylt, vil de forskjellige markedsverdiene og markedsproduksjonsprisene i stor grad utjevnes til nasjonale markedsverdier. De gjenværende forskjellene mellom de lokale markedene har sine årsaker i de ulike gjennomsnittlige transportkostnadene og kapitalomløpstider (som skyldes de forskjellige gjennomsnittsavstandene mellom de lokale markedene og produksjonsstedene), samt i de forskjellige lokale svingningene i markedsprisene rundt markedsverdiene. Varigheten og

fullstendigheten av denne utjevningen kan imidlertid være svært forskjellig for de enkelte varene, den avhenger av motstanden varens materielle natur yter mot bevegeligheten, og av utviklingsnivået på konserverings-, transport- og kommunikasjonsmidlene, samt spekulasjonen og standardiseringen som kan overvinne denne motstanden. Jo mer holdbar og lettere transportabel en vare er, desto raskere og mer fullstendig skjer utjevningen mellom markedene. Pengemarkedene, inkludert markedene for obligasjoner, aksjer osv., er derfor de markedene som påvirker hverandre raskest og som i utgangspunktet også er de mest geografisk konsentrerte. Vekselvirkningshastigheten i varemarkedene er noe lavere og varierer sterkt etter produktenes art. Arbeidsmarkedene har en enda lavere vekselvirkningshastighet.

I motsetning til den relative ensartetheten i produksjonsbetingelsene innad i et land, kan verdistorrelsen på arbeidskraften, den gjennomsnittlige arbeidstiden, arbeidsintensiteten og arbeidsproduktiviteten, forholdet mellom arbeidsproduktiviteten i de enkelte produksjonsgrenene, samt statsandelen, variere kraftig fra land til land. Dette resulterer i at det mellom de enkelte nasjonale markedene – og i tilfeller der nasjonale markeder ennå ikke har oppstått, mellom lokale markeder – finnes ulike kostpriser, forskjeller i de gjennomsnittlige merverdi- og profitttraten og forskjeller i relativ pengeverdi. Når vi betrakter samspillet mellom de nasjonale markedene og deres sammenkobling til et verdensmarked, må vi skille mellom varemarkedene, penge- og kapitalmarkedene og arbeidsmarkedene. I den rekkefølgen de historisk sett fikk betydning, bør vi begynne med varemarkedene.

Mens man innenfor produksjonssfæren til det nasjonale markedet regner det som normalt at arbeidet som produserer en bestemt vare har samme produktivitet – noe som tendensielt også gjør seg gjeldende – er det på verdensmarkedet ulikheten i produktiviteten som er regelen, og den har også en viss stabilitet. Innenfor det nasjonale rammeverket er den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden som bestemmer en vares verdi ikke bare et matematisk gjennomsnitt, men også normen: bare noen få produsenter avviker fra den oppover eller nedover. På verdensmarkedet har den derimot i første omgang ikke noe enhetlig grunnlag – selv om det først her dreier seg om den virkelig nødvendige arbeidstiden, det vil si den tiden av universelt likt menneskelig arbeid som kreves for produksjonen – og utgjør

bare et vektet gjennomsnitt av de ulike nødvendige arbeidstidene i de forskjellige landene som følge av ulik produktivitet. De samfunnsmessig nødvendige arbeidstidene som ligger til grunn for en vares verdibestemmelse på nasjonalt nivå, har altså ulik lengde. De ulike nasjonale verdiene som følger av dette utgjør på sett og vis verdibestemmelser som ennå ikke er fullt utviklet.

Først i verdenshandelen «utvikler varene sin verdi på en universell måte».²⁴ Tilsynekomsten av importvarer påvirker naturligvis den nasjonale verdien av den tilsvarende innenlandske varen og bringer den nærmere varens verdensmarkedsverdi. I utenrikshandelen finner det sted en utveksling mellom private produsenter fra områder med ulik arbeidsproduktivitet – områder som er konstituert som nasjonalstater. Grunnlaget for denne handelen er utvekslingen av like mengder universelt arbeid. Men på grunn av ulik gjennomsnittlig produktivitet viser de samme mengdene universelt arbeid seg å utgjøre forskjellige mengder reelt nedlagt nasjonalt arbeid.

På verdensmarkedet utveksles det altså ulike mengder arbeid, men ikke ulike verdier. Det skjer ingen verdioverføring.

Forskjeller i den gjennomsnittlige nasjonale produktiviteten er ikke noe hinder for handel mellom landene. Men de fører til at kapitalen fra det mer produktive landet kan oppnå ekstraprofitter i eksporten – sammenlignet med innenlandshandelen – mens den i importen må tåle tap. Og de fører til forskjeller i pengenes relative verdi.

Avgjørende i undersøkelsen av produktivitetsforskjellenes betydning for verdensmarkedets virkemåte er at ikke bare de nasjonale gjennomsnittene av arbeidets produktivkraft er forskjellige, men også forholdene mellom arbeidsproduktiviteten i de enkelte produksjonsgrenene i de ulike landene. Dette er nettopp det som ansporer utenrikshandelen: Den mer produktive nasjonen kan ved eksport vinne mer enn den taper ved import, og den mindre produktive kan på sin side vinne mer ved import enn den taper ved eksport. Dette fører til en internasjonal arbeidsdeling hvor den mindre produktive nasjonen en tid kan holde seg på sitt nivå, mens den mindre produktive enkeltprodusenten innenfor det nasjonale markedet derimot må tilpasse sin produktivitet eller gå under.

Når vi betrakter den internasjonale varehandelen isolert og foreløpig ser bort fra de internasjonale bevegelsene av kapital og arbeidskraft, må import og eksport av varer utjevne hverandre. I den grad de ikke til enhver tid er i likevekt, strømmer pengevaren fram og tilbake. De regelmessige svingningene mellom import og eksport – som springer ut av varenes ulike produksjonssykluser og den forskjellige varigheten av transaksjonene på grunn av avstanden mellom markedene – er to av grunnene til at kreditt og penger i fjernhandelen ble utviklet til betalingsmiddel i form av vekslar. Dermed ble grunnlaget lagt for den enorme utviklingen av penger som rentebærende kapital og for bankvesenet. For fjernhandelen innebærer utviklingen av vekselssystemet en formidabel rasjonalisering: Ikke lenger må hver forskjell mellom import og eksport for det enkelte handelshuset utlignes ved å transportere pengevaren og smelte den om til den nødvendige myntenheten. I stedet får nå differansene mellom eksport og import sitt samfunnsmessige uttrykk i endringer av valutakursene, i bytteforholdet mellom de nasjonale valutaene, i svingningene i valutaenes relative verdi.

«I valutakursen – selv om de private interessene til hver nasjon splitter dem opp i like mange nasjoner som de har fullvoksne individer, og interessene til eksportører og importører står mot hverandre her – får nasjonalhandelen et skinn av eksistens.»²⁵

Tidligere var middelalderens territorialherskere – bortsett fra de utpregede “handelsnasjonene” – i det vesentlige bare interessert i handelen som inntektskilde i form av toll og salg av handelsprivilegier, men nå endrer dette seg. Den nasjonale handelens gjenspeiling i valutakursen er et av utgangspunktene for merkantilismen, for økt statlig inngripen i form av statlig opprettede monopolselskaper rettet mot fjernhandel, statlig monopolisering av sjøveier for nasjonal handel, opprettelse av handelsområder og kolonier, inn- eller utførselsbegrensninger, valutamanipulasjoner osv.

Det oppstår konkurranse mellom de fremvoksende nasjonalstatene om kontrollen over langdistansehandelen.

På samme måte som på hjemmemarkedet må konkurransevilkårene på verdensmarkedet også bli regulert, men her er ikke dette – som på hjemmemarkedet – én stats oppgave som en makt over konkurrentene; det er flere staters oppgave, og hver stat er tilknyttet en enkelt av konkurrentene.

Vi står her altså overfor konkurransen mellom statene seg imellom, som ikke har noen suveren over seg, og som derfor i hovedsak reguleres av det gjensidige styrkeforholdet mellom dem. Gjennomslagskraften til deres respektive interesser avhenger av kaliberet på de økonomiske, politiske og militære pressmidlene de har til rådighet.

I denne konkurransen mellom statene oppnår én nasjon status som hege-
mon i hver etappe av fremveksten til det kapitalistiske verdensmarkedet: på
1400-tallet Venezia, på 1500-tallet Portugal, på 1600-tallet Nederland, på
1700–1800-tallet England, på 1900-tallet USA.

I løpet av denne utviklingen fremtrer først den rene handelskapitalen som
den herskende kapitalformen. Kapitalen har ennå ikke bemektiget seg
produsentene den formidler mellom. Produksjonsprosessen har ennå ikke
innlemmet sirkulasjonen som et rent underordnet moment i seg. Handel-
skapitalen produserer ingen merverdi, men tilegner seg kun andres mer-
produkt – dels ved å utnytte de naturlige forskjellene i arbeidets produk-
tivkraft mellom ulike verdensregioner, dels ved å bedra produsentene den
formidler mellom, og dels gjennom direkte plyndring.

Med utvidelsen av verdenshandelen og markedene, den økende samfunns-
messige arbeidsdelingen både innenfor hvert enkelt land og internasjonalt,
den gradvise forvandlingen av produksjonen til kapitalistisk vareproduk-
sjon og de konkurrerende statenes voksende behov for å utruste sine
armeer – alt dette er uttrykk for én enhetlig prosess med gjensidige påvirk-
ninger, betraktet én gang fra sirkulasjonens side, én gang fra produksjo-
nens side og én gang fra forbrukets side. Kapitalen griper nå inn i produk-
sjonen, og funksjonene til kjøpmannen, bankieren og industrikapitalisten
begynner å skilles fra hverandre. Var det i utgangspunktet utvidelsen av
markedene som ga støtet til den kapitalistiske produksjonen, er det nå den
kapitalistiske produksjonen som gir støtet til utvidelsen og differensiering-
en av markedene. Handelskapitalen blir underordnet industrikapitalen.
Denne underordningen faller sammen i tid med Englands oppstigning
som hegemonimakt. Hundre år tidligere hadde nederlenderne fortsatt hen-
tet en stor del av sin profitt gjennom handel med bomullsstoffer fra Indias
tradisjonelle husindustrier til Indonesia og Europa; nå realiserer England
en stor del av sin profitt ved eksport av sine egne industrielt produserte
bomullsstoffer til India.

Her er tidspunktet kommet hvor vi, utover utviklingen av de internasjonale varestrømmene, også må rette blikket mot utviklingen av kapitalstrømmene.

Med utviklingen av vekslere oppstår en form for internasjonal kreditt og dermed rentebærende kapital som handelsfolk yter hverandre. Med fremveksten av bankene blir vekslene omsettelige som betalingsmiddel og utgjør de egentlige handelspengene. Bankkreditten bygger dermed på den kommersielle kreditten. Gjennom bankkreditten oppheves avhengigheten av at oppgjøret må vente på at virkelig kapital strømmer tilbake. Den fører til at pengekapital akkumuleres hos bankene som potensielt utlånbar kapital, som nå også kan benyttes til andre formål enn ren handelskreditt. Vi har dermed å gjøre med to former for internasjonale kapitalstrømmer: for det første vekselhandel, som utvikler seg på grunnlag av varehandelen, men som gjennom den oppnådde uavhengigheten fra tilbakeføringen av virkelig kapital allerede inneholder muligheten til å forvandle seg til fiktiv kapital; og for det andre finansieringen av utenlandske statsobligasjoner gjennom bankene. De første formene for kapitaleksport er altså i det vesentlige former for eksport av fiktiv kapital – kapital som ikke gir avkastning gjennom produksjon og realisering av merverdi, men gjennom omfordeling av merverdi.

Med utviklingen av den kapitalistiske produksjonsmåten og underordningen av handelskapitalen og den rentebærende kapitalen under industrikapitalen, endres kildene til handelsprofitten og renten, og deres omfang reduseres: Handelsprofitten reduseres til den del av den totale merverdien produsert av industrikapitalen som tilsvarer handelskapitalens relative andel av den samlede fungerende kapitalen. Handelskapitalen trekker altså til seg en gjennomsnittsprøft tilsvarende sin størrelse og utgjør dermed et fradrag fra industriprofitten. Renten blir et uttrykk for det kvantitative delingsforholdet i bruttoprofitten mellom de fungerende kapitalistene og pengekapitalistene. Dens størrelse bestemmes av forholdet mellom etterspørselen etter lånekapital fra de fungerende kapitalistene (og statene) og tilbudet av lånekapital fra pengekapitalistene, og viser seg kvalitativt ved at bruttoprofitten deles i rente og entreprenørgevinst.

På et visst utviklingsstrinn blir omfanget av den utenlandske vareproduksjonen utilstrekkelig for kapitalen som har oppstått på ett bestemt sted,

nemlig England, med hensyn til dens produksjons- og realiseringsbehov. «Merverdien som skapes på ett punkt, krever at det produseres merverdi på et annet punkt, som den kan utveksles med.» De høye profitttratene som lokker i utlandet, krever nå kategorisk at den akkumulerte merverdien også investeres i produktiv kapital der.

Men kapitaleksport med sikte på produktive investeringer er mer komplisert enn kapitaleksport i form av handelskreditt eller fiktiv kapital, fordi det også krever at forutsetningene for den kapitalistiske produksjonsmåten eksporteres. Kapital er nemlig ikke en ting, men et samfunnsmessig forhold mellom mennesker som formidles gjennom ting. Eiendomsrett til penger, matvarer, maskiner og andre produksjonsmidler gjør ikke alene et menneske til kapitalist, det kreves også en motpart – lønnsarbeideren, som er nødt til frivillig å selge seg selv. Og slike frie lønnsarbeidere finnes det i begynnelsen for få av i koloniene. Eiendomsretten til penger, matvarer, maskiner og andre produksjonsmidler er i seg selv ikke nok til å gjøre en person til kapitalist dersom det nødvendige motstykket mangler: lønnsarbeideren som er tvunget til å frivillig selge sin arbeidskraft.

Slaveriet, et redskap overtatt fra handelskapitalens storhetstid, blir derfor til å begynne med brukt i noen av koloniene. Der fjernhandelen ikke, slik som i Asia, kan bygge videre på eksisterende former for vareproduksjon, blir den lokale befolkningen først gjort til slaver som produserer varer på sukker- og tobakkplantasjer. Dette kommer i tillegg til utpressingen av tributt. Når den opprinnelige befolkningen er tilstrekkelig desimert, starter importen av slaver fra Afrika til Brasil, Karibia og sørstatene i USA. Med utviklingen av den engelske tekstilindustrien skjer det en overgang fra tobakk- til bomullsplantasjer.

Her har vi å gjøre med plantasjekolonier “som helt fra begynnelsen av er basert på handelsspekulasjoner og produksjon for verdensmarkedet, det foregår en kapitalistisk produksjon, men kun formelt, siden det svarte slaveriet ekskluderer den frie lønnsarbeideren, som er grunnlaget for den kapitalistiske produksjonen. Men det er kapitalister som driver handel med de svarte slaven. Produksjonsmåten de innfører, springer ikke ut av slaveriet, men blir podet på det.”²⁶

Men denne særegne formen for kapitalistisk produksjon, som bare kan

bestå som en anomali innenfor et verdensmarked basert på fri arbeidskraft, er ikke forenlig med den produktivitetsvekst som er så avgjørende for kapitalismens utvikling.

Også i den andre kolonitypen er utviklingen av kapitalistisk produksjon innledningsvis sterkt begrenset, ettersom den mangler en vesentlig forutsetning som lå til grunn for kapitalismens utvikling i Europa: omdanningen av all dyrkbar jord til privat eiendom. Nesten like raskt som lønnsarbeidere blir eksportert fra Europa til koloniene, blir de der forvandlet til selvstendige bønder og håndverkere. Dermed forsvinner de fra arbeidsmarkedet.

Først med den industrielle revolusjonen på 1800-tallet ble vilkårene for kapitalistisk utvikling bedre i koloniene. Kapitalismens europeiske sentra fikk en raskt voksende overbefolkning i forhold til kapitalens akkumulasjonsbehov, og strømmen av emigranter økte. «På den ene siden etterlater den enorme og kontinuerlige strømmen av mennesker, som år ut og år inn drives til Amerika, seg en stagnerende nedbør i det østlige USA, ettersom utvandringssbølgen fra Europa kaster folk inn på arbeidsmarkedet der raskere enn utvandringssbølgen til Vesten kan skylle dem bort.»²⁷ Kapitalen må betale mye høyere lønninger her enn i Europa. Men på den annen side er profittrenten høy her, fordi det på den ene siden fortsatt ikke finnes noen absolutt grunnrente som reduserer profitten, og på den annen side kan produksjonen foregå på et særlig høyt produktivitetsnivå på grunn av det høye lønnsnivået; de mest moderne maskinene som produseres i England, og som ennå ikke kan brukes lønnsomt i hjemlandet, kan brukes her.²⁸ Ifølge Marx blir allerede i 1865 en større andel av den merverdien som produseres i England, konvertert tilbake til kapital i utlandet enn i England selv.²⁹

Kapitaleksport kan foregå på ulike måter, og disse skilles etter kapitalstrømmens art, kapitalplasseringens form og hvilken økonomisk effekt de har.

Når det gjelder kapitalstrømmens art, kan man skille mellom:

a) Fysiske produksjonsmidler utføres til utlandet – ikke for salg, men for å brukes i produksjonen der.

b) Kapitalinvestering i utlandet med kapital allerede er realisert der, enten som følge av tidligere vareeksport eller som en reinvestering av profitt oppnådd i utlandet med kapital som tidligere ble eksportert dit.

c) En overføring av pengekapital til utlandet med mål om investering.

Disse formene illustrerer at kapitalstrømmer ikke kan skilles fra varestrømmer og pengestrømmer. Kapital kan bare strømme i form av varer (som varekapital) eller i form av penger (som pengekapital).

Som varestrøm skiller kapitalstrømmen seg fra en vanlig handelsstrøm ved at det ikke kommer noen tilsvarende returstrøm. Som pengestrøm skiller kapitalstrømmen seg fra den vanlige valutastrømmen i internasjonal handel ved at den ikke er resultatet av tidligere transaksjoner, men settes i omløp som et nytt forskudd – og heller ikke her finner det sted noen tilsvarende tilbakeføring.

Driftsbalansen til et land registrerer graden av likevekt mellom eksport og import av varer og tjenester. Dersom import og eksport ikke går opp i opp, vil det føre til tilsvarende endringer i kapitalbalansen i form av krav og gjeld overfor utlandet, eller til at valuta strømmer inn i eller ut av sentralbanken.

I et lands driftsbalanse tilsvarende netto kapitalstrøm derfor den delen av ubalansen som ikke blir utjevnet gjennom endringer i sentralbankens valutabalanse, altså gjennom en til- eller bortstrømming av verdenspenger.

En likevektig driftsbalanse kan dermed gi inntrykk av at bytteforholdet mellom landene gjenspeiler hvert lands andel av «universelt arbeid». Men dette overser tre viktige forhold. For det første vil like store mengder «universelt arbeid» i realiteten tilsvare svært ulike mengder konkret nasjonalt arbeid, ettersom produktivkraften varierer mellom land. For det andre mottar visse land tributt fra andre, noe som gjør at de kan importere uten å gi en tilsvarende motytelse. For det tredje inkluderer et lands tilsynelatende andel av det universelle arbeidet også arbeid utført i utlandet som – gjennom kapitaleksport – tilfaller den eksporterte kapitalen som profitt.

En annen måte å klassifisere kapitaleksport på, er etter måten kapitalen plasseres. Her skiller man mellom det å investere kapitalen som fungeren-

de kapital og som rentebærende kapital:

a) Investeringer som fungerende kapital omfatter:

- 1) Etablering av selskaper eller datterselskaper innen produksjon og handel, eller av nye produksjonsanlegg i et annet land,
- 2) Oppkjøp av utenlandske produksjons- og handelsselskaper, eller betydelig deltakelse i dem.

b) Investeringer som rentebærende kapital, herunder:

- 1) Etablering, oppkjøp eller betydelig deltakelse i kredittinstitusjoner, finansieringsinstitusjoner, forsikringselskaper, investeringsselskaper;
- 2) investering i aksjer i utenlandske selskaper, utenlandske verdipapirer, fond, fast eiendom og andre former for fiktiv kapital;
- 3) lån til utenlandske selskaper eller stater.

Det må skilles mellom rene kjøp av aksjer i utenlandske selskaper og betydelig deltakelse i utenlandske selskaper, selv om skillet i praksis ikke er helt entydig.⁴⁷ Sistnevnte, altså et rent finansielt aksjekjøp, innebærer ofte bare at nødvendige reservefond i utenlandsk valuta omgjøres til fiktiv kapital.

Til sist kan kapitaleksport klassifiseres etter dens økonomiske virkning. Her skiller man mellom:

a) dannelse av fungerende kapital,

og

b) frigjøring av pengekapital.

Ved etablering av nye bedrifter, tegning av aksjer og kapitalforhøyelser er det snakk om en varig forvandling av pengekapital til fungerende kapital. Ved tildeling av kreditt til fungerende kapital er det derimot snakk om en midlertidig forvandling av pengekapital til fungerende kapital.

Oppkjøp av bedrifter innebærer riktignok også en forvandling av pengekapital til fungerende kapital for kjøperne, men for selgerne innebærer det en forvandling av fungerende kapital til pengekapital. Gjennom forvandlingen av pengekapital til produktiv kapital frigis en tilsvarende pengekapital hos den andre parten. Det kvantitative forholdet mellom pengekapital og produktiv kapital blir dermed ikke berørt som sådan, det endres bare med hensyn til den aktuelle nasjonale kapitalen.

Kjøp av aksjer, verdipapirer, eiendom osv. innebærer for kjøperen en forvandling av pengekapital til fiktiv kapital, mens det for selgeren innebærer en forvandling av fiktiv kapital til pengekapital.

For at de frigitte pengene skal vise seg å være pengekapital, må de på sin side igjen forvandles til fungerende eller fiktiv kapital. Dermed danner de enten ny fungerende kapital, eller de frigjør selv pengekapital hos en tredjepart, som igjen må forvandles for å kunne fungere som kapital.

For det første viser dette at penger bare er potensiell kapital – de blir først kapital for eieren når han gir dem fra seg. For det andre viser det at bare gjennom forvandlingen til fungerende, i siste instans produktiv, kapital produseres ytterligere merverdi, slik at kapitalen altså virkelig oppnår verdiøkning. Utbytte- og renteutbetalinger på fiktiv kapital, og realiserte kursgevinster, innebærer derimot bare at den allerede produserte merverdien blir omfordelt innenfor kapitalistklassen.³⁰

Vi vil med dette påpeke at ikke all kapitaleksport er lik, og det samme gjelder utenlandske direkteinvesteringer – i en holdbar analyse må man også ta hensyn til de spesifikke forskjellene.

Som allerede antydnet foregår det en gjensidig sammenfletting og påvirkning mellom internasjonale strømmer av varer, penger, kapital og arbeidskraft. Hver av disse strømmene reguleres av forskjellige faktorer:

- Varestrømmer reguleres av prisdifferensialer mellom varemarkedene.
- Arbeidskraftstrømmer (migrasjon) reguleres av lønnsforskjeller mellom arbeidsmarkedene.

- Kapitalstrømmer i form av investering i pengekapital styres av renteforskjeller mellom pengemarkeder.
- Kapitalstrømmer i form av investering i fungerende kapital styres av forskjeller i profitttrater.
- Pengestrømmene oppstår som et samlet resultat av de øvrige strømmene

Vi har også tidligere vist at selv med integrering i verdensmarkedet utjevnes ikke prisene på de enkelte nasjonale markedene til én felles verdensmarkedspris. Dette skyldes at prisene fortsatt baseres på den nasjonale arbeidsverdibestemmelsen, som på grunn av ulik nasjonal arbeidsproduktivitet kan avvike fra den universelle verdibestemmelsen. Dermed kan innenlandske varer som ikke er konkurransedyktige på verdensmarkedet fortsatt i betydelig grad påvirke verdibestemmelsen til slike varer på hjemmemarkedet.

Nå kommer vi til spørsmålet om hva som bestemmer forskjellene mellom ulike nasjonale gjennomsnittsprofitter og lønnsnivåer. Generelt har mer utviklede kapitalistiske land en høyere intensitet og produktivitet i arbeidet enn mindre utviklede land. En mer intensiv arbeidstime nasjonalt produserer mer verdi (uttrykt i mer penger) og fører til betydelig høyere merverdigrater og profitttrater i de mer utviklede landene – selv om de nominelle og reelle lønningene der er vesentlig høyere. En høy nasjonal arbeidsproduktivitet forsterker denne effekten ytterligere, for på verdensmarkedet virker et mer produktivt nasjonalt arbeid også som et mer intensivt (og dermed mer verdiskapende) arbeid. I tillegg oppstår det en forskjell i den relative verdien av penger som følge av ulik produktivitet. Pengenes relative verdi er lavere i det mer produktive landet; altså er vareprisene og de nominelle lønningene høyere i det mer kapitalistisk utviklede landet enn i det mindre utviklede.

Imidlertid virker følgende faktorer i motsatt retning:

1. I de mindre utviklede kapitalistiske landene er arbeidskraftens verdi og pris ofte lavere enn i de mer utviklede.³¹
2. I de mindre utviklede landene er arbeidstiden vanligvis lengre enn i de

mer utviklede.

Disse to forholdene motvirker effekten av høyere produktivitet og arbeidsintensitet i de mer utviklede landene, og de bremser dermed den økende forskjellen i merverdirater og profitttrater. Samtidig forsterker og sementerer de forskjellen i produktivitet utvikling, for lave lønninger utgjør en skranke for utviklingen av produktivkraftene.³² Alt i alt er merverdiratene i de utviklede kapitalistiske landene dermed som regel klart høyere, og profitttraten noe høyere, enn i de mindre utviklede landene.³³

Dette fører til følgende resultat:

1. Kapital akkumuleres normalt raskere i de mer utviklede kapitalistiske landene og i første omgang forblir den også i disse landene. Den flyter først til de mindre utviklede landene når det ikke lenger finnes produktive investeringsmuligheter i de mer utviklede landene.
2. Et unntak fra denne regelen finnes i visse produksjonsgrener der produktivitet utviklingen har bedre forutsetninger i de mindre utviklede landene. Enkelte typer arbeid kan, til tross for en lav gjennomsnittlig produktivitet, likevel være *svært produktive* der – særlig i bransjer hvor særegne naturforhold er en vesentlig faktor for produktivitetens nivået. For eksempel er oljeutvinning mer produktiv i Saudi-Arabia enn i Tyskland, og teproduksjon mer produktiv i India enn i England. Derfor vil kapital i de mindre utviklede landene først strømme inn i de bransjene som er spesielt produktive der og som er interessante for markedet i de mer utviklede landene. Resultatet er monokulturer og økonomisk avhengighet av enkeltsektorer i disse landene.
3. I tillegg er det i de mindre utviklede landene bare eksporten til de høyere utviklede landene som, på grunn av forskjeller i pengenes relative verdi, kan gi profitter som er tilsvarende eller til og med høyere enn i de mer utviklede landene. Kapitalen som strømmer til de mindre utviklede landene, investeres derfor først og fremst i produksjon rettet mot eksport og i den nødvendige infrastrukturen for dette.
4. På dette grunnlaget oppstår en internasjonal arbeidsdeling der høyproduktivt arbeid konsentreres ytterligere i de mer utviklede landene, mens

mindre produktivt arbeid samles i de mindre utviklede landene.

5. Gjennom denne «underleveranseproduksjonen», der kapitalistiske industrielle sektorer opprettes i de mindre utviklede landene på initiativ utenfra, skapes det også i disse landene et marked som delvis stimulerer den lokale vareproduksjonen, men som hovedsakelig fungerer som avsetningsmarked for eksportvarer fra de høyere utviklede landene.

6. Denne utviklingen fører til en tredeling av verden: For det første land med høyt utviklet kapitalisme og høy produktivitet; for det andre mindre utviklede land som utvikler seg i avhengighet av de førstnevnte, som har lavere gjennomsnittlig produktivitet og der arbeidsintensiv, mindre produktiv produksjon er konsentrert; og til sist en tredje gruppe land som i stor grad er frakoblet den kapitalistiske utviklingen. Avstanden mellom disse gruppene blir generelt ikke mindre, men større.

Disse generelle lovmessighetene modifiseres selvsagt på mange måter i historiens løp. For det første fordi de økonomiske drivkreftene i seg selv er preget av motsetninger, noe vi har illustrert flere ganger, og for det andre fordi også ikke-økonomiske, politiske faktorer påvirker utviklingen av verdensmarkedet.

Politisk innvirkning på verdensmarkedets utvikling er like gammel som selve verdensmarkedet. Allerede i middelalderen ble markeder muliggjort gjennom politiske tiltak som tildeling av markedsrettigheter og privilegier (som stabelrettigheter), sikring av handelsveier, utdeling av handelsprivilegier og innkreving av toll. Dette viser tydelig at økonomien fortsatt var underordnet politikken. Med utviklingen av kredittsystemet begynner politikk og økonomi, slik vi tidligere har påpekt, å løsrive seg fra hverandre og fremstå selvstendig som henholdsvis politisk økonomi (nasjonaløkonomi), med økonomisk konkurranse mellom nasjoner, og økonomisk politikk, med politisk konkurranse mellom stater.

Disse to elementene, som nå er blitt selvstendige, er samtidig avhengige av hverandre, og i samspill skaper de verdensmarkedet – som utfolder seg videre som et kapitalistisk verdensmarked. Kolonisystemet, tollsystemet, handelsprivilegiene og lignende ordninger eksisterte altså før kapitalismen, men med kapitalismen får disse nye funksjoner.

Utviklingen av det kapitalistiske verdensmarkedet kan deles inn i følgende faser:

1. fase: 1825–1875. Dette er perioden med Englands absolutte dominans på verdensmarkedet. Den engelske kapitalens forsprang i utviklingen av produktivkreftene – og dermed dets produksjonskostnader, som lå under gjennomsnittet – var midlene som gjorde at det kunne erobre ethvert marked. Toll og handelsrestriksjoner var derfor hindringer for den engelske kapitalen. England hadde heller ikke behov for å beskytte de markedene som allerede var erobret mot utenlandsk konkurranse, fordi dets forsprang i produktivitet og kapitalakkumulasjon i seg selv ga tilstrekkelig beskyttelse. England var derfor prinsipielt liberalistisk, frihandelsorientert og antikolonialistisk. Situasjonen var annerledes for de mindre produktive konkurrentene i land der kapitalismen fortsatt befant seg på et tidlig utviklingsstadium. For dem var beskyttelsestoll nødvendig for å kunne konkurrere med den mer produktive utenlandske kapitalen, og samtidig ga dette dem en mulighet til å innhente forspranget i produktivitetsutviklingen.

Denne fasen i verdensmarkedets utvikling ble allerede i forrige avsnitt karakterisert som en fase hvor det var tekstilindustriens utvikling som satte tonen, og hvor de sykliske krisene først og fremst ble overvunnet gjennom utvidelse av utenlandske markeder. På grunnlag av sitt industrielle monopol etablerte England et system med internasjonal arbeidsdeling.

Fasen var preget av en kraftig utvidelse av industriproduksjonen, en enda sterkere utvidelse av den internasjonale varehandelen, og i dens andre halvdel av en sterk vekst i Englands kapitaleksport. Mot slutten av denne fasen begynte den omfattende utvidelsen av avsetningsmarkedene for tekstilindustriens produkter gradvis å nå sine grenser. Den ledende rollen gikk over til jern- og stålindustrien, som fant sine stadig voksende avsetningsmarkeder i byggingen av skip og jernbaner.

Samtidig fikk det engelske hegemoniet på verdensmarkedet konkurranse gjennom utviklingen i USA og Tyskland.

USA utviklet seg først som bomulls- og hveteproducent for Europa, spesielt England. Gjennom denne innlemmelsen i verdenshandelen, med

utvidelsen av hveteproduksjonen vestover som ble økonomisk mulig gjort av jernbanen, gjennom utvandrerstrømmene fra Europa og den tiltagende kapitaleksporten som følge av stadig mer kompliserte betingelser for kapitalens avkastning i England, vokste det frem et stort hjemmemarked i USA som utgjorde en forutsetning for utviklingen av en egen tungindustri og en kraftig økning i industriproduksjonen. Det høye lønnsnivået og de tilgjengelige kapitalmengdene førte til at denne industrien fra starten av ble bygd opp på det høyeste mulige produktivitetsnivået for sin tid. Samtidig ble denne industriens utvikling sikret gjennom vernetoll mot engelsk konkurranse.

I Tyskland ble det også etablert et stort hjemmemarked gjennom den tyske tollunionen (Zollverein) og grunnleggelsen av det tyske keiserriket. Konsentrasjonen av pengekapital gjennom et moderne banksystem, tilførselen av store mengder kapital til produksjonen gjennom opprettelsen av aksjeselskaper og utviklingen av en fra begynnelsen av sterkt sentralisert tungindustri ble fremmet av staten.

Sett fra pengestrømmenes side var denne fasen kjennetegnet av verdenspenger i form av både gull og sølv, som – dersom valutakursene avvek fra parikursen utover et visst nivå – strømmet frem og tilbake mellom landene og dermed utjevnet valutakursene. Endringene i verdiforholdet mellom gull og sølv førte imidlertid til store svingninger mellom gullbaserte og sølvbaserte valutaer, noe som særlig kom Englands gullbaserte valuta til gode. Overgangen til gullstandard i Tyskland og flere andre land førte til gullstandardsystemet, som kom til å definere valutaforholdene i den påfølgende fasen.

2. fase: 1875–1914. Under gullstandardsystemet var valutakursene mellom landene med gullvaluta relativt stabile, og store forsendelser av edelmetall ble overflødige fordi eventuelle ubalanser i betalingsbalansene nå kunne utjevnes ved hjelp av valutaeserver eller ved krav på utenlandske tilgodehavender. Grunnlaget for dette var for det første den kraftige veksten av utenlandsk kapital i innlandet som følge av en generell økning i kapitaleksporten, og for det andre tilliten til at utenlandske valutaer var fast knyttet til gull. Dermed kunne disse valutaene fungere som substitutter for gull i form av valutaeserver på verdensmarkedet. Gullstandardsystemet brøt sammen i 1913/14, da de europeiske statene opphevet innløsningen

(konvertibiliteten) av sedlene sine i gull. Til tross for de idylleiske forholdene som gullstandardsystemet ga verdenshandelen – stabile, beregnelige byttevilkår og enkel betalings- og kapitalflyt uten begrensninger – var veksten i den grenseoverskridende varehandelen lavere i denne andre fasen av verdensmarkedets utvikling. Også vekstraten i industriproduksjonen var lavere. Kapitaleksporten og den internasjonale kapitalintegrasjonen økte derimot betydelig.

Verdensmarkedsutviklingen er preget av konkurransen hovedsakelig mellom England, Tyskland og USA. Den ledende sektoren er tungindustrien, som i Tyskland og USA er sterkt sentralisert og monopolisert, og denne bygger opp en overkapasitet som utviklingen av avsetningsmarkedene ikke klarer å holde tritt med.

I denne fasen innfører også Tyskland en proteksjonistisk tollpolitikk innen sektorene råjern, stål og korn. Korn tollene tjener først og fremst til å beskytte de prøyssiske junkerne mot billig kornimport fra Amerika og Russland. Tollsatsene på råjern og stål har imidlertid en helt annen funksjon. De muliggjør at tungindustriens monopoler kan ta høye monopolpriser på hjemmemarkedet og dermed oppnå monopolprofitter, som danner grunnlaget for å erobre verdensmarkedet med lave eksportpriser, til dels under kostpris. Dette fører naturligvis til tilsvarende reaksjoner, idet også de konkurrerende nasjonene innfører beskyttelsestoll. Regelrette tollkriger hindrer vareutvekslingen.

Dermed viser det seg at høy produktivitet alene under slike betingelser ikke lenger er et middel som automatisk erobrer utenlandske markeder; det kreves også politisk innflytelse som sikrer fri markedsadgang. Dette fører til en politisk oppdeling av verden mellom de ledende industrinasjonene og til den påfølgende krigen i 1914 for en nyoppdeling av verden. For å oppnå dette var det behov for en rustningsindustri, og gjennom statlige bestillinger til denne oppstår det et avsetningsmarked for tungindustrien, en bransje som tidligere led av overkapasitet. Statsgjelden som nå vokser fram legger grunnlaget for opphevelsen av valutaenes gullkonvertibilitet og dermed for sammenbruddet av gullstandardsystemet. Også den gang ble det hevdet at kapitalens internasjonale sammenfletting tjente til å redusere faren for en forestående verdenskrig.³⁴ Den økte veksten siden 1890-årene henger sammen med utviklingen av kjemisk industri og elektroindustri, der

Tyskland i begynnelsen hadde monopol på de mest avanserte teknologiene.

3. fase: 1914–1944. I kjølvannet av første verdenskrig ble USA verdens kreditor nummer én, den viktigste kapitaleksportøren og den ledende kapitalistiske nasjonen.

Den ledende bransjen er innledningsvis fortsatt tungindustrien – flankert av kjemisk industri, petroleumsindustri og elektroindustri som vekstmotorer – inntil bilindustrien i siste tredel av denne fasen vokser inn i rollen som ledende sektor.

Forsøkene på å vende tilbake til gullstandarden i mellomkrigstiden var ikke vellykkede. Fra 1924 gikk riktignok de viktigste kapitalistiske landene tilbake til faste gullpariteter, men siden den interne plikten til å innløse papirvaluta mot gull i stor grad forble suspendert, fikk papirpengene en tydelig karakter av statlig papirvaluta. Samtidig ble importrestriksjoner og eksportfremmende tiltak vanlige. Dette gjorde det fristende for statene å prøve å utnytte avvik mellom nominell og reell gullparitet – det vil si bevisste under- eller overvurderinger av egen valuta – som strategiske verktøy i den nasjonale kapitalens kamp om verdensmarkedet. Resultatet var en varig forstyrrelse av de internasjonale betalingsforholdene, valuta-kontroll, innskrenkninger i kapitalflyten og stagnasjon av verdenshandelen på et lavt nivå.

Sammenbruddet i verdensmarkedets utvikling i denne perioden førte til at utviklingen av de nasjonale markedene ble enda viktigere. USA, med sitt store indre marked, kunne i denne situasjonen øke sitt forsprang ytterligere i forhold til de andre kapitalistiske landene. I den siste tredjedelen av perioden fikk man flere ulike varianter av keynesiansk inspirert økonomisk politikk med fokus på statlig etterspørselsstimulering fotfeste, fra USAs New Deal-program til de tyske fascistenes økonomiske politikk.

4. fase: 1944–1971. Dette er fasen med USAs absolutte dominans. Ledende sektorer er bilindustrien og petroleumsindustrien. I tillegg utvikles luft- og romfarten samt produksjonen av tekniske forbruksvarer.

Grunnlaget er nyordningen av verdensmarkedsforholdene i Bretton Woods-systemet. Kjernepunktet i systemet var at man ved faste valutakurser tilstrebet en omfattende konvertibilitet mellom valutaene (noe som i praksis bare ble gjennomført delvis og gradvis, og betydelige restriksjoner på kapitalbevegelsene ble fortsatt opprettholdt). Hvert land avtaler med IMF en fast gullparitet for sin valuta og forplikter seg gjennom salg eller kjøp av valuta fra sentralbanken til å garantere den faste valutakursen; ved langvarig overskudd på etterspørsels- eller tilbudssiden i valutamarkedene er paritetsendringer (revaluering eller devaluering) mulige. Unntaket er USA, som ikke intervenserer i sitt valutamarked og i stedet påtar seg forpliktelsen til på forespørsel å løse inn dollarbeholdninger fra utenlandske sentralbanker i gull (1 unse = 35 dollar). Dollaren inntok altså en særstilling. Mens det for alle andre valutaer fantes mulighet til å endre gullpariteten, var dollaren i dette systemet et fast uttrykk for gull, et gullsymbol på verdensvalutaens nivå.

Gjennom multilaterale forhandlinger og avtaler innenfor rammen av GATT (senere WTO) blir tollsatser og andre handelshindringer gradvis redusert. Til grunn for dette ligger erkjennelsen av at forstyrrelser av verdenshandelen som følge av gjensidige begrensninger og valutamaniplulasjoner påfører de nasjonale monopolene så alvorlige begrensninger i deres internasjonale ekspansjonsevne at de på ingen måte kan oppveies av de kortvarige monopolprofittene som dermed kan oppnås. Under de nye forholdene med økt markedsåpenhet og på bakgrunn av den voksende antikolonialistiske kampen til nasjonale frigjøringsbevegelser, ble også kostnadene for militær opprettholdelse av eksklusive interesseområder etter hvert for store. Militær kontroll ble lett erstattet av valutabindinger til den tidligere kolonimaktens valuta og ulike tollpreferanser, som sørget for å opprettholde de økonomiske avhengighetsforholdene som hadde oppstått i kolonitiden.

For første gang blir overnasjonale organisasjoner opprettet for global regulering av politisk-økonomiske forhold, med FN, IMF, BIS, WTO og Verdensbanken. Disse utgjør imidlertid ikke nye makt- eller herredømmestrukturer utenfor nasjonalstatene, men fungerer som arenaer for nasjonal konkurranse, som skal muliggjøre at konflikter utkjempes i former som ikke fører til den samme forstyrrelsen av verdensmarkedet som man fikk i den foregående fasen. Fordelingen av stemmerett og beslut-

ningsmakt i disse organisasjonene er orientert etter styrkeforholdet mellom nasjonene på det aktuelle området.

I denne fasen øker igjen veksten i verdensproduksjonen, mens vekstraten for verdenshandelen øker enda mer markant. Samtidig vokser Vest-Europas andel av verdenshandelen, mens andelene til Latin-Amerika, Nord-Amerika og Afrika går tilbake. Denne forskyvningen reflekterer en relativ nedgang i handelen med jordbruks- og gruveprodukter (med unntak av olje), sammenlignet med handelen med industriprodukter – en utvikling som skyldes endringer i produksjonens materielle grunnlag.

Bretton Woods-systemet, der valutakursene var fast bundet til dollaren og dermed indirekte knyttet til gull, samt dollarens særskilte rolle innenfor dette systemet, la på den ene siden til rette for særlige gunstige vilkår for amerikansk kapital. På den andre siden bar systemet også i seg kimen til sin egen nødvendige kollaps. «Alle deltakerne i systemet var tvunget til å holde sine betalingsbalanser ... i likevekt – unntatt USA. Tvert imot. Hvis dollaren virkelig skulle fungere som verdensomspennende betalings- og reservevaluta, måtte USAs betalingsbalanse bli negativ, for bare slik kunne tilstrekkelige mengder av dollarfordringer gjøres tilgjengelige for de øvrige sentralbankene.»³⁵ Den store etterspørselen etter dollar fungerte dermed nærmest som en oppfordring til USAs sentralbank om å utstede dollar, ikke bare mot verdipapirer knyttet til virkelig kapital, men også mot verdipapirer basert på fiktiv kapital. Dette førte til at dollarens reelle gullinnhold sank betydelig under den nominelle verdien. Fra slutten av 1950-årene førte dette til en kontinuerlig reduksjon av USAs gullreserver, og utviklingen nådde sitt klimaks i 1971, da USA opphevet dollarens innløsningsplikt i gull.

I tillegg førte den økonomiske gjenoppbyggingen av Vest-Europa og Japan etter krigen til en sterk økning i produktiviteten der, mens produktivetsnivået i USA stagnerte på et allerede høyt nivå. Som følge av dette ble dollaren snart overvaluert også sammenliknet med valutaene i mange andre utviklede kapitalistiske land. Dette beskriver bakgrunnen for hovedtrekkene i denne fasen av verdensmarkedsutviklingen: USAs store handelsbalanseoverskudd fra begynnelsen av perioden begynner å forsvinne, den amerikanske kapitaleksporten – hovedsakelig i form av direkteinvesteringer – vokser kraftig, landets utenlandsgjeld øker til gigantiske

dimensjoner, og verdenshandelen hemmes stadig oftere av valutakriser. USAs direkteinvesteringer fordeler seg med rundt en tredjedel hver til Canada og Vest-Europa, mens størsteparten av den siste tredjedelen går til Latin-Amerika. Disse forholdene ga USA et forsprang i dannelsen av verdensomspennende, internasjonale konserner.

5. Fase: fra og med 1971.

Da USA opphevet plikten til å innløse dollaren i gull, kollapset systemet med gullbaserte faste valutakurser. Dollaren sluttet dermed å representere en fast gullmengde. Fra 1973 etablerte det seg et system med flytende valutakurser, og fra 1975 gjelder følgende prinsipp: «Etter avskaffelsen av paritetssystemet har IMF-landene blitt enige om at hvert medlemsland kan velge sin egen metode for å fastsette valutakursen. De eneste forutsetningene er at landet ikke lenger binder sin valuta til gull, og at det informerer de øvrige medlemmene om nøyaktig hvordan valutaverdien bestemmes.»³⁶ Avskaffelsen av de nominelle bindingene av valutaene til verdensvalutaen – gullet – bidro dermed til å mildne motsetningen mellom valutaenes nominelle og reelle verdiutvikling. Denne dempingen besto i at man sluttet å fastsette en fast nominell verdi, men i stedet, uten å erklære det åpent, lot verdiforholdet som ligger bak gullprisen fortsette å gi valutaene deres evne til å fungere som verdimål.

Ved siden av gull og reserveposisjoner i IMF, fungerer nå dollar, euro, yen og britiske pund som internasjonale reservevalutaer. De viktigste landene fastsetter ikke lenger valutakursene eksplisitt, men lar dem bestemmes av markedskursene på pengemarkedet. Andre land binder sin valuta til en annen valuta, vanligvis dollaren. Dette systemet fører riktignok ikke lenger automatisk til opphoping eller uttømming av sentralbankenes valutareserver, men til kraftige valutakurssvingninger som gjør det vanskeligere å beregne profittrater i internasjonal handel. EU-statene svarte med å opprette en økonomisk og monetær union³⁷, og store konserner med å bygge ut sine internasjonale strukturer. Disse strukturene gjør det mulig for konsernene å håndtere sine grenseoverskridende leveranser internt, og dermed reduserer de konsekvensene av valutasvingningene.

Produksjonsveksten avtar i denne fasen. Det samme gjelder veksten i verdenshandelen, som imidlertid tar seg noe opp igjen på 1990-tallet.

Den ledende industrien er fortsatt bilproduksjonen, men den begynner å stagnere. I andre halvdel av 1980-årene og på 1990-tallet kom vekstimpulsene fra mikroelektronikkens omveltning av produksjonens, kommunikasjonens og administrasjonens tekniske grunnlag.

De nye mulighetene dette ga, sammen med det behovet valutakurssvingningene skapte hos konsernene for å organisere produksjonen sin i globale nettverk, førte til en voldsom utvidelse av kapitaleksporten. Samtidig ble det stilt kraftige krav om at alle begrensninger på kapital- og betalingsstrømmer skulle oppheves

På kvantitativt stagnerende markeder må transnasjonaliseringen skje gjennom oppkjøpskamper og internasjonale fusjoner. På den måten blir overkapasiteter eliminert. De minst produktive delene av de fusjonerte selskapene legges ned, og de mest produktive kombineres på nytt. For konsernene endres dermed det nødvendige kvantitative forholdet mellom kapitalen som er bundet i produksjonsprosessen og den likvide kapitalen. De nødvendige «krigskassene» i konkurransen mellom transnasjonale konserner om oppkjøp (eller forsvar mot slike) må vokse enormt. Samtidig øker betydningen av høye aksjekurser for konsernene, fordi de gir en viss sikkerhet mot «fiendtlige oppkjøp».

USA er fortsatt den ledende makten på verdensmarkedet; ikke så mye på grunn av størrelsen på utenrikshandelen, men snarere på grunn av størrelsen på hjemmemarkedet og sin særstilling, ettersom dollarmilliardene som er samlet opp i sentralbankene fortsatt utgjør den største reserveposisjonen. Den japanske sentralbanken, for eksempel, kunne – enten den ville eller ikke – ikke konvertere sine dollarreserver til andre reserveaktiva som pund, euro eller gull; rent kvantitativt er det knapt mulig. Derfor er alle land, også i denne fasen, fortsatt interessert i at dollaren beholder sin relative styrke. På dette grunnlaget kan USA nok en gang pådra seg en gigantisk utenlandsgjeld og suge til seg resten av verdens eksport – på kreditt.

Den sterke ekspansjonen i verdenshandelen og de internasjonale kapitalforbindelsene må imidlertid betraktes på en nyansert måte.

USAs største eksterne marked er NAFTA-området (Canada og Mexico), etterfulgt av EU, deretter Japan og Kina. Det klart største eksterne markedet for EU-landene er EU selv (over 60 %), etterfulgt med betydelig avstand av USA (6 %), og deretter alt annet. Japans største eksterne marked er USA, etterfulgt av Kina og EU.⁶⁰

Tysk kapital i utlandet utgjorde i 2002 ca. 700 milliarder euro, hvorav 92 % var investert i industriland: 46 % i EU, 40 % i USA, 3 % i Sveits, 1,5 % i Japan, mens alle andre land utgjorde mindre enn 1%.

Utenlandsk kapital i Tyskland utgjorde rundt 300 milliarder euro i 2002, hvorav 97 % kom fra industrialiserte land: 68% fra EU, 16% fra USA, 7% fra Sveits, 3% fra Japan, mens alle andre land sto for mindre enn 1%.⁶¹

Dette viser tydelig at de globale handels- og kapitalforbindelsene i hovedsak er av regional karakter, og at den gjensidige avhengigheten særlig finner sted mellom de kapitalistiske sentrene.

For å kunne foreta en differensiert vurdering av kapitaleksporten, la oss nå besvare spørsmålet: *Hvem eksporterer til hvilke sektorer?*

Rundt 38% av de tyske direkteinvesteringene foretas av holdingselskaper, fulgt av bilindustrien og bankene med rundt 15% hver, deretter kjemisk industri med mindre enn 8%, etterfulgt av elektroindustrien, forsikringsbransjen og maskinindustrien med mindre enn 3% hver.

Når det gjelder de økonomiske sektorene for utenlandsk investering, ligger «andre finansinstitusjoner» på topp med rundt 22%, etterfulgt av handelselskaper (12%), banker (10%), kjemisk industri (9%), holdingselskaper (8%), bilindustrien (7%), elektroindustrien og maskinindustrien (under 3% hver).⁶²

Vi kan da anslå at ca. 50% av kapitaleksporten går til internasjonal investering av pengekapital på det internasjonale kapitalmarkedet, 33% til internasjonal integrasjon av produksjon og markedsføring, og de resterende 18% til internasjonal integrasjon av banker og forsikringselskaper.

Vil verdensmarkedet dermed bli et stadig mer enhetlig område for kapitalens verdiøk-

ning?

Det er en rekke forhold som taler imot dette. Selv om man fjerner politiske hindringer mot kapitalens internasjonale bevegelighet, blir ikke forskjellene i kapitalens utbyttingsbetingelser eliminert. De lar seg faktisk ikke eliminere. For det ville kreve ikke bare fri bevegelighet av kapital, teknologi og tekniske ferdigheter, men også fri bevegelighet av arbeidskraft, ja til og med en verdensomspennende standardisering av levekår, kulturer, utdanningsnivå, geografiske og klimatiske forhold osv. Ensartede verdiøkning-betingelser vil innebære en fullstendig homogen verden. Da vil heller ikke kapitaleksport lenger kunne finne sted. Det er nettopp de uensartede verdiøkning-betingelsene som setter kapitalen i bevegelse. En ensartethet som den man har på det nasjonale markedet — som jo bare er et resultat av en kontinuerlig utjevning av ulikheter — kan man ikke forvente å finne på verdensmarkedet.

Verdensmarkedet blir på ingen måte mer og mer ensartet. Det kapitalistiske verdensmarkedet er samspillet mellom de nasjonale markedene, og den ujevne utviklingen i de nasjonale markedene er dets livsgrunnlag. Den ujevne utviklingen gjør det mulig for landenes rangering, deres økonomiske tyngde, å endre seg: et land kan rykke opp eller ned fra en gruppe til en annen, men dette endrer ikke eksistensen av en rangordning mellom land, eller avstanden mellom dem, like lite som enkeltpersoners bevegelse fra en sosial klasse til en annen rokker ved eksistensen av klasser.

Men må ikke en ensartet profittrente utvikle seg med kapitalens frie bevegelse mellom markedene?

Etter vårt nåværende kunnskapsnivå må svaret være nei. Gjennom internasjonal handel, kapitaleksport og opphevelsen av hindringer for kapitalens bevegelighet finner det riktignok sted en tilnærming av profittrentene, men dette innebærer ingen utjevning til én allmenn verdensomspennende profittrente. Forskjellene fra dannelsen av den allmenne profittrenten på nasjonalt nivå er følgende:

Forutsetningen for dannelsen av en allmenn profittrente på nasjonalt nivå er for det første dannelsen av en allmenn merverdirate, og for det andre, på dette grunnlaget, reduksjonen av profittrentene i hver enkelt bransje til

særlige gjennomsnittsprøfittrater. Først dannelsen av slike virkelige særskilte gjennomsnittsprøfittrater i de enkelte sfærene, på grunnlag av enhetlige merverdirater, og dermed som uttrykk for en reell gjennomsnittlig produktivitet, skaper forutsetningen for at kapital kan vandre ut av én sfære og inn i en annen, drevet av prøfittratedifferanser. Dersom gjennomsnittsprøfittraten i en sfære ikke var reell, men bare matematisk beregnet, ville det for den innvandrende kapitalen være et rent lotterispill hvilken faktisk prøfittrate den ville realisere i denne sfæren.

Disse forutsetningene for dannelsen av en allmenn prøfittrate finnes ikke på verdensmarkedsnivået. Her har vi svært forskjellige merverdirater fra land til land. Derfor kan de realiserede prøfittratene være forskjellige i en bransje, og hvis de er like, er det fortsatt ikke klart om dette er et resultat av lave lønninger eller av høy produktivitet. På verdensmarkedsnivået måtte det, før en utjevning til en allmenn prøfittrate, først finne sted en utjevning til særlige gjennomsnittsprøfittrater i de enkelte produksjons-sfærene. At denne prosessen kan begynne i sterkt transnasjonaliserte bransjer med økningen i transnasjonale fusjoner, kan vi ikke utelukke. Men også her ligger det betydelige hindringer i de ulike merverdiratene. Det er i hovedsak andre tendenser som viser seg:

Kapitalen flyter internasjonalt først og fremst i sin økonomiske funksjon som kapital som frigjør pengekapital. Den flyter vanligvis ikke inn i sektorer med høy global prøfittrate for å etablere en ny fungerende kapital der, men til oppkjøp av allerede eksisterende fungerende kapitaler. Selv når kapitalen faktisk etablerer ny fungerende kapital, skjer dette primært gjennom opprettelse av datterselskaper eller filialer i andre land. Denne utviklingen mot transnasjonalisering motiveres hovedsakelig av ønsket om å oppnå en relativ uavhengighet fra valutasingninger. Når kapital likevel strømmer internasjonalt inn i ekspanderende næringer med høye prøfittrater, skjer ikke dette tilfeldig, men spesifikt til land hvor slik ekspansjon allerede finner sted og hvor disse høye prøfittratene oppstår.

La oss se på hvordan det ser ut for den transnasjonale kapitalen:

Verken kapital som er organisert nasjonalt eller transnasjonalt produserer egentlig «for verdensmarkedet». De produserer for bestemte markeder, som det europeiske, amerikanske eller asiatiske markedet. Bare varer som

ikke kan selges på sitt tiltenkte marked, blir lagt ut på verdensmarkedet. Verdensmarkedet eksisterer dermed bare som et samspill mellom ulike regionale eller nasjonale markeder.

På hvert av disse markedene råder det forskjellige markedspriser, og dermed kan det, ved like kostpriser, oppnås forskjellige profitttrater i de ulike markedene. Men dette får likevel ikke den transnasjonale kapitalen til å konsentrere seg bare om det mest profitable markedet, i stedet for å betjene alle. Dette skyldes for det første at profitttraten kontinuerlig forandrer seg med markedsforholdene og valutakursene.³⁸ For det andre krever produksjonens omfang at selskapene betjener alle relevante markeder.³⁹

Profitttraten til et transnasjonalt selskap bestemmes av den samlede profitten som realiseres på de forskjellige markedene, sett i forhold til kapitalens størrelse. Forskjeller i profitttraten mellom konkurrerende transnasjonale selskaper skyldes derfor hvor stor andel av virksomheten de har på hvert enkelt marked. Dette er et uttrykk for loven om forskjellen mellom nasjonale profitttrater.

På den annen side begrenses profitten av kostprisene. Disse avhenger av flere faktorer: prisen på råvarer og mellomprodukter, timelønnskostnader, kostnader knyttet til fast kapital, arbeidskraftens produktivitet relativt til konkurrentene, kapitalens omløpstid og transportkostnader. Kapitalen vil derfor redusere sine kostpriser ved først og fremst å kjøpe råvarer og mellomprodukter der de er billigst. Igjen er det ikke snakk om «verdensmarkedet» i abstrakt forstand, men om helt konkrete markeder.

De tre neste faktorene henger sammen. Den faste kapitalen er for lengre tid investert et bestemt sted, og er derfor knyttet til det lokale lønnsnivået. For å bryte denne koblingen måtte kapitalens internasjonale bevegelighet suppleres av en tilsvarende bevegelighet hos arbeidskraften.⁴⁰ Koblingen går imidlertid også motsatt vei: lave lønninger kan være et hinder for innføring av den mest avanserte teknologien.

I tillegg til den kontinuerlige klassekampen på alle arbeidsmarkeder for å presse ned prisen på arbeidskraft, finnes det to mulige - og gjensidig utelukkende - strategier som den transnasjonale kapitalen kan bruke for å

reducere kostprisene. Enten øke produktiviteten på høylønnssteder gjennom avansert teknologi, eller flytte produksjonen til lavtlønnsland neste gang den faste kapitalen skal fornyes.⁴¹

Likevel vil alle slike tiltak for kostnadsreduksjon kun øke profittraten dersom bedriften klarer å presse sine kostnader lavere enn konkurrentenes. Hvis konkurrentene følger etter med tilsvarende tiltak, presses den gjennomsnittlige profittraten tilbake til nivået som gjelder på de respektive markedene. Konkurransen om å redusere kostprisene starter da på nytt, og selskapet med den mest avanserte teknologien får igjen et forsprang.

Det er derfor ikke overraskende at kapitaleksporten slett ikke retter seg utelukkende mot lavlønnsland. Hovedårsaken til kapitaleksport ligger ikke i selve lønnskostnadene, men i behovet for å være til stede på alle viktige markeder og dermed beskytte seg mot valutasvingninger.

De nasjonale gjennomsnittlige profittratene bestemmes av forholdet mellom den samlede nasjonale merverdien og den samlede nasjonale kapitalen. Kapitaleksport påvirker dette forholdet på følgende måte: Den eksporterte kapitalen inngår også i den nasjonale totalkapitalen, og profitten som denne kapitalen presser ut av arbeidskraft i utlandet, inngår også i den nasjonale samlede merverdien. Den eksporterte kapitalen selv derimot forøker seg ikke etter målestokken til den hjemlige gjennomsnittsprofittraten, men dens profittrente bestemmes av produksjonsprisen i markedet i landet der den realiseres, minus kostprisen i landet der den produseres.

Betyr den internasjonale avhengigheten mellom kapitaler at kapitalen løsrives fra sin nasjonale basis?

Vi mener ikke det. Fordelingen av den totale merverdien, som i siste instans alltid tilordnes bestemte personer og dermed bestemte nasjoner, er nødvendig for at verdensmarkedet og verdenspengene skal kunne fungere. Dette blir tydelig når vi ser på behovet for å utarbeide nasjonale betalingsbalanser. En nasjonal betalingsbalanse forutsetter nemlig et grunnleggende skille mellom transaksjoner mellom statsborgere, og transaksjoner mellom statsborgere og utlendinger. Dette skillet blir riktignok stadig vanskeligere å opprettholde på grunn av kapitalens internasjonale avhengighet. Likevel viser dets betydning for forholdet mellom de nasjonale valutaene at såkalt

«transnasjonal kapital», uansett hvor tett sammenvevd og internasjonalisert produksjonen og omsetningen måtte være, aldri forvandles til en kapital som ikke entydig kan knyttes til bestemte nasjoner ved å spore opp kapitalens innbyrdes relasjoner. Allokeringen av merverdi i nasjonale betalingsbalanser er avgjørende for det internasjonale valutaneffektverket.

Men er ikke også nasjonalstatene i ferd med å miste sin betydning i et stadig mer integrert verdensmarked?

Også her må svaret være nei:

Den enkelte kapital kan gjennomgå både tiltrekning og frastøting. Den kan konsentreres og fusjonere med andre kapitaler, altså sentralisere seg. På den annen side kan den også splittes opp, ved at dens deler løsrives fra hverandre og danner selvstendige enkeltkapitaler. I den overordnede utviklingsprosessen er det tiltrekningskraften som er den dominerende, slik at resultatet blir en stadig sterkere sentralisering. Likevel kan den samlede samfunnskapitalen aldri smelte sammen til én enkelt kapital. Marx formulerer dette slik:

«Siden verdien danner kapitalens grunnlag, det vil si at kapitalen bare kan eksistere gjennom bytte med en motverdi, må den nødvendigvis frastøte seg selv. En universalkapital som ikke står overfor andre kapitaler den kan bytte med, er derfor en absurditet. Kapitalenes gjensidige frastøting ligger allerede implisitt i kapitalens bestemmelse som realisert bytteverdi.»⁴²

På samme måte som kapitalen kun eksisterer i form av mange enkeltkapitaler, kan det kapitalistiske verdensmarkedet kun eksistere som delt opp i stater. Disse statene kan riktignok smelte sammen eller splittes, og også her er tendensen mot sammenslåing dominerende. Men kapitalens ujevne utvikling fører kontinuerlig til motsetninger mellom nasjonene på verdensmarkedet, akkurat som det skapes motsetninger mellom selgere og kjøpere på det individuelle markedet. Disse motsetningene på sirkulasjonsnivået overlapper og skjuler hele tiden den grunnleggende klasse-motsetningen mellom lønnsarbeid og kapital som eksisterer på produksjonsnivået.

Derfor er enhver forestilling om utviklingen mot et enhetlig verdensmar-

ked, som ikke er splittet av nasjonale motsetninger, en illusjon. Kapitalismen kan bare produsere enhet i form av motsetninger.

6. Konsentrasjon og sentralisering av kapital, konkurranse og monopol, samfunnsgjøring av produksjonen

Gjennom kapitalakkumulasjonen vokser både de enkelte kapitalene og samfunnets samlede kapital. Dette fører til en konsentrasjon av kapitalen. Samtidig skjer det en sentralisering av kapitalen, der konkurranse og undergangen til svakere kapitaler gjør at den eksisterende kapitalen samles på stadig færre hender.

Marx understreker at sentralisering, i motsetning til konsentrasjon, «bare er en endret fordeling av allerede eksisterende kapitaler, en enkel endring av den kvantitative grupperingen av samfunnskapitalens bestanddeler».⁴³ Dette omtales i dag også gjerne som «akkumulasjon gjennom frarøvelse».⁴⁴

På slutten av 1800-tallet oppstod karteller, syndikater og truster nettopp gjennom denne mekanismen. Engels beskrev allerede den gang slike sammenslutninger som «forsøk på å forene samtlige storbedrifter innen én bransje til ett stort aksjeselskap med et faktisk monopol».⁴⁵ Det er disse sammenslutningene Lenins imperialismeteori tar utgangspunkt i.

Lenins imperialismeteori framhever tre hovedtrekk ved kapitalismens utvikling. Imperialismen, som et historisk stadium av kapitalismen, kjenne-tegnes av å være: «1. monopolkapitalisme; 2. parasittisk eller råtnende kapitalisme; 3. døende kapitalisme».⁴⁶ At fri konkurranse erstattes av monopol er, ifølge Lenin, det sentrale økonomiske kjennetegnet ved imperialismen.

Men betyr erstatningen av fri konkurranse med monopol at konkurransen fullstendig forsvinner? Er mono-polet slutt-punktet for den kapitalistiske utviklingen, eller hva kommer etterpå? Vil monopoliseringen fortsette å styrke seg? Finnes det, som Hilferding mente, en mulighet – enten tendensiell eller absolutt – for at monopolene kan smelte sammen til et «general-kartell», som styrer hele produksjonen og vilkårlig fordeler de produserte godene til befolkningen?⁴⁷ Betyr dette i så fall at kampen bare bør føres mot monopolene, for en rettferdig fordeling?

Tesen om at produktivitetsveksten, som ensidig tilegnes av eierne av de transnasjonale selskapene, fører til at stadig færre mennesker trengs for å

produsere de samfunnsmessige verdiene (Mayer, Schuler, Schmid), kan i det minste tolkes i en lignende retning. Men dersom vi virkelig anser en slik utvikling som mulig, hvilke politiske konsekvenser ville dette få?⁴⁸

En sosialisme som bygger på en slik forståelse, ville ikke lenger være en vitenskapelig sosialisme, fordi den ville hvile på en mangelfull forståelse av de grunnleggende forholdene. «En vitenskapelig analyse av den kapitalistiske produksjonsmåten viser ... at fordelingsforholdene i bunn og grunn er identiske med produksjonsforholdene, at de er deres bakside, slik at begge deler har den samme historisk forbigående karakter.»⁴⁹ Eller sagt på en annen måte: «Det bestemte fordelingsforholdet er bare et uttrykk for det historisk bestemte produksjonsforholdet. ... Enhver fordelingsform forsvinner sammen med den produksjonsformen den springer ut av og tilsvarer.»⁵⁰

Lenins understrekning av disse passasjene fra *Kapitalen* viser tydelig hans mål om å skille seg ideologisk fra samtidens ulike kapitalismekritiske strømninger. For Lenin, akkurat som for Marx, var det avgjørende å forstå den kapitalistiske produksjonsmåten slik den faktisk fungerer, og deretter trekke slutninger om dens utviklingstendenser. «Den kapitalistiske produksjonen kan ikke stabilisere seg: den må enten vokse, utvide seg, eller dø.»⁵¹

Men dette betyr ikke at kapitalismen automatisk vil gå under på grunn av sine egne problemer, som realiseringsproblemet eller problemet med overakkumulasjon. Kapitalismens måte å fungere på skaper midlertidige proporsjoner innenfor de gitte rammene, men kapitalismen selv vil alltid, som følge av en bredt utviklet varesirkulasjon, «uunngåelig overskride alle regionale og nasjonale grenser, bryte ned isolasjonen og avsondretheten i tidligere økonomiske systemer og forene alle verdens land i én samlet økonomisk helhet.»⁵²

Denne utviklingen skjer imidlertid ikke uten motsetninger. Kapitalismen konsentrerer individuelt oppdelte produksjonsmidler til samfunnsmessig organiserte produksjonsmidler. I kapitalismens begynnelse skjedde en voldelig ekspropriasjon av de selvforsørgende arbeiderne, samtidig som den gamle formen for privateiendom, hvor arbeideren var uløselig knyttet til sine arbeidsmidler, ble erstattet av «den kapitalistiske privateiendommen, som bygger på utbyttingen av andres, men formelt frie arbeid.»⁵³

Så snart den kapitalistiske produksjonsmåten står støtt på egne ben, innebærer den videre samfunnsmessiggjøringen av arbeidet og omformingen av jord og andre produksjonsmidler til samfunnsmessig organiserte produksjonsmidler, en ny form for ekspropriasjon av privateiere. Det som nå skal eksproprieres er ikke lenger den selvforsørgende arbeideren, men kapitalisten som utbytter et stort antall arbeidere.⁵⁴

Dette danner utgangspunktet for monopolkapitalens framvekst gjennom konsentrasjon og sentralisering, som ifølge Lenin utgjør det grunnleggende økonomiske kjennetegnet ved imperialismen.⁵⁵

At kapitalismen på dette stadiet har nådd et historisk modenhetsnivå, som ligger etter dens opprinnelige blomstringstid, gir den dens parasittiske og råtnende karakter. Nettopp fordi kapitalismen historisk sett allerede har oppfylt sin kvalitative rolle, innledes dens nedgang. Dette utelukker imidlertid ikke en fortsatt revolusjonering av produktivkreftene og produksjonsforholdene, siden en slik kontinuerlig omforming er kapitalismens grunnleggende eksistensbetingelse.

De kvalitative impulsene for samfunnsutviklingen kommer derfor nettopp gjennom konsentrasjon og sentralisering, i et omfang som aldri ville vært mulig for individuelle, enkeltstående kapitaler.⁵⁶ Dette kommer til uttrykk i aksjeselskaper, som er «felleseide foretak i motsetning til private foretak». De innebærer ifølge Marx «en oppheving av kapitalen som privateiendom innenfor grensene av den kapitalistiske produksjonsmåten selv».⁵⁷ At konkurransen innenfor en industrigren erstattes med monopol, forbereder dermed på best mulig måte den framtidige ekspropriasjonen ved samfunnet som helhet (Engels).

At den kapitalistiske produksjonen stadig oppheves innenfor rammen av den kapitalistiske produksjonsmåten – og dermed forblir bundet til dens grenser – gjør at kapitalismen reproducerer seg selv på samme måte som en romersk fontene: marmorskålene fylles én etter én, flyter over og sprer seg i stadig videre sirkler.

Når Lenin beskriver imperialismen som monopolistisk, parasittisk eller råtnende og døende kapitalisme – altså et stadium som innleder kapitalis-

mens historiske svanesang – sier dette imidlertid ingenting om hvor lenge dette stadiet faktisk varer. De konkrete uttrykkene imperialismen tar i en bestemt historisk situasjon, må heller ikke gjøres til absolutte størrelser.

Hvis vi, i tråd med Marx, legger til grunn at verdien er det tingliggjorte uttrykket for likt menneskelig arbeid; at kapitalistenes profitt kun kan bestå i merverdien som arbeiderne skaper utover det de får betalt som lønn, og hvis vi videre betrakter produksjonen av merverdi som den sentrale mekanismen i kapitalismen, og imperialismen som kapitalismens høyeste stadium – da må spørsmålet med hensyn til monopolene bli: Hva skiller monopolenes tilegnelse av det samfunnsmessige merproduktet, altså merverdien, fra tilegnelsen under den førmonopolistiske kapitalismen? Foregår denne tilegnelsen i henhold til bestemte økonomiske lovmessigheter, eller er den prisgitt ren vilkårlighet fra monopolherrenes side, eller fra statsorganene som representerer deres interesser?

Hvis vi svarer bekreftende på den siste delen av spørsmålet, blir enhver videre økonomisk analyse overflødig. Da ville oppgaven simpelthen være å samle fakta og statistikk som bekrefter dette. Før eller siden ville vi ende opp med forestillingen om et totalt monopol, eller Hilferdings «generalkartell», som på vilkårlig vis kontrollerer produksjonen og fordelingen. Vi kunne da i beste fall diskutere om økonomiske kriser ville kunne unngås innenfor en slik ramme, eller spekulere i om monopolene med vilje skaper kunstige kriser for å disiplinere arbeiderne. Ethvert samfunnsalternativ ville da til slutt reduseres til moralske protester i rettferdighetens navn, som Rosa Luxemburg påpekte i hennes kritikk av datidas sosialister.

Men ettersom kapitalismen er en historisk samfunnsformasjon som utvikler seg på grunnlag av sine egne indre økonomiske lovmessigheter, og som derfor fører til konsentrasjon og sentralisering og til slutt monopol, kan monopolene – selv om de opptrer under endrede betingelser – bare eksistere innenfor disse lovmessighetene. Merverdien er kjernen i den kapitalistiske produksjonen, men som Marx påpeker:

«Kapitalisten som produserer merverdien – altså som direkte trekker ut ubetalt arbeid fra arbeiderne og fester det i varene – er riktignok den første, men absolutt ikke den siste eieren av denne merverdien. Han må senere dele den med kapitalister som utfører andre funksjoner i den

samlede samfunnsmessige produksjonen.»⁵⁸

Marx understreker gjentatte ganger at merverdien ikke må forveksles med profitt eller entreprenørgevinst, men at disse snarere utgjør underformer eller brøkdeler av merverdien. Nettopp på dette punktet skiller Marx seg klart fra de borgerlige økonomene.

En del av merverdien viser seg på overflaten av det kapitalistiske samfunnet som profitt. Den fordeles mellom de enkelte kapitalistene i samsvar med mengden kapital de har skutt inn, og antar tilsvarende former som foretaksprofitt, handelsprofitt, rente osv. Utjevningen av profitter til gjennomsnittsprøffitt skjer gjennom konkurransen. Konkurransen driver også utviklingen av produktivkreftene fremover ved å gi bedrifter med fremskreden produksjon en mulighet til å realisere en ekstraproffitt. Denne ekstraproffitten varer imidlertid bare så lenge den høyere produktivkraften ennå ikke er blitt allmenngjort. Alt dette foregår på grunnlag av verdiloven, og summen av vareprisene tilsvarer summen av verdiene, som igjen er uttrykk for det samfunnsmessige totalarbeidet.

Og hvis det like menneskelige arbeidet, som den eneste verdiskapende kilden, ligger til grunn for den kapitalistiske produksjonen, så ligger det også til grunn for monopolet, forutsatt at vi betrakter dette som resultatet av et høyere nivå av konsentrasjon og sentralisering, og ikke reduserer den til en eksklusiv beslutningsmakt. Det er det rådende omfanget av konsentrasjon og sentralisering som ligger til grunn for monopolene og gjør det mulig for dem å tilegne seg en monopolprofitt gjennom monopolprisen.

Monopolprofitten kommer i stand gjennom monopolistiske salgspriser som ligger over produksjonsprisene, og gjennom monopolistiske innkjøpspriser som ligger under produksjonsprisene. Disse prisene dikterer monopolene overfor de ikke-monopolistiske bedriftene, for eksempel deres underleverandører. Monopolisten kan dermed realisere en monopolprofitt utover gjennomsnittsprøffitten. Men like lite som monopolet er allmektig, er monopolprofitten man får gjennom monopolprisen, et resultat av monopolets vilkårlighet. Grunnlaget for monopolprofitten er den samlede merverdien som skapes i produksjonsprosessen, og i dennes absolutte størrelse – for en gitt produksjonsperiode – ligger den objektive grensen for den merverdimassen det er mulig å tilegne seg, og som må fordeles

mellom monopolister og ikke-monopolister. Det monopolene får mer av i profitt, får de ikke-monopolistiske kapitalistene tilsvarende mindre. Men også ikke-monopolistenes kapital må fremdeles gi avkastning i form av rente og tilsynslønn. Følgelig er heller ikke monopolkapitalen unntatt fra kapitalenes gjensidige påvirkning, altså heller ikke fra konkurransen. En fullstendig innlemmelse av den ikke-monopolistiske kapitalen i monopolene ville bety at monopolene fjernet grunnlaget for deres egen eksistens. Om de dominerende monopolene skulle bemektige seg hele den kapitalistiske produksjonen, på hvilket grunnlag skulle de da fortsatt kunne realisere monopolprofitt? – Monopolprofitten ville igjen falle sammen med gjennomsnittprofitten.

Man kan bare tilegne seg det som er blitt produsert og realisert som verdi, og det er også bare dette man kan akkumulere som kapital. Dette utgjør grunnlaget for kapitalkonsentrasjonen. Kapitalsentralisering – som omfordeler allerede eksisterende kapitaler – er ikke akkumulasjon. Selv sammenlåinger på tvers av land og kontinenter, de «elefantbryllup» vi ser i vår tid, øker ikke den eksisterende kapitalen, men fordeler den bare rundt. (Tvert imot fører de som regel til en ødeleggelse av kapital.) Men kapitalen må akkumulere og vokse. Sentralisering gir ikke mening som et mål i seg selv, men bare som et middel til å midlertidig forbedre kapitalens akkumulasjonsbetingelser, for eksempel gjennom å utvide dens virkeområde.

Konkurransen fører til monopol – det kjennetegnet kapitalismen ved inngangen til 1900-tallet. Men monopolene støter på grenser. De må holde seg innenfor kapitalens lovmessigheter. Monopolets eksistens forutsetter eksistensen av et ikke-monopol, produksjonssfærer hvor merverdien – monopolprofittens dypeste kilde – blir skapt. For der intet er, har keiseren mistet sin rett. Også monopolenes levetid er begrenset. Varigheten beror på deres evne til å hindre kapitaltilstrømning til de monopoliserte områdene, slik at de på sikt kan sikre et tilbud som ligger under etterspørselen.

Dette innebærer imidlertid også en begrensning av monopolistene selv. Profitten kan bare i begrenset grad akkumuleres innenfor de monopoliserte områdene, for noe annet ville medføre at de skapte sin egen konkurranse. For å opprettholde profittnivået i én sfære, må de flytte akkumulasjonen til andre områder, hvor de bare kan oppnå gjennomsnittprofitt. Det betyr: Jo mer monopolkapitalen vokser, desto mer blir den på ny redusert

til en kapital som bare oppnår gjennomsnittsprøft. Dermed forvandles den tilbake til en vanlig kapital. Monopolet er slik både et element og et prinsipp i konkurransen – og omvendt.⁵⁹

Dette bekrefter Lenins vurdering: «Imperialismen kompliserer og skjerper kapitalismens motsetninger, den 'knytter sammen' monopolene med fri konkurranse, men å avskaffe byttet, markedet, konkurransen, kriser osv. – det kan ikke imperialismen gjøre.»⁶⁰ I den ofte hørte påstanden om at verdensmarkedet mer og mer utvikler seg til et samlet felt for kapitalistisk konkurranse, kommer – til tross for de tidligere påpekte begrepslige uklarheter – et nytt trinn i internasjonaliseringen til uttrykk: hele den kapitalistiske produksjonsprosessen blir gjenstand for dette, og konkurransen som grunnleggende samfunnsmessig form for formidling under privateiendommen, får nye impulser.

Det at kapitalismen «ikke er et fast krystall, men en forvandlingsdyktig organisme, stadig i endring»,⁶¹ at den ikke kan være stabil, men må utvide seg eller dø – det innebærer også at den kan skifte form i takt med sin utvikling. Monopolet er altså ikke et statisk alter – dets eksistens eller fravær er, i likhet med konkurransen, underlagt kapitalismens grunnleggende lover, og formes deretter gjennom visse mekanismer i samsvar med disse lovene.

En forenklet mottakelse av Lenins økonomiske imperialismeteori – som bare fokuserer på den korte beskrivelsen av overgangen fra konkurranse til monopol – har dessverre medført at en annen, like grunnleggende dimensjon hos Lenin er blitt oversett: samfunnsmessiggjøringen av produksjonen:

«I sin imperialistiske fase bringer kapitalismen produksjonen nært opptil en allmenn samfunnsmessiggjøring: den trekker kapitalistene med seg, så å si uten at de forstår det, inn i en ny samfunnsorden, som danner overgangen fra fullkomment fri konkurranse til fullkomment samfunnsmessig produksjon.»⁶²

Ser man nærmere på dette poenget, viser det seg at konsentrasjonen og sentraliseringen av kapital, dannelsen av stadig større konserner som er globalt til stede med sine varer og med sin produksjon, bare er det ytre uttrykk for en dypere samfunnsmessiggjøringsprosess – hvis indre vesen og

dynamikk det fortsatt gjelder å avdekkes. Rent teknisk og utvendig forbereder monopoliseringsprosessen, som Engels sa, på beste vis den kommende ekspropriasjonen av de få stormonopolene ved hele samfunnet. Disse få gigantene trenger man bare å overta – og den samfunnsmessige organiseringen av produksjonen synes allerede forberedt gjennom disse.

La oss se nærmere på saken. Monopolene forener hundretusener av arbeidere over hele verden i en arbeidsdelt, samordnet, delt og kooperativt gjennomført produksjonsprosess under én enhetlig ledelse. Det samfunnsmessige ved denne produksjonen ligger ikke bare i dens omfang og ledelse – som kvantitativt ikke lenger er langt unna en samlet planlegging og styring av hele den samfunnsmessige produksjonsprosessen – men minst like mye i den samfunnsmessige karakteren som arbeidet her antar.

Et annet moment kommer i tillegg. Den nødvendige hastigheten som kapitalens sentralisering har måttet skje med, har ført til at ingen enkeltkapital lenger kunne bære den. De transnasjonale konsernene er aksjeselskaper, og det samme gjelder i dag for nesten all kapital av en viss størrelse. Og også kapitalen som mindre personlige selskaper og enkeltmannsforetak opererer med, er i dag bare i liten grad deres egen. Det meste er fremmed, samfunnsmessig kapital.

Med dette er vi inne på poenget om kapitalens kapitalistiske samfunnsmessiggjøring. Bankene samler inn alle midler i samfunnet som for øyeblikket ikke er i bruk, og låner dem ut til de fungerende kapitalistene, mot en andel av profitten som disse trekker til seg ved å forvandle pengene til fungerende kapital. De fungerende kapitalistene arbeider med samfunnets kapital, og samfunnet – det vil i et samfunn av private eiere si: de som har lånt ut pengene, først og fremst banken, dernest de som har gitt banken pengene – får den tilbake med renter ved periodens slutt. På den måten blir selv den lille bankinnskyteren med på utbyttingen av andres arbeid, selv om dette skjer i et omfang som for den enkelte knapt er merkbart.

Om aksjeselskapene skriver Marx blant annet:

«Kapitalen, som er avhengig av en samfunnsmessig produksjonsmåte og forutsetter en samfunnsmessig konsentrasjon av produksjonsmidler og arbeidskraft, får her direkte form som samfunnskapital (kapital som

tilhører umiddelbart assosierte individer) i motsetning til privatkapital, og foretakene fremstår som samfunnsforetak i motsetning til private foretak. Dette er opphevelsen av kapitalen som privateiendom – innenfor den kapitalistiske produksjonsmåten selv.»⁶³

Den fungerende kapitalisten forvandles til en ren forvalter av fremmed kapital. Den egentlige kapitalisten opptrer som aksjeeier, en ren kapitaleier, og forsvinner ut av produksjonsprosessen. Han tilegner seg fortsatt retten til å tilegne andres merarbeid, men har funksjonelt ikke lenger noe med selve produksjonen å gjøre:

«I aksjeselskapene er funksjonen adskilt fra eierskapet til kapitalen, og dermed er også arbeidet fullstendig skilt fra eierskapet til produksjonsmidlene og til merarbeidet. Dette er resultatet av den høyeste utviklingen av den kapitalistiske produksjonen – et nødvendig overgangspunkt mot kapitalens tilbakeforvandling til produsentenes eiendom. Men da ikke lenger som den enkeltes eiendom, men som assosiert eiendom, som umiddelbar samfunnseiendom. Samtidig er det et overgangspunkt mot å forvandle alle de funksjoner i reproduksjonsprosessen som hittil har vært knyttet til eierskapet av kapital, til rene funksjoner for de assosierte produsentene – til samfunnsmessige funksjoner.»⁶⁴

Lederne (managerne) mottar formelt sett bare en arbeidslønn «for et bestemt slag mer kvalifisert arbeid, hvis pris blir regulert på arbeidsmarkedet som prisen på ethvert annet arbeid».⁶⁵ Imidlertid er disse «lønningene» i dag fastsatt slik at størsteparten av dem umiddelbart forvandles til kapital. «Kapitalisten», personifiseringen av kapitalen, opptrer dermed ikke lenger i produksjonsprosessen. Han er i stor grad blitt usynlig, gjemt bak aksjeposter som eies av et holdingselskap, hvis aksjemajoritet igjen kontrolleres av tre banker, osv.

Samtidig innlæres hele samfunnet i å bekymre seg for kapitalens reproduksjonsprosess – det vil si: for lønnsarbeidernes utbyttingsprosess. Ansatteaksjer er bare det mest beskjedne virkemiddelet til dette. Når alderspensjonen ikke lenger er dekket gjennom en «generasjonskontrakt», men gjennom pensjonsfond, aksjer og verdipapirer, blir det viktig at disse verdipapirene stiger i verdi og gir god avkastning – og alle vet jo at aksje-

kursene stiger ved enhver sosial brutalitet eller masseoppsigelse. Og hvem vet ikke at ens egen fremtid også ser lysere ut når bedriften og økonomien går godt? Dermed forsøkes lønnskrav begrunnet i samfunnsmessige behov – som behovet for å styrke den samlede kjøpekraften – like mye som lønnsreduksjoner begrunnes fra motsatt hold med samfunnets behov – som nødvendigheten av å bevare internasjonal konkurransekraft. Det ene argumentet er like meningsløst som det andre.

Lønnsarbeiderne blir på forkvaklet vis oppfordret til å forholde seg til de samfunnsmessige reproduksjonsforholdene – fra de daglige børsnoteringene i nyhetene til de dypere bakgrunnene for regjeringens politikk. De tillitsvalgte i bedriftens ledelse og medbestemmelsesorganer opptrer som medledere.

Denne utviklingen har to sider:

For det første viser den at tiden er moden, at forholdene krever, og at mennesker nå er i stand til, å gripe produksjonsprosessen de er del av og organisere hele samfunnets reproduksjonsprosess. Nesten enhver tillitsvalgt kan gjøre det samme som en høytlønnet leder – gjerne ennå «bedre».

For det andre foregår denne refleksjonen omkring de samfunnsmessige sammenhengene, og hvordan man kan «forbedre» ting, innenfor etterlevelsen av kapitalens tvangslover og tar form av bevisste *reaksjoner* på disse. Den som som lønnsavhengig er med på å organisere produksjonsprosessen innenfor kapitalens rammer, organiserer sin egen utbytting. Han organiserer ikke produksjonsprosessen ut fra menneskenes behov som brukere av produktet – og kan ikke dermed finne tilfredsstillelse i sin egen innsats fordi den tilfredsstillende virkelige samfunnsmessige behov. Nei, han organiserer den bare etter kriteriene for optimal kapitalavkastning.

Ansatser til et annet, nytt syn på ens egen rolle som lønnsarbeider har vist seg i enkelte eksempler fra klassekampene i Frankrike det siste tiåret. Særlig i SUD-fagbevegelsen har det utviklet seg orienteringer og kampformer der arbeiderne ikke lenger bare lar seg redusere til rollen som lønnsarbeidere, men i stedet forstår seg som samfunnsmessige produsenter. Som slike produsenter føler de seg forpliktet overfor det samfunnsmessige nytteformålet til sitt arbeid, og overfor behovene til sine potensielle brukere eller

konsumenter – uavhengig av deres betalingsdyktighet – slik at de i samfunnets navn stiller krav til sitt eget arbeid. Med en slik tilnærming kan det bli tydelig hvilket stort og unødvendig hinder kapitalen representerer for en rasjonell organisering av den samfunnsmessige reproduksjonsprosessen.

Vi mener det ville være fornuftig å evaluere disse erfaringene grundig og uten forutinntatte meninger.

I egen – og dermed også i samfunnets – interesse, lar produksjonsprosessen seg bare organisere gjennom opphevingen av privateiendommen og de former som springer ut av den: lønnsarbeid og kapital, vare og penger.

7. Industrikapital, rentebærende kapital og spekulasjon

Finans- og valutakrisene, børsens økte betydning, «shareholder value», den nye internasjonale bevegelsesfriheten for kapitalinvesteringer av alle slag, de lynraske reaksjonshastighetene i verdens finansmarkeder og spekulasjonens rolle i disse prosessene – alt dette har bidratt til en utbredt oppfatning om at det i dag er pengekapitalen og spekulasjonen som dominerer over industrikapitalen.

Men pengekapitalen er i utgangspunktet bare én fase i industrikapitalens kretsloop. For å fungere må pengekapitalen forvandles til produktiv kapital – det vil si investeres i produksjonsmidler og arbeidskraft. I produksjonsprosessen blir denne produktive kapitalen omformet til varekapital, som inneholder en nyskapt merverdi. Denne merverdien kan så realiseres ved at varene selges og forvandles tilbake til økt pengekapital.

Siden denne prosessen pågår kontinuerlig, må en del av industrikapitalen til enhver tid eksistere i form av pengekapital. Det som gir pengekapitalen en spesiell betydning, er at den er kapitalens mest mobile og fleksible form. Penger er potensiell kapital – de blir først til virkelig kapital når de settes i omløp. Så lenge de forblir uinvestert, som penger i en sparegris, gir de ingen merverdi.

Penger som kapitalisten først vil få bruk for på et senere tidspunkt – for eksempel realisert profitt som må spares opp til den er stor nok til å utvide produksjonen, eller nødvendige reserver for uforutsette utgifter – lar han ikke bli liggende ubrukt. I stedet omgjør han dem til kapital på en måte

som gjør at han får dem tilbake når behovet oppstår. Han setter dem i banken, kjøper aksjer, eller forvandler dem på annen måte til rentebærende kapital.

Kapitalen som bankene låner ut til industrikapitalister, stammer derfor i hovedsak fra andre industrikapitalister. Jo større industrikapitalen er, desto større må også beholdningen av pengekapital være.

I dagens globale økonomi må storkapitalen posisjonere seg internasjonalt. Derfor er behovet for pengekapital i forhold til fungerende kapital spesielt stort – nærmest som en krigskasse til bruk ved strategiske oppkjøp og investeringer.

Den relativt økte andelen pengekapitalen har fått i forhold til totalkapitalen er ikke – slik det iblant fremstilles – et uttrykk for dannelsen av en «overskuddskapital» i betydningen av kapital som ikke finner noen produktiv anvendelse. Tvert imot er denne pengekapitalen nødvendig i sitt nåværende omfang for at den produktive kapitalen den er knyttet til, skal kunne hevde seg i konkurransen på verdensmarkedet.

Samtidig vokser spekulasjonens rolle i takt med det plutselige behovet for store mengder tilgjengelig pengekapital. I en viss utstrekning er spekulasjon nødvendig i den kapitalistiske økonomien, nettopp for å sikre kapitalens mobilitet.

Men dette innebærer ikke at spekulasjonen får en slags særstilling. Tvert imot betraktes spekulasjon av borgerlige økonomer som et nødvendig onde – som må holdes i sjakk for at krisene ikke skal forsterkes ytterligere. Investeringsbanker, ratingbyråer og investeringsfond utgjør ikke nye «kommandohøyder» i verdensøkonomien. De skaper ikke krisene, men reagerer på og forsterker de kriseprosesser som allerede finnes i kapitalismen.

Kapitalen har ingen interesse av at grunnlaget for verdiskapingen svekkes av sterke, spekulativt drevne valutasvingninger. Den utvikler derfor egne mekanismer for å holde slike svingninger innenfor håndterbare grenser. I tillegg til virkemidlene etablert gjennom IMF, tjener også opprettelsen av eurosone dette formålet.

Å rette hovedkritikken mot kapitalens finansielle overbygning, og ikke mot selve kapitalforholdet, bidrar imidlertid til å opprettholde illusjoner – særlig i deler av antiglobaliseringsbevegelsen – om at verdensøkonomien kan bli «mer rettferdig» dersom man bare regulerer eller begrenser finanskapitalens dominans. Dette skaper et feilaktig bilde av at det finnes en god, jobbskapende kapital på den ene siden, og en ond, spekulerende kapital på den andre. Men dette er to former av én og samme kapital, og de lar seg ikke skille fra hverandre: Kapitalen må hele tiden bevege seg mellom disse formene for å kunne øke sin verdi. Resultatet er at kapitalismekritikken havner på villspor – den forflyttes fra en analyse av kapitalens grunnstruktur til en moraliserende kritikk av dens ytre, overfladiske former.

Det handler ikke om å tillegge kapitalen – verken i personifisert form eller i en særskilt skikkelse – større eller mindre skyld for de samfunnsmessige utviklingene vi står overfor. I stedet må både strategi og taktikk bygge på en nøktern analyse av den kapitalistiske virkeligheten, som i sin kjerne er formet av bestemte økonomiske lovmessigheter. Som Marx presiserte:

«For å unngå mulige misforståelser. Jeg fremstiller på ingen måte kapitalistens og grunneierens skikkelser i et rosenrødt lys. Men det dreier seg om personer bare i den grad de er personifikasjoner av økonomiske kategorier. Mitt standpunkt, som betrakter utviklingen av den økonomiske samfunnsformasjonen som en naturhistorisk prosess, kan aller minst gjøre enkeltpersoner ansvarlige for forhold som de, sosialt sett, selv er et produkt av – uansett i hvilken grad de subjektivt måtte heve seg over dem.»⁶⁶

8. Storkapitalen, småkapitalen og staten

Enhver kapital trenger en viss minimumsstørrelse for å kunne virke selvstendig. Den absolutte minstepørrelsen bestemmes av at kapitalen, ved en verdiøkning som tilsvarer den gjennomsnittlige profitttraten, må gi en profittmasse kapitalisten både kan leve av og bruke til å akkumulere det minimum som er nødvendig for videre drift. Siden profitttraten har en tendens til å falle over tid, betyr dette at kapitalens minstepørrelse stadig må øke.

Men dette er bare én side av kravet til kapitalens minstepørrelse. Et annet krav springer ut av de tekniske forutsetningene for kapitalens anvendel-

se. For det første må det forskutteres fast kapital – altså investeringer i bygninger, maskiner og annet produksjonsutstyr – som er nødvendig i den spesifikke produksjonsprosessen. For det andre må det forskutteres flytende kapital for å sikre kapitalens omløp, det vil si midler til å kjøpe inn råvarer og arbeidskraft i riktige proporsjoner. Og for det tredje må det finnes en pengereserve for å kunne dekke produksjonsstans eller problemer med å selge varene.

Kapitalens minstestørrelse avhenger derfor av produksjonsgrenens særtrekk og av produktivkrefternes utviklingsnivå. Likevel er det klart at denne minstestørrelsen stadig må øke i takt med utviklingen av produktivkrefte og med produksjonens økende omfang.

Samtidig finnes det også maksimumstørrelser for kapitalen. Disse bestemmes av størrelsen på markedet for det aktuelle produktet og av mulighetene for videre markedsutvidelse. En kapital som produserer sigarettmaskiner kan – selv med monopol og full dekning av hele tobakksindustrien – aldri vokse til samme dimensjoner som et globalt bilkonsern.

Dette viser at kapitalens størrelse ikke bare bestemmes av den indre logikken i konsentrasjons- og sentraliseringsprosessen, men også av produksjonstekniske, markedstekniske og historiske forhold.

En kapital kan selvsagt strekke seg utover sin opprinnelige produksjons sfære og gå inn i andre områder. Dette kan til og med være nødvendig – enten fordi akkumulasjonsmulighetene i dens egen sfære er begrenset, eller som et ledd i monopolistiske strategier for å sikre kontroll over sine produksjonsforutsetninger eller over senere ledd i produksjonskjeden

Likevel finnes det klare grenser for hvor langt en slik utvidelse kan gå. For det første innebærer den stadig pågående tendensen mot utjevning av profittraten at ulike bransjer ikke gir like høy profitt over tid. På den ene siden gjør dette at kapital søker å spre seg til flere bransjer for å redusere risiko, men på den andre siden innebærer det også at man trekker seg ut av mindre lønnsomme bransjer.

For det andre krever utviklingen av en optimal verdiøkingsstrategi at kapitalen har inngående kjennskap til de økonomiske og tekniske betingel-

sene i sin spesifikke bransje – og en evne til å reagere på dem. Forskjellene mellom ulike bransjer kan være så store at de krever vidt ulike strategier, noe som gjør det langt mer krevende for en kapital som er engasjert i flere bransjer å utvikle en helhetlig og effektiv verdiøkingsstrategi. Det som øker profitten i én bransje, kan risikere å svekke profitten i en annen. Derfor vil et transnasjonalt bilkonsern som hovedregel ikke ønske å drive med bakerivirksomhet i tillegg.

Neglisjeringen av denne lovmessigheten er også en av årsakene til svakhetene i Hilferdings teori om sammensmeltingen av industrikapital og bankkapital til finanskapital. Det er riktig at jo tettere forbindelsen er mellom en bank og et konsern, desto mer blir bankens fortjeneste avhengig av konsernets profitt, og omvendt – konsernets profitt blir avhengig av finansieringen fra denne banken. Begge parter vil derfor ha interesse i hverandres velstand og ta hensyn til hverandres interesser i sine beslutninger. Men nettopp dette gjør det vanskelig for dem å utvikle en optimal strategi. I praksis finner man derfor nesten aldri en storbedrift som er avhengig av kun én bank for sin finansiering, og nesten aldri en bank som utelukkende fungerer som husbank for ett enkelt konsern.

Samfunnsarbeidet – og samfunnskapitalen – er organisert gjennom arbeidsdeling basert på privat eiendomsrett. Og denne strukturen endres ikke grunnleggende av de mange sammenflettingene mellom banker og industrikonsern.

Det drivende motivet for hver enkelt kapital er å maksimere sin egen verdiøkning. Konsekvensene deres egne handlinger har for andre kapitalers utvikling – enten de er konkurrenter eller forbundsfeller – eller konsekvensene for markedet eller nasjonen, har bare betydning i den grad de påvirker kapitalens egen verdiøkning.

Når de industrielle kapitalene i hver enkelt sfære forsøker å maksimere sin egen verdiøkning i konkurranse med hverandre, bidrar de samtidig – under de rådende forhold – til å optimalisere merverdiproduksjonen og utbyttingsgraden i sin sfære. Jo færre hensyn de må ta til ytre eller motstridende interesser, desto mer effektivt kan de utføre denne snevre funksjonen.

På samme måte bidrar handelskapitalene, gjennom konkurranse om høyest

mulig handelsfortjeneste, til å optimalisere kapitalens realiseringsbetingelser under de gjeldende forhold. Og bankene, i sin bestrebelse på å maksimere bankinntekten, optimerer dermed – innenfor de samme rammene – fordelingen av samfunnskapitalen mellom ulike produksjons- og handelsbransjer.

Det spiller ingen rolle hvem kapitalen til syvende og sist tilhører. Industri-kapitalisten som setter inn penger i banken, stiller dem til rådighet som rentebærende kapital. Bankieren må deretter låne dem ut videre på en måte som sikrer høyest mulig avkastning og størst mulig sikkerhet for tilbakebetaling – uten å ta hensyn til hvilke øvrige interesser innskyteren måtte ha.

På samme måte må fabrikanten som låner kapital fra banken, bruke disse midlene slik at de gir størst mulig verdiøkning i hans egen produktive virksomhet – uansett om dette gjør at han svekker verdiøkningssbetingelsene til en annen kapital, som muligens har fått kreditt fra den samme banken

Statene søker å forbedre verdiøkningssbetingelsene til totalkapitalen på dets territorium, i konkurranse med andre stater, som forsøker å gjøre det samme.

Den nasjonale kapitalen har en mangfoldig struktur, og består av alt fra små “svetteverksteder” til transnasjonale konserner. Denne strukturen er ikke tilfeldig, men har oppstått med en viss nødvendighet gjennom en historisk prosess. Den gjennomgår stadige endringer, med utviklingen av produktivkreftene og verdiøkningssvilkårene.

I små bedrifter med lav organisk sammensetning skapes det relativt til kapitalstørrelsen betydelig mer merverdi enn i store konserner med høy organisk sammensetning. Men for alle er det den delen av den totale merverdien som tilsvarer deres andel av den samlede samfunnskapitalen, som omdannes til profitt. Hvis de små bedriftene med lav organisk sammensetning hadde forsvunnet, ville også profitttraten til de store bedriftene falt kraftig. I så måte er også de store bedriftene avhengige av de små.

De små bedriftene får på sin side først sitt marked gjennom de store, enten ved at de er direkte leverandører til dem, eller ved at inntektene til de

ansatte i de store bedriftene danner grunnlaget for deres marked.

De små kapitalene er som regel mer kritesårbare enn de store, fordi de i mindre grad kan kompensere for fallet i profittraten gjennom en stor profittmasse. Men også den langsiktige tendensen til fallende profittrate, som igjen truer med å manifestere seg sterkere på grunn av de naturlige grensene mot en ytterligere forkortelse av kapitalens omløpstid, er mer truende for de små kapitalene enn for de store.

Allerede i dag er det bedriftenes lave egenkapitalandel som utgjør hovedproblemet for den såkalte mellomstore industrien i Tyskland. Etterhvert som den fungerende kapitalen nærmer seg enkeltkapitalens ovennevnte minimumsstørrelse, eller mer presist: i den grad denne minimumsstørrelsen nærmer seg denne, blir det mer risikabelt for bankene å gi dem kreditt.

Når konkurser sprer seg til en allmenn krise, er bankene det sentrale bindeleddet. Når kredittmarkedet først bryter sammen, river den ene den andre med seg i avgrunnen. Derfor er bankenes stabilitet avgjørende for kapitalismen, mer enn stabiliteten til noen annen virksomhet.

Her støter vi på følgende problem: Jo mer fremmedkapital en kapital kan binde i forhold til sin egen størrelse, jo bedre blir dens verdiøkning. Den trekker til seg som profitt den delen av samfunnets totale merverdi som tilsvarer dets andel av den fungerende totalkapitalen. Fra dette må den trekke fra renten på fremmedkapitalen og betale den til långiveren. Det som gjenstår som nettofortjeneste er renten på egenkapitalen og entreprenørgevinsten på egenkapital og fremmedkapital.

Situasjonen er den samme for bankene. Bankens fortjeneste består av renter på utlånt egenkapital, samt av differansen mellom rentene de selv betaler for innskudd og rentene de får for videreutlån. Jo mer fremmedkapital banken tiltrekker seg, desto mer fortjeneste kan den altså oppnå på egenkapitalen. Men jo mindre egenkapitalen er, desto større er risikoen for långiverne for at de ikke får tilbake sin kapital hvis virksomheten går konkurs. Hvis mottakeren av fremmedkapital ikke kan betale, får også långiveren betalingsvansker, og det oppstår en dominoeffekt som – dersom selve bankene vikler seg inn i betalingsvansker – kan utvikle seg til en kredittkrise og til slutt til en pengekrise.

Med internasjonaliseringen av finansmarkedene blir behovet for et stabilt internasjonalt banksystem en livsviktig faktor for kapitalismen. Derfor har det i flere år pågått internasjonale forhandlinger om strengere og mer ensartede regler for minimumsnivået på egenkapitalen bankene må ha når de gir kreditt (Basel II). Dette betyr imidlertid også at bankene på sin side må være enda mer nøye med kredittverdigheten til sine låntakere. Jo større risikoen vurderes å være, desto høyere blir rentene. Dette er først og fremst et problem for små kapitaler med lite egenkapital. I mellomtiden ble Basel II vedtatt i juni 2004, med noen innrømmelser til «mellomstore» bedrifter sammenliknet med de opprinnelige planene.

Men Basel II forsterker bare det grunnleggende dilemmaet som småkapitalen står overfor ved et videre fall i profittraten. Her setter reproduksjonsbetingelsene til den lille kapitalen reproduksjonsbetingelsene til totalkapitalen i fare, og staten må gripe inn. Fallet i profittraten kan bare møtes med en økning i merverdien uten en samtidig økning av kapitalets organiske sammensetning. Med andre ord står produksjonen av absolutt merverdi på dagsordenen: Senking av lønninger og lønnsrelaterte kostnader, altså prisen på arbeidskraften under dens verdi, forlengelse av arbeidstiden, både arbeidsdagen, arbeidsuka og arbeidslivet, samt senking av skatter, som også utgjør fratrukk fra profitten; dette er oppskriftskatalogen for den samordnede aksjonen fra kapital og stat – først og fremst for å redde småkapitalen.

Ofte blir staten fremstilt som storkapitalens stat. Vi mener dette er feil, eller i det minste ensidig. Naturligvis kan en større kapital utøve en betydelig sterkere innflytelse på beslutningstakerne i staten enn en mindre kapital. Men det endrer ikke det faktum at staten må sikre reproduksjonsbetingelsene til samfunnets samlede kapital, fra det transnasjonale selskapet til den minste kiosk. Dette er også i de store aktørenes interesse, og fra velbegrunnet egeninteresse, som vist ovenfor, er de opptatt av å opprettholde eksistensvilkårene til de små.

Med dette til grunn må man vurdere hvorvidt det er riktig å fokusere den politiske strategien utelukkende mot de transnasjonale selskapene som den mektigste delen av kapitalen, eller om man ikke i større grad bør rette blikket mot kapitalforholdet som helhet.

Alt som har skjedd i den siste tiden innenfor rammen av den såkalte nyliberale politikken, er intet annet enn et forsøk fra den herskende klasse på å bringe den politiske overbygningen i overensstemmelse med kapitalens nye verdiskapingsbetingelser, og det er, som kapitalismens historie viser, ikke noe nytt.

På 1800-tallet var det frihandelen som hersket, og det stod om å rive ned «de få nasjonale barrierer som fortsatt hindrer kapitalens frie utvikling»⁶⁷, å fjerne de gamle hindringene fra føydaltiden, og å stabilisere kapitalismen som historisk system. På 1900-tallet dreide det seg om statsmonopolistisk regulering, som uttrykte den herskende klassens reaksjon på endringer i det kapitalistiske systemet som hadde rystet troen på markedets «selvhelbredende krefter».⁶⁸

Som samfunnsform er kapitalismen, i likhet med enhver annen samfunnsform, organisert på grunnlag av sine egenartede lovmessigheter og samtidig et uttrykk for allmenne lovmessigheter som driver den samfunnsmessige utviklingen fremover i historisk forstand. Den er en levende, foranderlig organisme som ikke kan forbli fastlåst i bestemte former eller være subjektivt fastlåst i et eller annet status quo. Siden den ikke er et fast krystall, men et pulserende system, er dens fasetter foranderlige og mangfoldige.

IV. Gjenspeilinger av denne utviklingen i den borgerlige diskursen

Den politiske økonomien forsøker å forstå den kapitalistiske produksjonsmåten utvikling, å begrepsfeste den og å gi råd om hvordan man mest hensiktsmessig kan handle innenfor dens rammer – hvor målet allerede er gitt av produksjonsmåten selv: privat akkumulering av samfunnets rikdom, det vil si akkumulering av verdi, verdiens selvøkning – kapital.

Siden utviklingen til den kapitalistiske produksjonsmåten samtidig er en stadig videreutvikling av den indre motsetningen i varen mellom bruksverdi og verdi, utvikler den seg som en motsigelse:

- mellom vare og penger,
- mellom pengenes ulike funksjoner,
- mellom lønnsarbeid og kapital,
- mellom produktiv kapital og sirkulasjonskapital,
- mellom fungerende kapital og rentebærende kapital,
- mellom utviklingen av arbeidets samfunnsmessige produktivkrefter og av dets hindringer,
- mellom produksjon og sirkulasjon,
- mellom samfunnets økonomiske basis og dets politiske overbygning.

Siden disse motsetningene stadig forandrer produksjonsmåten og antar nye, midlertidige former, tvinges den politiske økonomien – på grunn av dens ahistoriske forutsetning om at den kapitalistiske produksjonsmåten er den eneste mulige – til stadige forsøk på å forlike og harmonisere disse motsetningene *teoretisk*.

Og det kan den bare gjøre ved at den, som en bestemt skole, stiller seg på den ene polen av motsetningen og derfra utvikler teorier om hvordan denne polen kan påvirke den andre på en positiv måte. Men ved dette overser den de negative tilbakeslagene denne «positive» innflytelsen har på sin egen pol, og må derfor etter hvert vike plass for en ny skole som stiller seg på den motsatte siden og gjentar samme prosess derfra. På denne måten utvikler den borgerlige politiske økonomien seg som en prosess der ulike skoler og teoretiske moteretninger avløser hverandre – og hvor disse teorikonjunkturerne speiler de virkelige konjunkturerne som følger av

motsetningenes bevegelse i selve kapitalismen.

Statlig inngripen eller markedets selvhelbredende krefter, beskyttelsestoll eller frihandel, Carey eller Bastiat, kolonialisme eller verdensmarkeds-konkurranse, bankskolen eller valutaskolen, monopol eller konkurranse, innstramning eller kredittrevet stimulan, Keynes eller Friedman, etter-spørselsstyring eller tilbudsstimulering, nykeynesianisme eller nyliberalisme, nasjonal regulering eller globalisering – dette er polene den borgerlige økonomiske teorien pendler mellom i sitt forsøk på å oppnå en “rendyrket” virkelighetsforståelse.

Den økonomisk-politiske praksis må være mer pragmatisk. Den kan bare opprettholde kapitalens reproduksjonsbetingelser ved å manøvrere mellom de ulike polene, ved å plukke elementer fra hver av de motstridende teoriene og dermed innlemme motsetningen i seg selv. Dette er fullt ut meningsfullt, ettersom de konkrete interessene til den nasjonale kapitalen – avhengig av dens posisjon på verdensmarkedet – eller til den kapitalfraksjonen som til enhver tid har størst innflytelse, enten den er nasjonalt eller transnasjonalt organisert, tidvis vil kreve det ene, tidvis det andre.

Hver strategi har imidlertid sin egen innebygde svakhet – sin akilleshæl – med hensyn til kapitalakkumulasjonen. Og jo lenger politikken dogmatisk tviholder på én bestemt teoretisk ytterlighet, og overskrider tidsrammen hvor virkningene fortsatt er gunstige, desto større blir faren for at disse svakhetene utvikler seg til alvorlige trusler mot kapitalens videre reproduksjon. Når dette skjer, vil den nødvendige korreksjonen – tilbakeslaget – måtte bli desto kraftigere.

Det finnes ingen «korrekt» midtvei mellom polene. De politiske vindene blåser slik at man stadig tvinges til å krysse mellom Skylla og Charybdis i lange, vidtrekkende slag. I tillegg kommer det at det ene eller det andre av disse «uhyrene» – den politiske økonomiens polare avkom – alt etter hvilken vei vinden blåser, kan framstå som sannheten selv, som det endelige målet.

Slik er det for eksempel i den såkalte pengekrise – en fase i produksjons- og handelskrise – når kredittsystemet plutselig slår over i et rent monetært system. «For bare et øyeblikk siden erklærte borgerne, i sin velstandsdruk-

ne opplysningshybris, at penger var tomt vås. Bare varer er penger. *Bare penger er varer!* lyder det nå over verdensmarkedet.»⁶⁹

Dersom man følger konsekvensene av de rene teoriene helt ut, blir for eksempel den konsekvente frihandelsforkjemperen til en slags særegen proteksjonist – og omvendt.

La oss ta markedets apologet, hvis credo er fri konkurranse uten statlig innblanding. Men fri konkurranse fører over tid til monopol, som igjen begrenser konkurransen og dens påståtte «selvhelbredende krefter». Vår markedstro teoretiker, som prinsipielt er mot all statlig innblanding, begynner nå å kreve antimonopolistiske inngrep fra staten – nettopp for å bevare markedets helbredende funksjon.

Den konsekvente proteksjonisten, som ønsker å beskytte nasjonal kapital mot de ødeleggende virkningene av overveldende konkurranse på verdensmarkedet gjennom statlig inngripen og statlig støttet monopoldannelse, blir som følge av sin egen proteksjonisme møtt med mottiltak fra andre stater. Disse svarer med sine egne proteksjonistiske sanksjoner – og dermed undergraver de nettopp det proteksjonismen hadde som mål: å styrke nasjonal konkurransevne på verdensmarkedet. Han tvinges derfor til å gå til kamp mot andres proteksjonisme og begynner å kreve at prinsippene om frihandel blir overholdt.

1. Keynesianisme og nyliberalisme - to bestanddeler av den borgerlige økonomien i en tid med endrede verdiøkningsforhold

Den tydelige skjerpningen av motsetningene, framveksten av arbeiderbevegelsen og til slutt oktoberrevolusjonen i 1917 var hendelser som tvang den herskende klassen til å lete etter måter å sikre stabilitet på – ikke bare i den økonomiske utviklingen, men i det kapitalistiske systemet som helhet. Alle-rede under krigen, i 1917, skrev Walter Rathenau (sønn av grunnleggeren av AEG og senere gjenoppbyggings- og utenriksminister på begynnelsen av 1920-tallet):

«Den orden vi er på vei mot, vil være en privatøkonomisk orden, som den nåværende, men ikke en uhemmet. Den vil være gjennomsyret av en felles vilje – den samme som i dag gjennomsyrrer alt solidarisk menneskelig arbeid, med unntak av nettopp den økonomiske virksomheten; den

vil være gjennomsyret av en moral og et ansvar som i dag adler enhver tjeneste for fellesskapet.»⁷⁰

Kuczynski beskriver Rathenau som en helt særegen type kapitalismekritiker – en som, fra kapitalens eget standpunkt, retter kritikken mot den kapitalistiske økonomiens anarkiske karakter og ser løsningen i et statlig støttet og beskyttet generalkartell. «For Rathenaus system med nærings- og yrkesforeninger er ikke noe annet enn et system av monopolistiske organisasjoner.»⁷¹

Kuczynski understreker at når Rathenau vender seg mot «det private monopol», er det ikke monopoliet i seg selv han kritiserer, men den dominerende monopolismen som vokste fram på slutten av 1800-tallet og hadde makten fram til 1914, fram til første verdenskrig. Rathenau kritiserer dette fra et statskapitalistisk, monopolistisk standpunkt – fra et monopolperspektiv der monopoliet ikke bare utøver makt over staten, slik herskende klasser og lag har gjort i årtusener, men hvor monopoliet har innlemmet staten i seg selv og selv blitt en del av den.

Mens Lenin beskrev den statskapitalistiske monopolkapitalismens vesen fra arbeiderklassens ståsted, reflekterte Rathenau over det samme fenomenet som teoretiker og apologet for monopolborgerskapet – uten å ta hensyn til de objektive lovmessighetene i den kapitalistiske produksjonsmåten. Like fullt uttrykte han monopolkapitalens interesser på en tydelig og konsekvent måte, tilpasset de endrede verdiøkingsforholdene.

Disse interessene finner sitt varige teoretiske uttrykk hos John Maynard Keynes. Keynes erkjenner riktignok motsetningen mellom produksjon og marked og de ubalansene denne skaper, men tilskriver dem subjektive årsaker. Ved å ignorere de objektive lovmessighetene i den kapitalistiske produksjonen og nøye seg med en overflatisk betraktning av dens virkemåte, ser keynesianismen krisene som resultat av feilaktige atferdsmønstre hos «økonomiske subjekter» – atferd som, dersom den bare ble endret, ikke ville ha kriseskapende virkninger. Dette åpner for en forestilling om at kapitalismen, gjennom riktige og kloke inngrep fra staten, kan bli både stabil og velstående – og i stor grad immun mot kriser.

Hovedstrømningen i 1800-tallets politiske økonomi satte sin lit til «marke-

dets selvhelbredende krefter». Denne tilnærmingen fant sitt mest ekstreme uttrykk i «Says lov», oppkalt etter den vulgære økonomen Jean Baptiste Say, som hevdet at ethvert tilbud automatisk skaper en tilsvarende etterspørsel. Den gjentatte og stadig dypere overproduksjonskrisens virkelighet førte imidlertid denne forestillingen til absurdum.

Særlig i lys av den globale økonomiske krisen fra 1929 til 1932 stilte Keynes seg i rekken av kvakksalvere – fra Sombart til Rodbertus – som forsøkte å hjelpe markedets såkalte selvhelbredende krefter med spesielle oppskrifter og inngrep. Men fordi kapitalismen for Keynes framstod som den eneste mulige samfunnsorden, og fordi han benektet dens historiske karakter, kunne han bare stille spørsmål som angikk overflaten til denne samfunnsformasjonen, og som var bundet til dens egne kategorier. Svarene hans kunne dermed til syvende og sist bare tilby halvhjertede reparasjonsforslag innenfor kapitalismens rammer.

Med utgangspunkt i antakelsen om at en velfungerende økonomi forutsetter en betalingsdyktig samlet etterspørsel – og at borgernes velstand fører til økte inntekter, som igjen gir grunnlag for økt forbruk – hevdet Keynes at inntektene ikke i sin helhet brukes til forbruk. En del holdes tilbake, enten som kontanter eller i ulike former for sparing, noe som kan føre til en nedgang i den effektive samlede etterspørselen.

Det må imidlertid skilles mellom mangel på etterspørsel etter forbruksvarer og mangel på etterspørsel etter produksjonsmidler. Etterspørselsmangel på forbrukssiden kan i noen grad kompenseres gjennom investeringer i produksjonsmidler. Men dersom også bedriftene i perioder lar være å investere, fordi tilliten til framtidig profitt er for lav, oppstår det en ubalanse mellom sparing og investering – til fordel for sparing – noe som igjen fører til fallende sysselsetting.

Det avgjørende, ifølge Keynes, er at bedrifter motiveres til å investere av positive forventninger om framtidig fortjeneste, og disse forventningene svekkes når sparerne reduserer forbruket. Enhver nedskjæring i private eller offentlige utgifter virker dermed negativt på investeringsklimaet.

Keynes var derfor en uttalt motstander av den britiske regjeringens sparepolitikk i samtiden, og formulerte det slik:

«Men hvis vi gjennomfører sparingen på alle områder til sin logiske konsekvens, vil vi finne at vi har brakt budsjettet i balanse med null inntekter og null utgifter, mens vi alle ligger på ryggen og sulter fordi vi av sparehensyn nekter å 'benytte oss av våre medmenneskers tjenester'.»

«Når næringslivet er aktivt, samles det formue – uansett hvordan sparetiltakene er utformet; når næringslivet er passivt, går formuen tapt – også uansett hvordan sparetiltakene er utformet.

Sparing kan derfor være en tjener for entreprenørskapet. Men den kan like gjerne ikke være det. Og kanskje er den som regel nettopp det – ikke en tjener. For entreprenørskapet står ikke i direkte forbindelse med sparing, men bare indirekte, og ofte mangler det leddet som skulle knytte dem sammen. For den drivende kraften bak entreprenørskapet er ikke sparing, men profitt.

For at entreprenørvirksomheten skal være levedyktig, må to betingelser være oppfylt: Det må finnes muligheter for profitt, og entreprenørene må ha tilgang til tilstrekkelige midler for å kunne realisere sine planer.»⁷²

Kuczynski oppsummerer de viktigste kravene Keynes rettet til staten som følger:

- Inflasjonspolitikken, som
 - tillater en «risikofri» reduksjon av reallønningene, som ikke trues av streiker, og som
 - begunstiger skyldneren, altså monopolisten som tar opp lån, ettersom han kan tilbakebetale devaluerte renter og kapital (til de mindre sparerne, via bankene).
- Politikken med fallende rente, for å gjøre det enda lettere for monopolistene å ta opp gjeld.
- Økte investeringer fra staten selv.

Særlig i det siste punktet så Keynes et virkningsfullt middel til å sikre en effektiv samlet etterspørsel – spesielt gjennom uproduktive utgifter som veiutbygging, oppføring av nye skoler, sykehus osv., men også gjennom rustningskontrakter, som for rustningsindustrien garanterte sikre profitter

gjennom den stabile, tilsynelatende konkurranseuavhengige statlige etterspørselen.

Og i virkeligheten finner vi i militariseringen av den kapitalistiske økonomien, kombinert med krig, den eneste varianten av keynesianisme – i tysk fascisme – som kunne utøve en større effekt på krisesyklusen utover bare å dempe den punktvis, dog med langt større ødeleggelse av kapital og arbeidskraft enn den alvorligste rent økonomiske krise noensinne kunne forårsake.

For kapitalen, som for Keynes, var typen etterspørsel uvesentlig – hovedsaken var å skape kjøpekraftig etterspørsel som kunne kompensere for sparingen: «Om nødvendig er det fortsatt bedre å bygge pyramider enn å tåle arbeidsløshet.»⁷³

Hvorfor er den keynesianske «løsningen» på realiseringsproblemet ingen løsning?

Realiseringsproblemet viser seg i at den samlede samfunnsmessige kjøpekraften i perioder ligger langt under produksjonskapasiteten, og dermed under det eksisterende – og særlig det potensielle – tilbudet.

Hvordan er dette mulig? Får ikke alle i byttet, sett i gjennomsnitt, nøyaktig den verdien man selv har levert? Tilsvaret er summen av lønninger og bruttoprofitter nøyaktig den nye verdien som er legemliggjort i varer, slik at hver vare har en kjøpekraft som svarer til dens verdi? Rent verdimesig stemmer dette, og så langt har Say rett.⁷⁴

Men den som har penger, kan kjøpe – men må ikke. Hvis han må, skyldes det ikke pengenes natur, men andre grunner – som at han må leve, spise, kle seg, eller investere kapitalen sin for å skape merverdi.

Den som har produsert en vare, derimot, må selge den. For ham har varen ingen bruksverdi – den har bare bruksverdi for andre. Tilsynelatende ligger realiseringsproblemet i at pengeeiere ikke fullt ut omsetter pengene sine i varer, men sparer en del av dem.

Men hva er sparing? Sparere putter ikke lenger pengene i en strømpe eller

graver dem ned i hagen. Penger som ikke kastes inn i sirkulasjonen som kapital, kan ikke trekke til seg merverdi. Spareren setter derfor pengene inn i sirkulasjonen ved å låne dem til banken. Bankene samler dem ikke, men låner sparepengene videre.

Hvem låner fra banken? Den som ønsker å kjøpe varer utover sin egen pengeformue, eller som allerede har kjøpt og må betale. Slik ser det ut som om vi ikke kommer videre: Det den ene ikke kjøper, kjøper en annen. Men hva når bankenes utlån krymper i forhold til innskuddene? Da synker renten, og det blir mer attraktivt å låne – mens innskudd gir mindre avkastning. Spareren setter da ikke lenger pengene i banken, men kjøper aksjer og verdipapirer. Hvem selger aksjene og verdipapirene? Bankene, som holder dem som reserver. Hva gjør bankene med pengene? De låner dem ut. Vi ser altså at spareteorien ikke bringer oss videre i forklaringen av realiseringsproblemet.

Sparing betyr i første omgang intet annet enn forvandlingen av penger til pengekapital, det vil si akkumulering av pengekapital – altså av potensiell, utlånbar kapital i bankene. For at den skal bli virkelig kapital, må den lånes ut til noen som kan forvandle den til fungerende kapital, enten i produksjonsprosessen for å produsere merverdi eller i sirkulasjonsprosessen for å realisere merverdi.

Men akkumulering av pengekapital og akkumulering av virkelig kapital må skilles fra hverandre. I akkumuleringen av pengekapital hos bankene inngår ikke bare den delen av realisert profitt og midlertidig uvirksom kapital som settes til side for senere akkumulering av virkelig kapital, men også den delen av profitt og andre inntekter som settes til side for framtidig individuelt forbruk.

«Det inngår altså et moment i akkumuleringen av pengekapital som vesentlig skiller seg fra den reelle akkumuleringen av industriell kapital; ... I denne forstand må akkumuleringen av pengekapital alltid gjenspeile en større akkumulering av kapital enn den som faktisk eksisterer, idet utvidelsen av det individuelle konsumet – fordi det formidles gjennom penger – fremstår som akkumulering av pengekapital, fordi det gir pengene formen til virkelig akkumulering, til penger som muliggjør nye kapitalinvesteringer.»⁷⁵

Utvidelsen av akkumuleringen av pengekapital kan delvis være et resultat av en utvidet virkelig akkumulering, delvis av ledsagende forhold som er helt forskjellige fra denne, og til slutt også et resultat av stagnasjon i den virkelige akkumuleringen.

«Allerede fordi akkumuleringen av lånekapital svulmer opp gjennom slike, fra virkelig akkumulering uavhengige, men likevel ledsagende momenter, må det i bestemte faser av syklusen stadig oppstå en overflod av pengekapital. Denne overfloden⁷⁶ må, sammen med utviklingen av kredittsystemet, også utvikle nødvendigheten av å drive produksjonsprosessen utover dens kapitalistiske grenser: overhandel, overproduksjon, overkreditt. Samtidig må dette alltid skje i former som fremkaller tilbakeslag.»⁷⁷

Bevegelsen til lånekapitalen i den industrielle syklusen går i hovedsak motsatt vei av den industrielle kapitalen. Bare i fasen med stigende oppsving og begynnende høykonjunktur faller rikelig lånekapital sammen med sterk ekspansjon av den industrielle kapitalen. Ved syklusens begynnelse sammenfaller lav rente (overflod av lånekapital) med produksjonsnedgang; ved slutten sammenfaller høy rente (mangel på lånekapital) med overflod av industrikapital. Varekapital og fiktiv kapital mister i kriser og stagnasjonsfaser i stor grad sin egenskap av å representere potensiell pengekapital.

Realiseringskrisen viser seg tydelig i at det er produsert for mye kapital – mer enn det er mulig å realisere gjennom salg. Dermed faller profittebene, og det lønner seg ikke lenger å forvandle pengekapital til produktiv kapital. Samtidig blir dette også umulig: Når profittebene svinner, svinner også den utlånbare kapitalen. Kapitalistene må da ta opp lån for å betale kreditorene, som ikke lenger kan betales med realisert kapital. Kreditten trekker seg sammen, alle jager etter kontanter, aksje- og obligasjonskursene faller. I realiseringskrisen er det ikke etterspørselen etter pengekapital fra de industrielle og kommersielle kapitalistene som synker sammen med profitraten – det er tilbudet av pengekapital som synker.

Generelt betyr enhver lønnsøkning under ellers uendrede forhold en reduksjon i profit, og omvendt. I krisen er dette annerledes: Her finner en

innskrenking av produksjonen sted, en verdiforringelse av kapital, og dermed både et fall i sysselsettingen – med påfølgende reduksjon i lønningene og i den samlede lønnsutbetalingen – og et fall i profittraten og i profitten.

I realiseringskrisen fremstår kjøpekraften som en skranke for realiseringen av kapitalen; realiseringen av kapitalen som en skranke for dens produksjon; og kapitalens produksjon igjen som en skranke for kjøpekraften. Midler som settes inn på ett av disse punktene – for eksempel på kjøpekraften – overser som oftest tilbakevirkningene på de andre områdene

Venstrekeynesianerne, som krever økning av massenes kjøpekraft, overser at dette reduserer profittraten og gjør at produksjonens grenser blir ennå snevrere. Dermed reduseres produksjonen enda mer, og det samme gjelder massenes kjøpekraft. Dette kommer i tillegg til at styrkeforholdet mellom lønnsarbeid og kapital i en depresjonsperiode, altså med høy arbeidsløshet, er særdeles ugunstig for å gjennomføre slike krav. Om deres forgjengere skrev Marx:

«Det er en ren tautologi å si at krisene oppstår på grunn av mangel på kjøpedyktig konsum eller kjøpedyktige konsumenter. ... At varer er uselgelige, betyr ikke annet enn at det ikke finnes kjøpedyktige kjøpere til dem, altså konsumenter ... Vil man gi denne tautologien et skinn av dypere forklaring ved å si at arbeiderklassen får en for liten del av sitt eget produkt, og at misforholdet dermed kan oppheves ved at den får en større del, altså at lønningene øker, er det bare å bemerke at krisene hver gang nettopp blir forberedt gjennom en periode hvor lønningene generelt stiger, og arbeiderklassen faktisk får en større del av den årlige produksjonen som er bestemt for konsum. Den perioden måtte – sett fra disse ridderne av den sunne og ‘enkle’ (!) fornuft – tvert imot fjerne krisen. Det ser altså ut til at den kapitalistiske produksjonen har betingelser som er uavhengige av godt eller dårlig skjønn, og som bare tillater en relativ velstand for arbeiderklassen midlertidig, og alltid bare som varsel for en krise.»

Den klassiske keynesianismen krever større investeringer fra staten.

Større statlige investeringer lover bedriftene i de berørte sektorene (byggebransjen, rustningsindustrien) fulle ordrebøker og relativt sikre profitter.

Men hvordan kan staten finansiere disse økte utgiftene?

- a) Ved å trykke penger for å dekke de økte utgiftene. Dette fører til inflasjon, til en reduksjon av pengenes relative verdi og dermed av kjøpekraften: det som skapes av etterspørsel på den ene siden, forsvinner på den andre.
- b) Gjennom høyere skatter. Dette fører til en reduksjon av netto-profittraten og motvirker dermed den effekten man håper på.
- c) Gjennom salg av statseiendom. Men hvordan skal man selge i krisetider, når alle ønsker å selge og ingen vil kjøpe?
- d) Gjennom økning av statsgjelden. Dette er, ved siden av lavrentepolitikken, den keynesianske varianten som faktisk oppnår visse effekter, men bare midlertidig og bare i den grad den begrenser seg til en antisyklisk politikk for å dempe krisens virkninger. Dette kan den imidlertid ikke begrense seg til, fordi nedbyggingen av gjelden i oppgangstider ikke lar seg gjøre like lett som oppbyggingen av den i nedgangstider. Dermed er *deficit spending* ikke annet enn en gigantisk omfordeling av fremtidige skatteinntekter til statens kreditorer – først og fremst banker og storbedrifter. På mellomlang sikt må det føre til skatteøkninger for å betjene gjelden, og dermed igjen redusere netto-profittraten.

Her viser det seg hvor meningsløs og tveegget det venstrekeynesianske slagordet «Det finnes nok penger!» er. I kapitalismen kan det aldri finnes «nok» penger, for hvert eneste pengebeløp skriker etter å bli forrentet, etter å bli til mer penger! Penger er et tingliggjort samfunnsforhold – hva det betyr, har vi beskrevet i første del av denne teksten.

Dessuten virker de keynesianske «kurene» som penicillinkurer når de brukes for ofte: Krisemekanismen finner nye former for å gjøre seg gjeldende på og blir immun mot dem. Lavrentepolitikken mistet allerede sin virkning med utviklingen av eurodollar-markedet på 1970-tallet, og *deficit spending* fungerer i dag bare delvis for USA – som her kan støtte seg på hjelp fra hele den øvrige verden.

Forskjellen mellom Keynes og Marx i analysen av realiseringskrisene er altså, som vi ser, følgende:

Keynes forblir på et vulgærøkonomisk nivå der han konstaterer at «økonomiens aktører» til bestemte tider, målt mot kapitalens akkumulasjonsbehov, sparer for mye – og søker etter midler for å få dem til å bruke mer. Han avviser Ricardo, som både liberalismens og marxismens stamfar, og er derfor ute av stand til å danne seg et klart begrep om hva verdi og penger er. Følgelig har han heller ingen forståelse av krisenes årsak, og forsøker i stedet å lappe på virkningene fra ståstedet til forbruket og etterspørselen.

Marx derimot undersøker hvorfor noen til bestemte tider «må» spare, og kommer til at denne sparingen – opphopningen av potensiell kapital – nødvendigvis springer ut av den kapitalistiske produksjonsmåten; at omfanget av sparing må variere med de ulike vilkår aktørene møter i den industrielle syklusens ulike faser, og at sparingen verken er krisens årsak eller dens symptom.

Keynes' forståelse av realiseringskrisen som en underkonsumpsjonskrise, er dermed ikke det samme som Marx' forståelse av realiseringskrisen som en overproduksjonskrise, bare sett fra den andre siden. Marx' perspektiv er ikke vilkårlig – det retter blikket mot kriseutviklingens aktive moment, og dette ligger ikke i konsumet eller i fordelingsforholdene, men i kapitalens produksjon, i dens eksistens som selvformål, som selvforøkende verdi, som et grenseløst forhold som vil utvide produksjonen uten hensyn til konsumpsjonsforholdene den selv frembringer. Derfor kan krisen bare løses på produksjonssiden – gjennom verdiforringelse og nedleggelse av produktiv kapital.

Den keynesianske teorien ble, om enn i tilpassede former, det vesentlige teoretiske fundamentet for den økonomiske politikken til de kapitalistiske hovedlandene i de siste tiårene, ettersom den på flere måter imøtekom kapitalens objektive behov under statsmonopolistiske forhold: på den ene siden ved å fremskynde sentraliseringen av kapitalen gjennom statlig omfordeling fra mindre til større kapitaler; på den andre siden ved å opprettholde den kapitalistiske orden gjennom ideologisk integrering av arbeiderklassen.

Men:

«Dialektikken i utviklingen av den keynesianske varianten av statsmonopolistisk økonomisk politikk består i at den i sin slutfase uunngåelig munner ut i den andre varianten – den den selv hadde avløst, og som den trådte frem mot på 1930-tallet som dens rake motsetning, da den ville unngå nettopp den katastrofen som denne andre da hadde ført til – nemlig deflasjonspolitikken, med dens radikale kutt i offentlige utgifter og like radikale innskrenking av massenes kjøpekraft.»⁷⁸

Selv om deflasjonspolitikken i egentlig forstand, på grunn av den internasjonale sammenvevingen, i dag ikke lenger settes som mål, har en tilsvarende tendens vendt tilbake i nyliberal drakt – med krav om kraftige kutt i offentlige utgifter og senkning av arbeidskraftens verdi.

Den herskende klassen proklamerer nyliberalismen som det 21. århundres verktøykasse, som det «nye» som er nødvendig for å løse «vår tids problemer». Vi bør imidlertid ikke overse at denne nyliberalismen slett ikke er ny, men at den – som den såkalte «nyliberale skole» eller den nyklassiske retningen, som argumenterer for fritt entreprenørskap – allerede på 1950- og 1960-tallet i Forbundsrepublikken Tyskland utgjorde en andre komponent i borgerlig politisk økonomi, ved siden av teorien om regulert kapitalisme.

I motsetning til 1800-tallets klassiske liberalisme, som bygget på Adam Smiths «usynlige hånd» og dens virkning gjennom konkurransen, og som avviste enhver statlig innblanding i økonomien, anser nyliberalismen slik innblanding som akseptabel, ja til og med nødvendig for å opprettholde det kapitalistiske systemet. Nyliberalistene tillegger derfor staten oppgaven om å sikre «opprettelsen av konkurransens spilleregler».

Milton Friedman, som hadde avgjørende innflytelse på Ronald Reagans og Margaret Thatchers økonomiske politikk – særlig i spørsmål om inflasjonsbekjempelse – og hvis teorier fortsatt har stor innflytelse, uttaler seg i likhet med Walter Eucken, en av de viktigste grunnleggerne av den tyske nyliberale skolen, for en vidtrekkende statlig tilbakeholdenhet når det gjelder utforming og påvirkning av den økonomiske prosessen.

«Regjeringens handlingsrom må begrenses. Dens oppgave må være å beskytte vår frihet i den grad den trues utenfra og i den grad våre medborgere kan skade den: altså sørge for lov og orden, overvåke oppfyllelsen av private kontrakter, og sikre konkurranse i markedene. Ved siden av denne hovedfunksjonen kan regjeringen også hjelpe oss med å løse oppgaver som vi mener er for vanskelige eller for kostbare for enkeltindivider. Men også i denne bruken av statsmakten ligger det en fare. Vi kan og bør ikke unngå å bruke staten på denne måten. Likevel bør vi foreta en klar og grundig vurdering av fordelene før vi går til det skritt. Ved å stole på frivillig samarbeid og privat initiativ i økonomiske og andre aktiviteter kan vi være sikre på at den private sektoren er den tømme vi legger på statens sektor, og ved siden av dette et effektivt vern om ytringsfriheten, religionsfriheten og tankefriheten.»⁷⁹

Av staten forventer Friedman at den gjennom antitrust-lovgivning skal begrense monopoldannelsen – både med hensyn til bedrifter og fagforeninger:

«Begge skal behandles likt når det gjelder ødeleggelse av privat eiendom og innblanding i private anliggender.»⁸⁰

Som keynesianismen stilte seg på etterspørselspolen, stiller nyliberalismen seg på tilbudspolen. Begge deler den banale grunninnsikten: For at økonomien skal gå godt, må profittutsiktene være gode.

Mens keynesianismen ønsker å stimulere etterspørselen kunstig for slik å fremme realiseringen av kapitalen – og dermed dens profittutsikter – vil nyliberalismen gripe direkte inn ved å redusere de faktorene som begrenser profittnivået, i håp om at dette vil føre til økt akkumulasjon, og at kapitalen derigjennom selv vil skape den manglende etterspørselen. Dette er selvfølgelig like feilaktig som keynesianismen. Det er ikke de abstrakt mulige, men de konkret realiserbare profitte, som utgjør akkumulasjonens drivkraft.

Den virkelige betydningen som keynesiansmen og nyliberalismen har for valoriseringsprosessen, ligger derfor i helt andre forhold enn krisehåndteringen.

Keynesianismens egentlige funksjoner lå i:

- Sentralisering av kapitalen gjennom statsgjeld,
- ideologisk binding av arbeiderklassen til staten som den store omfordeler og regulator,
- opptrapping av konkurransen gjennom monopoldannelse via subsidier, investeringsinsentiver og lokaliseringspolitik – hvor de to siste punktene allerede antyder overgangen til nyliberalismen.

Nyliberalismens egentlige funksjoner ligger i:

- Radikal nedbygging av det keynesianske regelverket som er blitt en hemsko for kapitalens valorisering,
- reduksjon av skattebyrden som reduserer netto-profiten, gjennom privatisering og slanking av staten samt gjennom rasjonalisering av dens byråkrati,
- målrettet bruk av staten som kapitalens instrument i klassekampen for å senke arbeidskraftens verdi.

Privatisering betyr å forvandle opprinnelige statlige oppgaver i produksjonen av kapitalens allmenne produksjonsbetingelser til oppgaver som organiseres av kapitalen selv. Dermed åpnes nye valoriseringsfærer for kapitalen. Arbeidere som hittil har vært uproduktive i kapitalistisk forstand – i det statlige helse- og utdanningsvesenet, i vann- og energiforsyning, avløps- og renovasjonstjenester – gjøres til produktive arbeidere som deltar i produksjonen av merverdi.

For at slike opprinnelige statlige oppgaver i produksjonen av allmenne produksjonsbetingelser skal kunne organiseres og utnyttes kapitalistisk, trengs det visse økonomiske og tekniske forutsetninger:

- Jernbanebygging ble der kapitalakkumulasjonen var tilstrekkelig langt kommet, fra begynnelsen av drevet av kapitalistiske aksjeselskaper, mens det i land med svakere kapitalakkumulasjon ble en statlig oppgave.
- Privatkapitalistisk organisering og utnyttelse av veibygging fungerer først hensiktsmessig når det finnes systemer for innkreving av bompenger som ikke bremses trafikken med hyppige stopp ved bomstasjoner, og dermed reduserer kapitalens omløpshastighet.

Når de økonomiske og tekniske forutsetningene for kapitalproduktiv organisering av disse oppgavene er på plass, blir det en nødvendighet for kapitalen å ta disse områdene i besittelse, økonomisere dem og utvikle dem på en måte staten ikke kunne. At kapitalen selv overtar produksjonen av de allmenne produksjonsbetingelsene viser i hvilken grad det virkelige fellesskapet har konstituert seg i kapitalens form, og at overføring av disse oppgavene til det illusoriske fellesskapet (staten), ikke lenger trengs.

Men her oppstår umiddelbart springbrettet for et keynesiansk motangrep: Etterspørselen begrenses til den kjøpedyktige etterspørselen, ytelseskatalogen kuttes ned til de lønnsomme områdene, sammenbrudd i de allmenne produksjonsbetingelsene må forhindres for å unngå mulig sammenbrudd av den kapitalen som er investert der, og reguleringsmyndigheter blir nødvendige – alt dette krever nye statlige inngrep.

I bruken av staten i klassekampen som direkte kampinstrument for kapitalen har nyliberalismen lært mye av keynesianismen. Nå vendes spareargumentet på hodet: Der kansler Schmidt på keynesiansk vis sa: «Dagens profitter er morgendagens investeringer og neste ukes arbeidsplasser», sier kansler Schröder på nyliberalt vis: «Vi må spare for våre barn og barnebarn.»

Sparing får her en ny betydning: Reduksjon av reallønninger til fordel for profittraten. Ved å akseptere en reduksjon i prisen på vår arbeidskraft skal vi stille nye midler til rådighet for kapitalakkumulasjonen – midler til å øke de redskaper som våre barn og barnebarn en dag skal utbyttes med.

Det som ikke kan presses igjennom av lønnsreduksjoner ved forhandlingsbordet, gjennomfører staten ved sitt grep om en del av lønnen – de såkalte lønnsplagte kostnadene.⁸¹ Samtidig legges det, gjennom reformer i arbeidsmarkedet, bedre til rette for reduksjon også av hoveddelen av lønningene. Dette er, som tidligere nevnt, en samordnet aksjon først og fremst for å beskytte den lille kapitalens eksistensbetingelser under de nye valoriseringsforholdene.

Som vist ovenfor bestemmer verken keynesianismen eller nyliberalismen – som lukkede skoler – noen gang absolutt den økonomiske politikken.

Fordi politikken må være praktisk, må den inneholde motstridende elementer. I den forstand utvikler de borgerlige partiene sin økonomiske politikk på grunnlag av disse to hovedretningene, som i forskjellige blandingsforhold og varianter utgjør dens komponenter.

I et foredrag i 1958 ved Katholische Akademie, uttalte Carlo Schmid blant annet:

«Vi har ikke endret vår oppfatning av at den såkalte markedsautomatikken ikke er i stand til å sikre en jevn, krisefri økonomisk utvikling, og at de økonomiske individene slett ikke alltid, gjennom sine egoistisk motiverte handlinger, 'uten å ha det til hensikt', fremmer hele samfunnets interesser – slik økonomisk liberalisme med sin berømte 'usynlige hånd', har hevdet.»

Ut fra fortidens erfaringer var det, mente han, «ufravikelig nødvendig at det gjennom markedskonforme inngrep fra den statlige økonomiske politikken sikres samsvar mellom individets og de samlede interesser, der dette samsvaret ikke automatisk blir ivaretatt av markedsmekanismen.»

Den SPD-ledede forbundsregjeringens økonomiske politikk på 1970-tallet var teoretisk mer keynesiansk orientert enn nyliberal. Arbeidsledighet, som SPD på sitt landsmøte i 1977 utropte til problem nr. 1, ble av daværende arbeids- og sosialminister Herbert Ehrenberg forklart med en for høy sparerate og et for lavt konsum, som skapte et etterspørselshull som ikke kunne dekkes. I tillegg kom overdrevent høye lønnskrav fra fagforeningene og feil i statens økonomiske politikk.

Også Det økonomiske ekspertrådet sluttet seg til denne argumentasjonen i 1978. Strategien den gang var at reallønningene måtte ned – fordi dette ville senke kostnadene, og lavere kostnader ville gi lavere priser og høyere profitter, som til slutt ville føre til økt etterspørsel.

De fleste SPD-teoretikere bekjente seg klart til «markedsøkonomien», men understreket at denne måtte suppleres med global styring. Videre måtte strukturpolitikken utgjøre kjernen i den økonomiske politikken, ettersom global styring alene ikke kunne forhindre strukturelle kriser.

Global styring var først og fremst rettet mot sirkulasjonen og statlig

omfordeling av finansielle midler, mens strukturpolitikken skulle påvirke produksjonen direkte – dels stimulerende, dels begrensende. Atomindustrien ble for eksempel støttet, mens stålindustrien ble bremsset.

Denne politikken svarte i hovedsak til de behov som kapitalens verdiøkning dengang hadde, og som hele det borgerlige partilandskapet søkte å innfri. Felles for alle var tilslutningen til den såkalte frie markedsøkonomien. SPD la imidlertid mer vekt på statsmonopolistisk regulering – selv om partiet i tråd med Godesberg-programmet ga økonomien «retten til selvbestemmelse».

Keynesianismens innflytelse i fagbevegelsen kommer til uttrykk ved at den forsøker å selge arbeiderklassens interesser som samfunnets felles interesser – og dermed også begrenser sin egen evne til å få dem gjennom. Når det først påvises at en lønnsøkning eller arbeidstidsforkortelse ikke ligger i samfunnets felles interesse – noe som er lett å «bevise», fordi samfunnets abstrakt definerte interesse er den samfunnsmessige kapitalens interesser – så kan ikke slike argumenter fremføres lenger.

I kapitalismen er interessene bestemt av antagonismen mellom klasser, og statens interesse er privateiendommens allmenne interesse. Når fagforeningene ikke gjør arbeiderklassens interesser alene til sin rettesnor, men på keynesiansk vis ser staten som en endelig beslutningstaker som står over klassene, og som er den eneste legitime fordelingsorgan; og i det hele tatt begrenser seg til kampen om fordelingen av samfunnsproduktet mellom nødvendig produkt og merprodukt, uten å ta steget fra spørsmålet om produktets fordeling til spørsmålet om tilegnelsen av produksjonsbetingelsene – da svikter de sin oppgave og bidrar til stabilisering av kapitalismen. Dette røkter imidlertid ikke ved nødvendigheten av deres eksistens for arbeiderklassen.

«Samfunnsordenen som er blitt utformet og båret frem av denne statens arbeidstakere, trenger for sin stabilisering og sin sterkere sosiale utbygging fortsatt den andre demokratiske søylen – nemlig økonomiens demokratisering. Uten innføring av arbeidstakernes likestilte medbestemmelse i bedriften og i økonomiens selvforvaltningsorganer mangler én søyle i grunnordenen til vår stat.»⁸²

Formålet med «demokratiseringen» er altså, fra et slikt fagforeningsperspektiv, først og fremst å stabilisere den bestående samfunnsordenen. Det er unødvendig her å gå nærmere inn på den teoretisk uholdbare karakteren til denne argumentasjonen, det viktige er at den viser aksepten av kapitalismen som den eneste mulige samfunnsorden, og illustrerer keynesiansmens betydning i fagbevegelsen.

Jürgen Kuczynski illustrerer hvor tidlig keynesianske teorier trengte inn i fagbevegelsen også i andre land, gjennom et sitat av William Z. Foster, tidligere formann i USAs kommunistiske partis nasjonale komite:

«Arbeiderbevegelsen i USA følger i stor grad den keynesianske linjen i sin økonomiske politikk. AFL, CIO, gruvearbeiderne, jernbaneforbundene og mange uavhengige fagforeninger går alle mer eller mindre inn for den keynesianske teorien om at industrien kan holdes i full gang og tilby full sysselsetting dersom den kapitalistiske regjeringen øker kapitalinvesteringene og systematisk styrker arbeidernes kjøpekraft. Hvis man overhodet kan si at fagforeningene har et bestemt samfunnsperspektiv, så er det at den keynesianske doktrinen er målet. ... De små fagforeningslederne og massen av arbeidere er også i stor grad påvirket av tesen til en Keynes – eller en Roosevelt – om at regjeringens arbeidsprogrammer og utvidet sosial velferd er nok til å løse alle deres samfunnsproblemer og at de er en endelig garanti mot arbeidsledighet.»⁸³

Det sier seg selv at når kapitalismen aksepteres som den eneste mulige samfunnsformen, vil fagbevegelsen foretrekke den keynesianske varianten, og at ropet om å gjenopplive dens gamle, «velprøvde» konsepter melder seg når nyliberalismen trer inn for å tilpasse rammebetingelsene til kapitalens nye valoriseringsbetingelser.

Ingen fra fagforeningshold vil vise til de av Keynes' forslag som åpenbart er rettet mot arbeiderklassen. Men i venstrekeynesiansk drakt er hans teori om «regulert kapitalisme» – særlig gjennom statlige investeringer og sysselsettingsprogrammer – fortsatt aktuell i brede deler av arbeiderbevegelsen:

«Demokratisk sysselsettingspolitikk skal raskt og betydelig redusere massearbeidsledigheten og på mellomlang sikt føre til full sysselsetting, der

alle som kan og vil arbeide får en arbeidsplass som svarer til deres kvalifikasjoner, og som gir dem et selvbestemt liv. Lang erfaring viser at dette ikke kan oppnås gjennom lønnsreduksjoner og ytterligere forverring av arbeidsvilkårene, og det er også teoretisk innlysende: Lønnsnedslag undergraver den viktigste søylen i den samlede etterspørselen – det private forbruket. Dette fører ikke til flere ansettelser, men til ytterligere nedbemanning i bedriftene og dermed til økt arbeidsledighet. Det må derfor gås andre veier. Her spiller fagforeningene en viktig samfunnsøkonomisk rolle, for deres evne til å gjennomføre inntektskrav og arbeidstidsreduksjoner i tariffoppgjør skaper grunnlaget for de ansattes private konsum og for ytterligere ansettelser fra arbeidsgiversiden. Samtidig må politikken gi impulser til mer sysselsetting som markedets mekanismer ikke skaper av seg selv. Vi har lenge anbefalt fire samtidige veier: et kraftig offentlig investeringsprogram, utbygging fremfor ytterligere nedbygging av offentlig sysselsetting, styrking fremfor uttørring av arbeidsmarkedspolitikken, og politisk støtte til forkorting fremfor forlengelse av arbeidstiden.»⁸⁴

Slike forslag gjennomfører den nyliberale keynesianismen på sin måte – med én-euro-jobber og tvangsarbeid. Nettopp derfor er det bittert nødvendig å kjempe for arbeidstidsforkortelser med full lønnskompensasjon, og å bruke alle muligheter for å redusere konkurransen innen arbeiderklassen mellom sysselsatte og arbeidsløse. Men det er fullstendig eventyrpolitikk, illusjonsskapende og desorienterende å hevde at man på mellomlang sikt kan oppnå full sysselsetting i kapitalismen – og attpåtil en der alle får en arbeidsplass som gir dem et «selvbestemt liv»!

Et selvbestemt liv i kapitalismen, under betingelser med utviklet vareproduksjon via varen arbeidskraft? Et selvbestemt liv under lønnsarbeid, som – like mye som arbeidsledigheten – er et uttrykk for kapitalistiske forhold, for fremmedbestemmelse *par excellence*? Å ville skape et selvbestemt liv uten å avskaffe lønnsarbeidet, er som å bare halshugge den ene siden av Janushodet.

I oppropet forutsettes det, i tråd med Keynes, at «markedsmekanismen» må få impulser – av hvilken art det skal være – fra politikken, altså staten, for å muliggjøre mer sysselsetting. Men like lite som behovstilfredsstillelse er mål og formål for den kapitalistiske produksjonsmåten, er full sysselset-

ting noe slikt. Arbeidsledigheten er et uttrykk for de objektivt virkende økonomiske lovene i kapitalismen, og den mye påberopte «markedsmekanismen» eller «konkurransmekanismen». beskriver bare formene som disse lovene gjør seg gjeldende i – former som den klassiske borgerlige økonomien betrakter som prinsippet i seg selv, nettopp ut fra forestillingen om kapitalismens uforgjengeligheit. Denne uforgjengeligheiten blir verken utfordret av de ulike variantene av keynesianismen eller av den såkalte nyliberalismen.

Vi anser det som problematisk å betegne nyliberalismen som et «system», slik enkelte på venstresiden gjør. Som del av den politisk-økonomiske vitenskapens verden, er den en skole. Som del av den økonomiske politikken, er den en bestanddel. Når denne gis forrang fremfor den dirigistiske komponenten – som til overmål av enkelte til og med betraktes som sosialistisk – er det ikke overraskende at IG Metalls leder Peters fra arbeidsgiversiden blir beskyldt for å ville bygge opp et nytt DDR.

Det er ikke nødvendig å gå nærmere inn på dette. Det er viktigere å forstå nyliberalismen som en bestanddel av den borgerlige politiske økonomien, som under endrede valoriseringsbetingelser vinner terreng i forhold til den andre bestanddelen, fordi den synes bedre egnet til å gjennomføre tilpassningene kapitalen i dag trenger – som avskaffelsen av alle regelverk som står i veien for kapitalenes globale handlefrihet.

Statene er ikke bare stadig mer tvunget til å danse etter tonene til de transnasjonale konsernene – de må også sørge for reproduksjonsbetingelsene til landets samfunnsmessige total kapital. Det innebærer hele nettverket av kapitalistisk produksjon, og alle bestanddelene i den borgerlige politiske økonomien kommer tilsvarende til anvendelse.

Kapitaler – i hvilken form de enn opptrer, være seg enkle eller transnasjonale – utvikler, ut fra sine konkrete betingelser, strategier som kan være forenlige med, eller i motsetning til, strategiene til andre kapitaler. Å snakke om en enhetlig strategi for den nasjonale eller internasjonale kapitalen ville være å forutsette en universell kapital eller et samlet kartell – noe som, som vist, aldri kan eksistere. Vi har alltid å gjøre med ulike kapitalstrategier, disse er motstridende, og analysen og utnyttelsen av disse motsetningene er en forutsetning for å oppnå delvise framskritt.

2. Retningene i den borgerlige politiske økonomien - speilbilde og vrengeilde av virkeligheten, og deres innflytelse på arbeiderbevegelsen

De ulike retningene innen den borgerlige politiske økonomien er verken tilfeldige innfall eller løsrevne patentoppskrifter fra den ene eller andre teoretikeren: de gjenspeiler den kapitalistiske samfunnsformasjonen på dens respektive utviklingstrinn.

Petty, Smith og Ricardo, som representanter for den klassiske politiske økonomien, var opptatt av å utvikle en teoretisk rettferdiggjørelse av det borgerlige samfunnet. De gjorde dette på bakgrunn av en ung samfunnsorden som først var i ferd med å ta form, med en ambisjon om å undersøke den indre sammenhengen i de borgerlige produksjonsforholdene. At de – på grunn av sin klasseposisjon, tidens omstendigheter og samfunnets utviklingsnivå – møtte både objektive og subjektive begrensninger, kommer til uttrykk i deres reduserte forståelse av de økonomiske kategoriene, for eksempel i deres manglende evne til å forstå verdien som en historisk kategori, som derfor også er forgjengelig.

Ricardo innså riktignok at varenes verdi uttrykker den mengden arbeid de inneholder – arbeid uten videre bestemmelser. Men ved straks å gå over til å undersøke den kvantitative siden, unngikk han å undersøke den kvalitative siden: kjennetegnene til det verdiskapende arbeidet. Denne analysen ble først utført av Marx, gjennom undersøkelsen av dobbeltkarakteren til det vareproduserende arbeidet, og fastleggelsen av dets verdiskapende side som likt menneskelig, eller abstrakt menneskelig, arbeid.

Herav fulgte Ricardos manglende evne til å forstå sammenhengen mellom denne typen arbeid og penger, derav også hans feilaktige pengeteori og den klassiske politiske økonomiens manglende evne til å bringe *verdidannelsen gjennom arbeid* i samsvar med *arbeidets verdibestemmelse*. Dette førte igjen til et annet uløselig problem: Den var ute av stand til å gi en vitenskapelig bestemmelse av merverdien.

Man kunne innvende: Hva angår dette oss i dag? For de aktuelle klassekonfliktene er disse problemene uten betydning og står ikke i noen umiddelbar sammenheng med de lønnsavhengiges interesser.

De som argumenterer slik, overser at nettopp de problemer vi opplever i dag med å utarbeide en strategi for å oppheve kapitalismen, har en vesentlig årsak i en slik redusert og feilaktig forståelse av kapitalforholdet. Å bestemme merverdien som en del av det menneskelige arbeidet som tilegnes privat, og å sidestille denne med profitten, ligger helt innenfor tankeskjemaet til Smith og Ricardo. Begge førte riktignok merverdien tilbake til merarbeidet, forstod den som et overskudd ved det utførte arbeidet – legemliggjort i varen – utover det arbeidet har fått som ekvivalent – i lønn (Marx). De ante dermed dens kilde og gikk dermed utover merkantilistene, som tilskrev merverdiens opphav utelukkende til sirkulasjonssfæren.

Men samtidig, gjennom sin identifisering av merverdi, profitt og grunnrente, så blandet de sammen vesen og fremtredelsesform. Og Ricardos skole var ute av stand til å løse følgende problem:

«Arbeidet er verdiens mål. Men det levende arbeidet har i sitt bytte med kapitalen en lavere verdi enn det legemliggjorte arbeidet som det byttes mot. Arbeidslønnen, verdien av en gitt mengde levende arbeid, er alltid mindre enn verdien av produktet som er skapt av den samme mengden levende arbeid, eller som produktet inneholder.»⁸⁵

Som Engels understreket, er spørsmålet faktisk uløselig når det stilles på denne måten. På dette grunnlaget kan verken merverdien forklares, eller forstås som en bestemt kategori tilhørende en like bestemt samfunnsorden. Å anse merverdien som en evig kategori forutsetter også å anse verdien som en evig kategori, og dermed også produktets varekarakter som en naturlig egenskap som – fordi den er «naturlig» – også må være regulert av en naturlov, nemlig verdiloven. Når dette først oppfattes slik, blir det politikken, statsmakten, som skal anvende denne «naturloven» til skade eller til gagn for menneskene.

Her, i den manglende evnen til å erkjenne verdi og merverdi som uttrykk for bestemte historisk betingede samfunnsforhold, som derfor også er midlertidige, ligger et ikke uvesentlig utgangspunkt for de ulike variantene av den borgerlige politiske økonomien – og for deres innflytelse på arbeiderbevegelsen.

3. Sentimental og småborgerlig kritikk av kapitalismen

1.1. Sismondi. Han vurderte motsigelsene i den borgerlige produksjonen, slik Marx bemerker, på en «slående» måte. Men *analysen* av disse motsigelsene var hans avgjørende svakhet, noe som tar brodden av hans kritikk av den kapitalistiske produksjonsmåten. Ute av stand til å tilbakevise de økonomene han kritiserte – fremfor alt Ricardo – begrenset han seg, som Lenin formulerte det, til «sentimentale fraser» og oppfattet motsigelsene i den kapitalistiske produksjonen som et «unaturlig» eller feilaktig avvik fra normen.

«Sismondi gikk løs på Ricardo fordi denne med ubønhørlig åpenhet trakk alle slutninger av sin observasjon og undersøkelse av det borgerlige samfunnet: Han formulerte åpent at produksjon eksisterer for produksjonens egen skyld; at arbeidskraften forvandles til en vare som behandles på samme måte som enhver annen vare; at for 'samfunnet' er det kun nettoinntekten – det vil si profittnivået – som er viktig. Men Ricardo hadde sagt hele sannheten: I virkeligheten forholder alt seg nettopp slik.»⁸⁶

Sismondi utøver kritikk fra en moralsk posisjon som hever seg over enhver samfunnsutvikling. I den forstand retter hans kritikk seg mot kapitalismens ytre fenomener, men ikke mot dens vesen, fordi han ikke var i stand til å erkjenne det siste.

At hans kritikk likevel ikke var uten virkning, viser historien, blant annet ved hans innflytelse på de russiske narodnikene (folkevennene), men også i mange nåtidige forsøk på å begrunne en kritikk av kapitalismen ikke vitenskapelig, men moralsk – selv om disse forsøkene i dag for det meste ikke bevisst føres tilbake til Sismondi.

Vi kan ikke gå i detalj på Sismondis teorier her. Men det er passende å avslutte med et sitat fra Lenin som treffsikkert oppsummerer karakteren til den økonomiske romantikken Sismondi representerte:

«Småborgerens trange synskrets – som selv står utenfor de utviklede motsigelsene og inntar en mellomstilling, en overgangsstilling, mellom de to motsetningene – forenes her med en naiv idealisme, vi kunne nesten si

med en byråkratisk tankegang, som vil forklare samfunnsordenen ut fra menneskers (særlig makthavernes) oppfatninger, og ikke omvendt.»⁸⁷

1.2. Proudhon ønsker, grovt sagt, å tvinge historiens lovmessige gang. Ute av stand til å begripe det samfunnsmessige innholdet i verdibegrepet, om så bare tilnærmedesvis, vil han – slik Marx bemerker – konstituere en ny sosial verden, en verden der produkter skal utveksles i nøyaktig forhold til den arbeidstiden de har kostet å fremstille. Han vil avskaffe penger, men uten å avskaffe privat eiendom og vareproduksjon. Han vil bringe prisen i samsvar med verdien.

Grunnlaget for hans teori om den «konstituerte verdi» er den småborgerlige forestillingen om verdisubstansen, ifølge hvilken enhver vareprodusent skaper verdi med ethvert arbeid, altså at privatarbeid direkte – og ikke privatarbeid som en del av det samfunnsmessige totalarbeidet – er verdiskapende. I motsetning til resultatet av Marx' undersøkelse, som viser at et arbeid som ikke er en objektivt nødvendig del av det samfunnsmessige totalarbeidet heller ikke skaper verdi, forutsetter Proudhons tankemodell at alle slike arbeidsresultater mottas av «byttebanker», som utsteder timebevis tilbake, med hvilke man kan få varer av tilsvarende «verdi» – en ordning som i praksis, der den ble forsøkt gjennomført, slo fullstendig feil.

Proudhon er ikke bare ute av stand til å begripe produksjonen som produksjon på et bestemt stadium av samfunnsutviklingen. Han overser også sammenhengen mellom produksjon, distribusjon og konsum. Dette er et problem som, i lys av kapitalismens nåværende utvikling, i mange deler av den kapitalismekritiske bevegelsen i dag antar en tidsriktig form: Produksjonen er god, bare fordelingen er urettferdig – eller, for å bruke Jürgen Peters' ord:

«Den nye kapitalismen er mektigere og mer produktiv enn noensinne. Den utretter rene mirakler i den stadig mer effektive produksjonen av materiell rikdom. Men den svikter når det gjelder rettferdig fordeling.»⁸⁸

Poenget er ikke å karakterisere Jürgen Peters eller andre som tilhengere av Proudhon, men å vise hvordan de kardinalfeilene Marx påviste hos Proudhon, i dag gjentar seg i mange deler av den «kapitalismekritiske» bevegelsen – nemlig at man ikke betrakter kapitalismen som en bestemt,

historisk utviklet måte å organisere hele samfunnets reproduksjonsprosess på, som nødvendigvis også inkluderer bestemte fordelingsforhold, slik at man i stedet betrakter den som en personlig vilkårlighet ved en bestemt menneskegruppe. La oss høre Marx:

«De økonomiske formene under hvilke menneskene produserer, konsumerer og utveksler, er derfor forbigående og historiske. Ved tilegnelsen av nye produktivkrefter endrer menneskene sin produksjonsmåte, og med produksjonsmåten endrer de alle økonomiske forhold som bare var nødvendige for denne bestemte produksjonsmåten.

Nettopp dette har herr Proudhon ikke forstått, og enda mindre påvist. Ute av stand til å følge historiens virkelige bevegelse, leverer herr Proudhon en fantasmagori som hevder å være dialektisk.»⁸⁹

1.3. Dühring forveksler verdi med pris:

«Verdien er den gyldighet som økonomiske ting og ytelser har i byttet.»

Egentlig er dette en definisjon som i stor grad samsvarer med den borgerlige økonomiens, både fra det forrige århundret og vår egen tid – men mer om det senere.

«Den praktisk gjeldende verdi av en ting», sier Engels, «består altså ifølge herr Dühring av to deler: For det første av det arbeidet som er nedlagt i den, og for det andre av den skatt som er pålagt 'med sverdet i hånden'. Med andre ord: Den verdi som gjelder i dag, er en monopolpris.»⁹⁰

Vi har tidligere diskutert noen implikasjoner av monopolprisen og kan derfor her avstå fra å gjengi Engels' bevis for umuligheten av en generell monopolpris. Det som er viktig for oss her, er å tydeliggjøre Dührings subjektive og vilkårlige verdiforståelse. Å likestille verdi med gyldighet i det samfunnsmessige byttet, innebærer å løsrive verdien fra produksjonssfæren og å underkaste den de individuelle behovene til markedsaktørene. Dermed flyttes dens opprinnelse over i sirkulasjonen (forstått på en avkortet og isolert måte), og den forveksles dessuten med bruksverdien, ettersom det er kjøperen – som representant for etterspørselen – som her skal avgjøre en vares verdi. Å opphøye ham til dommer over varens verdi

innebærer å anta at det er konsumet, ikke produksjonen, som er verdiskapende – en posisjon som nærmer seg nytte- og grensenytteteorien, selv om denne ikke er tema for vår drøfting her.

På den andre siden motsier Dühring seg selv når han han andre steder, som nevnt, anser arbeid som verdiskapende, riktignok i samspill med sverdet, og til slutt konkluderer:

«Vold og arbeid er de to hovedfaktorene som må tas i betraktning ved dannelsen av sosiale forbindelser.»⁹¹

Til dette bemerker Engels:

«I denne ene setningen ligger hele grunnloven for den hittidige økonomiske verden. Den er ytterst kort og lyder:

Artikkel én: Arbeidet produserer.

Artikkel to: Volden fordeler.

Og med dette, ‘sagt på et menneskelig og tysk språk’, er også hele den økonomiske visdommen til herr Dühring oppbrukt.»⁹²

Enten det dreier seg om vold i alminnelighet eller som statsmakt, bommer en slik samfunnskritikk på selve kjernen i kapitalforholdet og er ute av stand til å se samspillet mellom produksjon og fordeling, selv i dens mest elementære former. Og dette gjelder ikke bare Dühring. Vi vender tilbake til dette senere. Det vi her vil understreke, er at en kritikk av kapitalismen som – slik vi ser i de nevnte eksemplene – ikke griper kapitalforholdets vesen, men beveger seg innenfor kategoriene den kritiserer, fører til en kamp mot vindmøller.

2. Utopisk sosialisme

Fremstillingen av det mangfoldige innholdet i de utopiske sosialistenes teorier faller utenfor rammen av denne undersøkelsen. I vår sammenheng er det kun viktig å peke på en felles mangel hos dem, som i det vesentlige var tidsbetinget, i samsvar med det tidlige stadiet til den kapitalistiske produksjonsmåten: Denne fellesnevneren ligger i en manglende analyse av den kapitalistiske samfunnsstrukturen.

Den videste enigheten mellom de forskjellige retningene innen utopisk sosialisme ligger i deres idealistiske grunninnstilling til historiens gang. Denne sosialismen betrakter seg, slik Engels skriver, som

«uttrykk for den absolutte sannhet, fornuft og rettferdighet, og behøver bare å bli oppdaget for å erobre verden ved egen kraft. Siden den absolutte sannhet er uavhengig av tid, rom og menneskelig, historisk utvikling, er det ren tilfeldighet når og hvor den oppdages. Dermed er den absolutte sannhet, fornuft og rettferdighet ulike steder avhengig av hvilken læremester som har grunnlagt den aktuelle skolen. Siden denne særlige formen for absolutt sannhet, fornuft og rettferdighet hos hver enkelt igjen er betinget av hans subjektive forstand, hans livsbetingelser, hans kunnskapsnivå og intellektuelle skolering, finnes det i denne konflikten mellom absolutte sannheter ingen annen løsning enn at de utelukker hverandre gjensidig. Resultatet kunne ikke bli annet enn en form for eklektisk gjennomsnittssosialisme, slik den som faktisk den dag i dag råder i hodene til de fleste sosialistiske arbeidere i Frankrike og England – en høyst mangfoldig blanding av mindre iøynefallende kritiske bemerkninger, økonomiske læresetninger og samfunnsmessige fremtidsforestillinger fra de ulike sektgrunnleggerne, en blanding som er desto lettere å oppnå jo mer de enkelte bestanddelene i debattstrømmen har fått sine skarpe kanter slipt bort som runde småstein i en bekk. For å gjøre sosialismen til en vitenskap måtte den først settes på et virkelig grunnlag.»⁹³

Engels betegner særlig den franske og engelske retningen som et teoretisk, om enn høyst høyst ufullkomment uttrykk for de kjensgjerninger som sto i motsetning til den klasseharmonien som ble forfektet av den borgerlige økonomien – kjensgjerninger som i siste instans kan føres tilbake til motsetningen mellom kapital og arbeid:

«Men den gamle idealistiske historieoppfatningen, som ennå ikke var blitt fortrent, kjente ingen klassekamper som hvilte på materielle interesser, ingen materielle interesser overhodet; produksjonen, som alle økonomiske forhold, forekom i den bare som et biprodukt, som et underordnet element i 'kulturhistorien'.»⁹⁴

Da Marx og Engels, drevet av erkjennelsen av disse kjensgjerningene,

fastslo at all tidligere historie er en historie om klassekamper, og erkjente det til enhver tid gjeldende økonomiske samfunnssystemet som den virkelige grunnvullen hvorfra de tilsvarende samfunnsmessige uttrykksformer må forklares, drev de idealismen ut fra dens «siste tilfluktssted» – historieoppfatningen. Engels' dom, som følger herav, burde særlig mane til ettertanke i vår tid:

«Med den materialistiske historieoppfatningen var den tidligere sosialismen like uforenlig som den franske materialismens naturoppfatning var med dialektikken og den nye naturvitenskapen. Den tidligere sosialismen kritiserte riktignok den bestående kapitalistiske produksjonsmåten og dens følger, men kunne ikke forklare den, og dermed heller ikke gjøre opp med den. Den kunne bare forkaste den som dårlig.»⁹⁵

Og om «De rettferdiges forbund» – forløperen til Kommunistenes forbund – bemerket Engels:

«Og jeg tror ikke at det i hele forbundet den gang fantes én eneste mann som noen gang hadde lest en bok om økonomi. Det spilte imidlertid liten rolle; 'likhet', 'brorskap' og 'rettferdighet' var inntil videre nok til å komme seg over enhver teoretisk hindring.»⁹⁶

Inntil videre! Men historien – særlig den nyere historien og dagens klassekamper – viser tydelig at med kapitalismens utvikling blir også de teoretiske hindringene større og dermed vanskeligere å overvinne, særlig hvis man ikke behersker en gitt vitenskapelig metode. Og uten revolusjonær teori – ingen revolusjonær praksis. Sentimental forargelse over følgene av den kapitalistiske produksjonsmåten har ingenting med revolusjonær teori å gjøre, med mindre den motiverer til tilegnelsen av denne teorien.

Økonomiske romantikere og utopiske sosialister gikk til felts mot den klassiske politiske økonomien med kapitalismekritikk under rettferdighetens banner – anende, men slett ikke vitende. Marx derimot, kastet lys over mørket, og det, som Engels formulerte det, «i direkte motsetning til sine forgjengere.»

Han forble ikke bundet av de økonomiske kategoriene han fant for hånden, han så ingen konflikt mellom disse og «den evige rettferdighet» eller

«den sanne moral», men tok i stedet disse kategoriene som utgangspunkt for sine undersøkelser:

«For å vite hva merverdi var, måtte han vite hva verdi var. Ricardos verditeori måtte derfor først og fremst underkastes kritikk. Marx undersøkte arbeidet med hensyn til dets verdiskapende kvalitet og fastslo for første gang hvilken type arbeid, og hvorfor og hvordan det skaper verdi – og at verdien slett ikke er annet enn størknet arbeid av denne typen.»⁹⁷

Ifølge Marx

«er det ikke arbeidet som har en verdi. Som verdiskapende aktivitet kan det like lite ha en særskilt verdi som tyngden kan ha en særskilt vekt, varmen en særskilt temperatur, eller elektrisiteten en særskilt strømstyrke. Det er ikke arbeidet som kjøpes og selges som vare, men arbeidskraften. Så snart den blir til en vare, bestemmes dens verdi av det arbeid som er legemliggjort i den som et samfunnsmessig produkt; den er lik den samfunnsmessig nødvendige arbeidstiden som kreves for dens produksjon og reproduksjon. Kjøpet og salget av arbeidskraft på grunnlag av denne verdien strider altså slett ikke mot den økonomiske verdiloven»,⁹⁸

det vil si: i denne forstand er den en form som er tilpasset samfunnsformasjonen – og dermed «rettferdig»!

Krav som «lik lønn for likt arbeid» formidler borgerlige fordommer om at det er arbeidet som blir betalt og ikke den tidsbegrensede overdragelsen av arbeidskraften. De innebærer at arbeidet kan ha en verdi, og at for å skape rettferdighet må lønnen bringes i samsvar med denne verdien.

Det som selges, er derimot arbeidskraften, og

«Kapitalisten hevder sin rett som kjøper når han forsøker å gjøre arbeidsdagen så lang som mulig og om mulig gjøre én arbeidsdag til to. På den annen side innebærer den solgte varens særlige natur en grense for kjøperens forbruk, og arbeideren hevder sin rett som selger når han forsøker å begrense arbeidsdagen til en bestemt normalstørrelse. Her finner det altså sted en antinomi, rett mot rett, begge like mye beseglet av

warebyttets lov. Mellom like rettigheter avgjør volden. Og slik viser i den kapitalistiske produksjonens historie normeringen av arbeidsdagen seg som en kamp om grensene for arbeidsdagen – en kamp mellom samfunnskapitalisten, det vil si kapitalistklassen, og samfunnsarbeideren, eller arbeiderklassen.»⁹⁹

Den til enhver tid «rettferdige lønnen» er resultatet av denne kampen – det er den (tariff)avtalte prisen for overdragelsen av arbeidskraft i den gitte tidsperioden og under vilkårene som er fastsatt i kontrakten.

Med sitt verdibegrep ønsket Marx ikke å utforme et empirisk verktøy for å kunne regulere markedsforholdene. Det han ville, var – som påpekt i første del av denne undersøkelsen – å gripe verdien som et samfunnsmessig forhold som er tingliggjort i arbeidsproduktet, og samtidig som en ting som er subjektivt i pengene.

Dette har blitt like lite akseptert av den borgerlige politiske økonomien etter Marx som det har blitt forstått av mange kapitalismekritikere frem til i dag.

Leszek Kolakowski uttrykker innvendingene fra «Marx-kritikerne» slik:

«Påstanden om at menneskelig arbeid utgjør den eneste kilden til verdi, og den dermed forbundne distinksjonen mellom produktivt og uproduktivt arbeid, er heller ikke begrunnet. Det er ikke klart hvorfor en bonde som pløyer åkeren sin med hest, skaper nye verdier, mens hesten ikke gjør det, men bare overfører sin allerede eksisterende verdi til produktet. Det ser ut til at meningen med denne vilkårlige påstanden kommer tydeligere frem i den konklusjonen som er så avgjørende for Marx: Kapitalen skaper ingen verdi.»¹⁰⁰

Dette er et typisk eksempel på en fullstendig feiltolkning av verdibegrepet – en kritikk som på grunn av sin forenkling ikke bare rettes mot Marx, men også mot Ricardo. Den betrakter ikke verdien, slik Marx gjør, som et tingliggjort samfunnsmessig forhold – en historisk oppstått og dermed historisk forgjengelig kategori – men som en rent teknisk modalitet. Slik bommer den på kjernen av Marx' verditeori. Dermed bekrefte Marx' egen uttalelse:

«Snakket om nødvendigheten av å bevise verdibegrepet beror bare på fullstendig uvitenhet, både om saken det gjelder, og om vitenskapens metode.»¹⁰¹

Men den borgerlige politiske økonomiens manglende evne til å begripe verdien gjennom dens vesen, og dermed gå forbi Ricardo, fører nødvendigvis til en manglende evne til å definere merverdiens vesen – og denne svakheten gjenspeiler seg i mange kapitalismekritiske argumentasjonslinjer i vår tid.

Å omtale kapitalismen som et system der

«resultatene av menneskelig arbeid bare delvis kommer de arbeidende til gode, mens en annen del – merverdien – tilegnes av de kapitalistiske eierne av produksjonsmidlene»¹⁰²

fører lett til følgende slutning: Arbeiderne skaper verdiene, merverdien blir privat tilegnet. Slik sett kan alternativet bare være at de som skaper verdiene, også skal råde over dem. Alternativet til privat tilegnelse av merverdien må derfor være samfunnsmessig tilegnelse av merverdien. Verdi og merverdi forvandles i det skjulte fra historiske til evige kategorier, eller til naturlige egenskaper ved produktene, hvorved vi ikke lenger befinner oss hos Marx, men hos Ricardo, og utleder samfunnsmessige alternativer ut fra hans uferdige teori om verdi og merverdi.

Fra dette ståstedet kan det i og for seg føres en konkurranse om «de beste ideene» for å avskaffe sosiale onder – men denne konkurransen begynte ikke i dag. Den har pågått helt siden kapitalismen oppstod, i ulike former. Den omfatter de nevnte teoriene fra 1800-tallet som antydnet ovenfor, og har fortsatt inn i det 20. og 21. århundre:

«Det industrielle eneveldet er en dypt forankret, vidt forgrenet rot; så lenge det ikke er utryddet, vil det alltid vokse frem nye skudd av denne giftige planten, som bærer navnene politisk svindel, bestikkelse og uærlighet. Borgerne og arbeiderne i disse industrielle samfunnene – enten det er i Colorado, i West Virginia, Alabama, Michigan eller Minnesota, i slakteriene i Chicago, stålverkene i Pittsburgh, ullveveriene i Lawrence eller

silkespinneriene i Patterson – vil aldri oppnå fred og frihet før de har nedkjempet ‘profittøkonomiens’ system. Målet vil først være nådd når de mange uhederlige systemene er erstattet av en samfunnsordning der arbeideren også på det økonomiske området, og ikke bare det politiske, får sin rett: et styre av folket, ved folket, for folket»¹⁰³

– en argumentasjon som i vid forstand godt kan klassifiseres som «sosialistisk» og danne grunnlag for en «stor idé».

Nå har «store ideer» den egenskapen at de ikke fungerer dersom de enten ikke er et uttrykk for allerede eksisterende materielle realiteter – og ut fra dette rommer det «nye» i sin potensielle tilstand – eller dersom de, på grunn av objektive og subjektive rammebetingelser, ikke kan drive seg selv videre utover sitt eget utgangspunkt. I så fall – og det er nettopp situasjonen vi står overfor nå – møter de oss i en modifisert form:

«Hvis virkelig ‘folket’ skal styre, må borgerne selv delta i de daglige regjeringsoppgavene, og dette er selvsagt ikke mulig på nasjonalt nivå, og slett ikke på globalt nivå, men bare på lokalt nivå – der man kjenner hverandre, møter hverandre regelmessig og føler tilhørighet til det samme fellesskapet.»¹⁰⁴

Ifølge Goldsmith består vår tids problem i at regjeringene gjennom opprettelsen av WTO ytterligere akselererer den globale økonomiske utviklingen. Følgelig har de, uten hensyn til sosiale, økologiske og moralske konsekvenser, fjernet alle eksisterende hindringer mot handelen og også mot nesten alle de andre aktivitetene til de transnasjonale konsernene som dominerer verdenshandelen.

«Med andre ord: I stedet for å akseptere de ubestridelige empiriske bevisene på at denne politikken bare kan forverre problemene vi står overfor, insisterer regjeringene – under press fra de transnasjonale konsernene – på å fortsette den samme kursen.

Hvis vi virkelig ønsker å løse de nevnte problemene, slik de fleste mennesker sannsynligvis oppriktig ønsker, må samfunnet velge stikk motsatt kurs. I stedet for å arbeide for å skape én enkelt global økonomi, styrt av enorme og stadig mindre kontrollerbare transnasjonale konserner, må vi sikte

mot et mangfold av løst forbundne, lokale økonomiske systemer.

Disse bør bestå av langt mindre bedrifter som først og fremst (men ikke utelukkende) betjener lokale eller regionale markeder. Med andre ord: Vi bør ikke strebe etter økonomisk globalisering, men etter økonomisk lokalisering.»¹⁰⁵

Man kan føre en «konkurransen» om de beste ideene, eller strides om meninger – men om det på meningsnivået lar seg utvikle samfunnsmessige alternativer på et realistisk grunnlag, kan med rette betviles. For det må man gå over til kunnskapsnivået og forstå kapitalismen ikke som et resultat av dårlig karakter eller en feilutvikling som strider mot «sanne samfunnsverdier», men som – igjen – en historisk betinget samfunnsform, som utvikler seg i samsvar med sine egne lovmessigheter, og som i denne utviklingen også danner betingelsene for sin egen opphevelse.

Slike tilnærminger som stadig oppstår spontant, men som vi på ingen måte bør gjøre til målestokk, har Engels presist beskrevet med henvisning til Dühring:

«Han vil ha det bestående samfunnet, men uten dets onder. Han beveger seg dermed på samme grunnlag som Proudhon. Som ham vil han fjerne de onder som har oppstått ved at vareproduksjonen har utviklet seg til kapitalistisk produksjon, ved å gjøre gjeldende overfor dem den grunnlov for vareproduksjonen som nettopp har skapt disse ondene. Som Proudhon vil han oppheve de virkelige konsekvensene av verdiloven med fantastiske midler.»¹⁰⁶

Marxismens revolusjonære sprengkraft ligger i Marx' bestemmelse av verdi og merverdi ut fra den særlige karakteren til det samfunnsmessige arbeidet i kapitalismen – en bestemmelse som kastet lys over det mørket Ricardo-skolen aldri klarte å trenge ut av. Verdien er ingen naturlig og evig kategori, men en historisk betinget kategori, knyttet til vareproduksjonen – det vil si til den historisk bestemte samfunnsmessige formen som produktene av menneskelig arbeid antar under de historisk relative betingelsene til en produksjonsmåte, der en samfunnsmessig arbeidsdelt produksjon organiseres under privateiendommens vilkår, og dermed gjennom varen arbeidskraft.

Vare byttes etter verdiloven, og derfor er det ikke arbeidet som blir en vare, men arbeidskraften. Som vare har arbeidskraften, som enhver annen vare, både en bruksverdi og en verdi. Dens verdi bestemmes av verdien til de livsmidlene som er nødvendige for dens reproduksjon, og denne verdien tilflyter arbeideren som lønn ved salget. Dens bruksverdi ligger i dens evne, når den tas i bruk, til å utføre arbeid og dermed skape verdi. Bruksverdien tilhører kjøperen av arbeidskraften. Verdien av arbeidskraften og verdien som kan skapes ved å bruke den, er ulike. Den siste er større, og forskjellen mellom dem gir opphav til merproduktet, som under den kapitalistiske vareproduksjonens betingelser – og bare under disse – tar form av merverdi. Bak dette skjuler det seg menneskelige relasjoner, klasseforhold.

Verditeorien og merverditeorien som Marx utviklet, er den logiske konsekvensen av problemstillingene som ble reist av den klassiske nasjonaløkonomien. Den like logiske og historiske konsekvensen kan bare være: opphevelse av den kapitalistiske produksjonsmåten, og dermed opphevelse av kategoriene som er typiske for denne. Som sådan er teorien, hvis konsekvens nettopp betyr forandring, lite egnet til å utvikle empiriske reguleringsverktøy som virker i motsatt retning. Nettopp dette er innholdet i den borgerlige apologetikken, som i samsvar med sin objektive rolle ikke lenger har til hensikt å erkjenne de «indre sammenhengene» i de borgerlige produksjonsforholdene, men å forsvare og bevare dem.

3. Den borgerlige apologetikken

3.1. John Stuart Mill

Mill inntar her en særstilling, ettersom han – selv om han bevisst forsvarer de kapitalistiske forholdene – på ingen måte kan «slås i hartkorn» med de vulgærøkonomiske apologetene, slik Marx understreker. Selv om hans navn i dag ikke lenger nyter like stor popularitet, gjelder dette langt mindre hans teori, som fortsatt preger dagens forståelse av den kapitalistiske virkeligheten.

Ifølge John Stuart Mill har «produksjonens lover og betingelser samme karakter som naturlovene. Ingenting kan endres ved dem, ingenting er vilkårlig ... Med fordelingen er det annerledes. Denne avhenger utelukkende av menneskelige ordninger. Når tingene først finnes, kan menneskene,

hver for seg eller kollektivt, gjøre hva de vil med dem.»¹⁰⁷

Her stemmer Mills syn overens med de vi allerede har sett hos enkelte andre økonomer, med den forskjell at han ikke utviklet sin teori som en kapitalismekritikk i snever forstand, men med sikte på en interesseutjevning mellom kapital og arbeid: Kapitalismen er evig og kan ikke endres. Produksjonen kan ikke være annet enn kapitalistisk, men fordelingen kan skilles fra produksjonen.

«Arbeidets produkt blir i dag fordelt i omvendt forhold til arbeidet – den største delen til dem som aldri arbeider, den nest største til dem som bare nominelt kan sies å arbeide, og slik krymper belønningen, nedover rangstigen, i takt med at arbeidet blir hardere og mer ubehagelig – helt til det mest utmattende og anstrengende kroppsarbeidet, der man ikke engang kan være sikker på å skaffe til veie livets nødvendigheter.»¹⁰⁸

Produksjonen er altså uforanderlig, men fordelingen kan endres – og dette skal hos Mill, i motsetning til hos romantikerne og de utopiske sosialistene – skje samtidig som man beholder selv de mest åpenbare kapitalistiske rammevilkårene. Der de sistnevnte ville oppheve kapitalismen på grunnlag av Ricardos teorier, vil Mill tvert imot befestе den nettopp på dette grunnlaget. At Mill stod fadder ved reformismens vugge, trenger etter vår oppfatning ingen ytterligere kommentar. Men at hans teorier fortsatt danner grunnlag for en rekke «kapitalismekritiske» krav i dag, bør man ikke overse.

3.2. Vulgærøkonomi

I motsetning til John Stuart Mill representerer denne retningen innen den borgerlige politiske økonomien en tilnærming som, uten noen vitenskapelig substans – selv om den gir seg ut for å være vitenskapelig – åpent forsvarer det kapitalistiske systemet på alle måter.

3.2.1. Jean-Baptiste Say

Say skiller ikke mellom bruksverdi og bytteverdi, og bestemmer dermed verdien ut fra nyttebegrepet. For å skape en «nyttig verdi» må det ifølge Say ytes «produktive tjenester», gjennom hvilke vi får alle produkter som finnes i verden.

Denne identifikasjonen av bruksverdi og bytteinverdi fører uunngåelig til at ikke bare arbeidet, men også kapitalen og jorden tilskrives en andel av verdiproduksjonen. Den spesifikt samfunnsmessige formen til vareproduserende arbeid, med både sin bruksverdiskapende og verdiskapende side, forblir dermed uerkjent. Verdien bestemmes gjennom prisen, konkret av tilbud og etterspørsel.

På enkleste vis «løser» Say de problemene som Smith og Ricardo støtte på, ved simpelthen å ignorere eller omgå dem. Denne vulgære teorien, som bygger på allmennheter og platte fraser, er fortsatt idag et viktig grunnlag for borgerlig politisk-økonomisk teori og ideologi, og brukes til å rettferdiggjøre de «tre produksjonsfaktorene»s respektive inntekter – arbeidslønn, profitt og grunnrente.

Derfor er det heller ikke overraskende at denne teorien, med alle dens banaliteter, har blitt spredt gjennom et utall lærebøker:

«Når en fabrikant ansetter en arbeider, forener de seg om å produsere salgbare varer: den ene bidrar med kapital for å skaffe råvarer, verktøy osv., den andre legger til arbeidet. Men den riktige bruken av kapitalen, bedriftsledelsen og mye annet, er også et arbeid som ikke kan verdsettes høyt nok. Uten arbeidet ville kapitalen forbli ufruktbar, men på den andre siden kunne heller ikke arbeidet utrette noe uten kapitalen. Begge – kapitalen og arbeidet – er derfor uunnværlige, deres gjensidige fordel er tett forbundet: det som skader den ene, skader også den andre. Så allerede ved første skritt støter vi på interessefellesskapet mellom arbeidsgivere og arbeidstakere.»¹⁰⁹

– hele Say i et nøtteskall, og perfekt egnet for politisk klasseforsoning. En politikk som i all sin begrepsbruk og enkelhet fortsatt appellerer til den allmenne «borgerlige forestillingsverdenen», og som også virker inn i arbeiderklassen og dens organisasjoner – om så bare gjennom den feilaktige kapital- og verdibestemmelsen vi allerede tidligere har tatt stilling til. Vi kommer tilbake til Say senere.

3.2.2. Bastiat og Carey

Både Bastiat og Carey erkjenner i hovedsak det Marx påpeker: at den motsetning mot den politiske økonomien som sosialismen og kommunis-

men representerer, har sin forutsetning, som Marx sier, i den klassiske økonomien selv, «spesielt hos Ricardo». Begge betrakter derfor den klassiske økonomien, som jo er et teoretisk uttrykk for de borgerlige produktjonsforholdene, som et misforstått system som forstyrrer samfunnets harmoni.

Ifølge Careys lov om spart arbeid er verdien lik ens vurdering av motstanden man må overvinne for å tilegne seg det ettertraktede objektet. Bastiat «gir overhodet ingen analyse av verdien. Han fremmer bare begrepsløse forestillinger for å trøste seg med at ‘verden er full av store, utmerkede, daglige tjenester’»¹¹⁰ For Bastiat er tidsbesparelse alt som utgjør produktets verdi og pris – og for ham er verdi og pris det samme.

Antagelsen om at verdien er resultatet av spart arbeid, nærmere bestemt av en tjeneste som selgeren yter kjøperen ved å spare ham for bryet med å utføre den selv, leder til teorien om et tjenestesamfunn, der det ikke er varer, men tjenester, som kjøpes og selges. Arbeideren kjøper legens og kjøpmannens tjenester, slik fabrikkeieren kjøper arbeiderens. Dermed blir det spesifikke forholdet som preger produksjonsmåten – og som ligger til grunn for det sistnevnte kjøpet – utvisket i denne teorien.

Betraktet isolert har hver av disse byttehandlingene formen penger mot vare, enten varen er en gjenstand eller en tjeneste. Men det spesifikke forholdet som ligger til grunn for fabrikkeierens kjøp av arbeidskraft – og som gjør at handlingen penger mot vare samtidig er en forvandling av pengekapital til produktiv kapital – ligger ikke i handlingen selv, men i dens overordnede sammenheng: Arbeiderens «tjeneste» eller resultatet av denne blir ikke konsumert av fabrikkantene, men omdannet til penger, og dessuten til mer penger. Først da blir arbeidet til produktivt arbeid og de utlagte pengene til kapital.¹¹¹

Ved å smelte sammen varen og arbeidet til «tjenester», fjerner Bastiat og hans likesinnede disharmonien mellom lønnsarbeidet og kapitalen fra den borgerlige samfunnsforståelsen. Denne fremgangsmåten har i dag fått en gledelig gjenfødelse i ulike teorier om «overgangen fra industrisamfunnet til tjenestesamfunnet».

«Marx har, for å bruke hans egne ord, skilt mellom det som Ricardo selv

ikke skilte mellom.»¹¹² Gjennom konsekvent anvendelse av verdiloven på den politiske økonomiens kategorier gjorde Ricardo det mulig «å skissere den økonomiske motsetningen mellom klassene i det borgerlige samfunn», noe som førte til at den amerikanske vulgærøkonomen Carey beskyldte ham for å være kommunist.¹¹³

Her ser vi hvor lett det er for vulgærøkonomien å dele ut merkelappen «kommunist» – en tradisjon Carey og Bastiat kan sies å ha grunnlagt, og som har holdt seg helt til vår tid, med klare virkninger for det allmenne fordomsbildet av hva kommunisme er.

«Ricardos system er et splittende system ... det munner ut i fiendskap mellom klasser og nasjoner.»¹¹⁴ I tråd med dette kunne «Ricardo-sosialistene» – altså sosialister som tok hans arbeidsverditeori som utgangspunkt – komme til slutningen: «Arbeidet er alt, mens kapitalen ... ikke er annet enn svindel av arbeideren.»¹¹⁵

At den klassiske politiske økonomien både var startpunktet for ulike kapitalismekritiske retninger og utgangspunktet for Marx' analyser, og førte til hans konklusjoner med objektiv nødvendighet, viser dilemmaet i den senborgerlige politiske økonomien: For ikke å måtte konkludere at kapitalismens undergang følger av dens historiske karakter, kunne ikke de klassiske økonomiske problemstillingene utdypes videre.

Ifølge Marx nådde den politiske økonomien sitt høydepunkt med Ricardo og Sismondi. All senere økonomisk litteratur har utviklet seg til «eklektiske, synkretiske kompendier» – som hos John Stuart Mill – eller til spesialisering innen enkelte grener. Dette gjelder særlig dagens politiske økonomi, som har viet seg helt til apologetikk for de eksisterende forholdene.

Verdianalysen – som startpunkt for en samfunnsteori med den praktiske sprengkraft som marxismen representerer – måtte av den borgerlige apologetikken generelt og av vulgærøkonomien spesielt, oppgis. Interessen for vitenskapelig videreutvikling lot seg ikke forene med den herskende klassens interesser.

Derfor blir verditeorien i nyere borgerlig økonomi som oftest omgått, fordi den anses som «utilfredsstillende» – noe som her må forstås i lys av

den herskende klassens interesser. Konkret innebærer dette:

- Ingen forskjell gjøres mellom Ricardo og Marx.
- Verdi og pris oppfattes som det samme.
- Verdi innarbeides, hvis i det hele tatt, kun som et rent teknisk prinsipp i økonomiske betraktninger.

«Verdiskapingen omfatter alle faktorer samlet. Den er nettoresultatet av et foretaks produktivitet.»¹¹⁶

I denne forståelsen består verdiskapingen av de lønninger, leiepriser og renter som utbetales til private husholdninger for deres utlån av produksjonsfaktorene arbeid, kapital og bygg. Vi befinner oss her på overflaten, på fremtredelsesformen til den borgerlige produksjonsmåten – et nivå som er tilstrekkelig til å gi «borgerlige forestillinger» et teoretisk fundament og den herskende klassen en følelse av egen udødelighet.

Konsekvensen er at den moderne politiske økonomien, med apologetikkens skylapper, verken begriper pengenes eller kapitalens vesen – ikke engang tilnærmedesvis – og derfor heller ikke er i stand til å forklare når det er penger og når det er kapital som strømmer. Den kan derfor bare i svært begrenset grad oppfylle sin funksjon som kapitalens hjelpevitenskap.

Det sier seg selv at både keynesianismen og den såkalte nyliberalismen opererer på dette overflatenivået. Men dermed oppfyller begge retninger den oppgaven som er gitt dem av de objektivt skiftende valoriseringsforholdene. Og oppgaven er ikke analyse og erkjennelse, men apologetikk og ignoranse. Begge bestanddeler beveger seg innenfor rammen av de apologetiske retningene vi allerede har skissert, med sterk vekt på vulgærøkonomi.

Verken for Keynes, Eucken eller Friedman handler det om «vitenskapelig redelighet». Ved å ta utgangspunkt i en forkortet verdibestemmelse, identifisere verdi med pris eller å ignorere den fullstendig som økonomisk kategori, oppfyller de sitt klasseoppdrag. For dem er spørsmålet ikke om «dette eller hint teorem er sant», men om det er nyttig eller skadelig for kapitalen, bekvemt eller ubehagelig, i strid med lov og orden eller ikke. «Uegennyttig forskning ble erstattet av betalt polemikk, og upartisk viten-

skapelig undersøkelse av dårlig samvittighet og apologetikkens onde hensikter.»¹¹⁷

Ved å holde seg til og flakke omkring rundt tilsynelatende sammenhenger, går verken keynesianere eller nyliberalistene ut over vulgærøkonomiens rammer.

Oppsummering

Å falle bak Marx fører til utopisk sosialisme og økonomisk romantikk. Å falle tilbake bak Ricardo og hans forgjengere – dvs. til Say, Bastiat og Carey, kort sagt til vulgærøkonomien – gjør en mottakelig for teoriene til Keynes og hans elever, som i praksis fører til feilskjær for arbeiderbevegelsen ved at de reduserer klassekonflikten, som er betinget av produksjonsforholdene, til et sosialetisk fordelingsproblem. Bare slik blir det mulig å flytte frontlinjen fra motsetningen mellom kapital og arbeid, til å gå mellom velferdsstat og nyliberalisme – der velferdsstaten, med eller uten anførselstegn, fremstår som en modell som skal settes opp mot et nytt «system», nemlig nyliberalismen.

«Dermed er også den interessemessige og klassebaserte tilhørigheten åpenbar. Det virker politisk 'logisk' at keynesianismen blir propagert av fagforeningene og nyliberalismen av den kapitalistiske motparten.»¹¹⁸

Allerede i denne oppstillingen av motsetningsforholdene, som forsåvidt korrekt påpeker keynesianismens innflytelse i fagbevegelsen og dermed i arbeiderbevegelsen, ser man hvordan den egentlige frontlinjen blir utvisket. Keynesianismen – i realiteten bare den andre hovedkomponenten i den borgerlige politiske økonomien – løftes frem som et alternativ til klassesamfunnet, til tross for at den også er et uttrykk for kapitalens selvopprettholdelsesbehov.

Ifølge Zinn melder spørsmålet seg om

«den politiske kulturen i de europeiske landene som meldte overgang til nyliberalismen, gjennomgår en grunnleggende forandring. De i prinsippet eksisterende mulighetene til å bringe vekst og sysselsetting opp på et nivå som leder til full sysselsetting – og dermed vesentlig avhjelper velferdsstatens finansieringsproblemer – blir der verken erkjent eller

utnyttet på en målrettet måte.»¹¹⁹

Mulighetene finnes altså til å samordne vekst og sysselsetting – det er altså den dårlige karakteren, «den dårlige politikken» (Engels), i siste instans den «politiske kulturen», som bærer ansvaret for den nyliberale vendingen.

«Den politiske kulturen tilhører delvis kulturbevegelsen, delvis samfunnsprosessen i Alfred Webers forstand. Den politiske kulturen bruker så å si materialet som sivilisasjonsprosessen stiller til rådighet. Det kan formes til en velferdsstat, eller til en klassestat av ‘moderne type’ – et nyføydalt to-tredjedels- eller tre-femtedelssamfunn med integrerte og utstøtte deler av befolkningen ...»¹²⁰

Nå som borgerskapet har lyktes i å avskaffe den «klasseløse» velferdsstaten gjennom den politiske kulturen, sender den sine apologeter til felts med tungt skyts mot de siste bastionene av den forbundsrepublikanske «klasseløse» samfunnsordenen fra de foregående tiårene:

«Full sysselsetting er mulig, men en modig og langsiktig politikk kreves for å løse arbeidsmarkedsproblemet. Hovedbidraget må komme fra økonomi- og finanspolitikken. Økonomi- og finanspolitikken må skape grunnlaget for en bærekraftig økonomisk vekst. Partene i arbeidslivet har i oppgave å orientere sin lønns- og arbeidstidspolitikkk mot sysselsettingsmålet.»

Og videre:

«Bivirkningene er heller ikke uunngåelige. Overført til sysselsettingspolitikken betyr det at aktiverende tiltak nødvendigvis innebærer et brudd med forsørgermentaliteten. Nedbygging av uheldige arbeidsvaner lar seg ikke gjøre uten visse begrensninger i ytelsene, og en revisjon av sosiale rettigheter som har vokst frem historisk, må ikke være et tabu. Når særinteresser blir gjort ‘urokkelige’, hindrer det nødvendige strukturreformer og låser situasjonen fast i status quo.»¹²¹

Disse «bivirkningene» er hovedmålet for de nyliberale reformene.

Den enestående ideologiske kampanjen som i årevis har rast for å gjennomføre den nyliberale strategien – med fokus på drastiske reduksjoner av

arbeidskraftkostnader og statsandelen – foregår på et grunnlag som keynesianismen har forberedt.

Bak enkeltstående kjøp og salg av arbeidskraft til dens verdi skjuler det seg – som vist – et system der én klasse utbytter en annen. Bak overflaten av utveksling av like verdier skjuler det seg en tilegnelse av den arbeidende klassens produkt ved den kapitalbesittende klassen. Bak den tilsynelatende frivilligheten i byttet skjules tvangen som ligger i klassens monopol over produksjonsbetingelsene. Forskjellen fra slaveri og føydalisme er at det her, på overflaten, hersker et prinsipp om fri og likestilt utveksling mellom private eiere.

Selve utbyttingen ligger ikke på forhandlingsbordet, men betingelsene for utbyttingen – lønnsnivået, arbeidstiden, arbeidsforholdene – gjør det. Rundt disse utkjempes den daglige klassekampen i form av salgsforhandlinger mellom vareeiere. De formelt like vareeierne befinner seg imidlertid i svært ulike forhandlingsposisjoner. Den enkelte arbeider som forsøker å komme til enighet med kapitalisten, vil – som Engels allerede skrev – lett bli slått. Derfor må «arbeiderne legge hodene sammen» (Marx), organisere seg i fagforeninger og kollektivt tvinge gjennom fastsettelse av arbeidsbetingelser i avtaler, eller gjennom minimumsstandarder fastsatt ved lov. Dette skjer ikke bare som vern mot deres utbyttere, men også mot dem selv: Slik skaper de et «samfunnsmessig hinder som forhindrer dem i frivillig kontrakt med kapitalen å selge seg selv og sin slekt til død og slaveri.»¹²²

«Lønnslovens regler brytes ikke av denne fagforeningsmessige kampen, tvert imot blir de fullt ut realisert gjennom den. Uten motstanden fra 'trade unions' får ikke arbeideren engang det som tilkommer ham etter lønnsystemets egne regler. Bare frykten for fagforeningene kan tvinge kapitalisten til å betale arbeideren den fulle markedsverdien til arbeidskraften hans.»¹²³

Nødvendigheten av å oppnå en høyest mulig pris ved salget av arbeidskraften – for i gjennomsnitt å holde lønningene på nivå med arbeidskraftens verdi – er den egentlige grunnen til at det oppstår en organisert fagforeningsvirksomhet i den daglige småkrigen mellom klassene.

Når fagforeningene skjuler denne egentlige grunnen til tariffkampen bak

en venstrekeynesiansk-populistisk formulering om at lønnsøkninger øker massenes kjøpekraft og at dette er bra for den samlede økonomien, godtar de en feilaktig forestilling om at det finnes en optimal lønshøyde for økonomiens utvikling – og dermed for «det felles beste».¹²⁴ Kravene begrunnes ikke lenger gjennom deres egen klasseinteresse, men med en fiktiv fellesinteresse. Dermed har fagforeningene gjort seg avhengige av konjunktorene i økonomifaget, for det er her det avgjøres hva som tjener «fellesinteressene».

Plutselig er ikke lenger keynesianske statlige stimuleringsprogrammer på moten, i stedet blir skatte-, trygde- og lønnskutt og utvidelse av arbeidstiden fremstilt som nødvendige av hensyn til samfunnsøkonomiens samlede behov. Fagforeningene kan protestere og hevde at dette er en feilaktig politikk som skader økonomien – men med dette argumentet kommer de *aldri* noen vei, for det er kapitalen som bestemmer hva som er bra for økonomien – det *kan objektivt sett ikke være annerledes* i den kapitalistiske produksjonsmåten.

Vi så i avsnittet om kapital og stat hvordan staten gir individene i det borgerlige samfunn en slags dobbel eksistens – blant annet for å tvinge lønnsarbeiderne til å forfølge sine interesser ikke som særinteresser, men som forpliktet til fellesskapet. Her ser vi hvordan dette fungerer i praksis.

Vi så også hvordan den allmenngjøring som staten representerer, fremtrer som et illusorisk fellesskap – som en egen og særegen «allmenn» interesse. Når fagforeningene lar seg forplikte til en slik illusorisk fellesinteresse, blir de bundet i sin evne til å fremme arbeiderklassens særinteresser:

«Særlig i økonomiske krisetider viser det seg hvor avhengig den innenlandske konjunktoren er av en stabil samlet etterspørsel. Tariffavtaler sikrer dette også i nedgangstider, og sørger i oppgangstider for at lønnsutviklingen ikke skaper inflasjonsfare gjennom å orientere oppgjørene etter den samlede økonomiens yteevne og mot inflasjonsraten. Dette fornuftige prinsippet må bevares som kjernen i den sosiale markedsøkonomien.

I tillegg er det et mål for lønnspolitikken å bidra til en rettferdig fordeling av inntektene innenfor dette begrensede mulighetsrommet og dermed til

en rettferdig deling av samfunnets rikdom.»¹²⁵ Men for å bevare et prinsipp som kjernen i den «sosiale markedsøkonomien», må man også ønske å bevare selve den sosiale markedsøkonomien – og det betyr, oversatt fra apologien til virkeligheten, at man må ønske å bevare den kapitalistiske produksjonsmåten, som uunngåelig frembringer de ulike inntektsformene vi i neste avsnitt skal se nærmere på. Å kreve en rettferdig fordeling av samfunnets rikdom på grunnlag av den «sosiale markedsøkonomien» er det samme som å kreve lik eller rettferdig betaling «på grunnlag av lønns-systemet» – og dette er, som Marx skriver, «det samme som å kreve frihet på grunnlag av slaveriet.»

I stedet for å binde seg til det illusoriske felles beste – som i virkeligheten er kapitalens akkumulasjonsinteresse og derfor alltid rettet mot arbeiderklassens særinteresse – ville fagforeningene, i det virkelige fellesskapets interesse, gjøre det bedre dersom de gikk ut over kampen om utbyttingens betingelser, til å kjempet for å oppheve kapitalforholdet, for å avskaffe det kapitalistiske privateiendomsforholdet og de splittelser det skaper, og for å utvide arbeiderklassens særinteresser til å bli den virkelige allmenninteresse.

I så måte gjelder:

«Fagforeninger gjør god nytte som samlingspunkter for motstand mot kapitalens overgrep. De mister delvis sin hensikt når de misbruker sin makt. De mister fullstendig sin hensikt når de begrenser seg til å føre en småkrig mot virkningene av det bestående systemet, i stedet for samtidig å forsøke å endre det, i stedet for å bruke sine organiserte krefter som en løftestang for den endelige frigjøringen av arbeiderklassen, det vil si for den endelige avskaffelsen av lønnsystemet.»¹²⁶

Det har vært nødvendig å gå så grundig inn på disse spørsmålene og problemene, fordi ikke bare romantikken og den utopiske sosialismen, men også keynesianismen – som vist – fortsatt spiller en rolle og i vår tid danner grunnlag for «kapitalismekritiske» strategier som både uttrykker mangelfull analyse og resignasjon overfor det 21. århundres spørsmål og utfordringer. Keynesianismen har en særlig betydning fordi den, gjennom postulatet om statlig intervensjonisme, gir en teoretisk forankring til illusjonen om en såkalt solidarisk velferdspolitik basert på sosialetikk, og i

sin praksis skaper den et inntrykk av å ha «temmet kapitalismen».

Men siden kapitalismen som et pulserende system ikke forblir innenfor faste regelverk, vil også den borgerlige politiske økonomien – lik et oscilloskop – registrere de impulsene den mottar. I denne bevegelsen vil både den såkalte nyliberalismen og keynesianismen fortsette å svinge med også i fremtiden.

V. Strategiske konsekvenser

Én ting er å kritisere kapitalismen, noe annet er å begrunne kritikken av kapitalismen vitenskapelig og finne nøkkelen til å overvinne den.

Kapitalismen skaper enorm velstand samtidig med masseelendighet. På overflaten står dette i direkte motsetning til den måten samfunnsmedlemmene, innenfor denne produksjonsmåten, er henvist til å regulere fordelingen av det samfunnsmessige produktet: Det samlede samfunnsproduktet kommer til verden som privat eiendom, og de private eierne bytter det seg imellom som varer: lik verdi byttes mot lik verdi. Hvis ingen jukser, er byttet rettferdig og ingen blir fattigere – ingen blir utbyttet. Den borgerlige lovgivningen definerer følgelig begrepet «utbytting» som et lovbrudd: «En byttehandel er ugyldig dersom noen utnytter en annens nød, uerfarenhet, manglende dømmekraft eller betydelige viljesvakhet til å love eller tilstå seg selv eller en tredjeperson økonomiske fordeler som motytelse for en tjeneste som står i et åpenbart misforhold til tjenesten.»¹²⁷

Men hvorfra kommer da den omfattende nøden? Her foreligger en åpenbar urettferdighet, som all kapitalismekritikk tar utgangspunkt i. Vi leter etter tilfeller av åpenbar urettferdighet, smutthull i loven og lovbrutere som har forbrutt seg mot varehandelens prinsipper, og de finner vi alltid.

Lovbrudd, bedrageri, vold og ran produseres uavlatelig og nødvendigvis av kapitalismen, men de utgjør ikke dens vesen. Selv om de ble avskaffet, ville tempoet som både overflod og nød produseres i, knapt avta.

Avviket mellom disse faktiske resultatene av byttehandlingene og de resultatene man kunne vente seg av et bytte av ekvivalenter når bytteprosessen betraktes isolert, gjør at rettferdighetsfølelsen delvis løsriver seg fra den borgerlige retten. Under henvisning til en rettferdighet som står over samfunnsformasjonen og dens lovverk – en slags naturlig, evig rettferdighet – fordømmes resultatene av ekvivalentbyttet som urettferdighet, som må korrigeres gjennom omfordeling, gjennom inngrep i privateiendommen, for å oppnå en rettferdig fordeling av denne privateiendommen.

Dette er imidlertid på ingen måte uttrykk for en allmennmenneskelig med-

født rettferdighetssans, men ideologiske gjenspeilinger av de indre motsi-
gelsene i den kapitalistiske samfunnsformasjonen:

«Rettferdigheten til byttehandlinger mellom produksjonsagenter hviler
på det faktum at byttehandlingene oppstår som naturlige konsekvenser
av produksjonsforholdene. De juridiske formene som disse økonomiske
byttehandlingene fremstår i, nemlig som viljeshandlinger ved de berørte
partene, som et uttrykk for deres felles vilje og som kontrakter som kan
håndheves rettslig overfor hver og en av partene, kan ikke, siden de bare er
former, bestemme dette innholdet. De uttrykker det bare. Dette innholdet
er rettferdig når det samsvarer med, er passende for produksjonsmåten.
Det er urettferdig når det står i motsetning til den. Slaveri på grunnlag av
den kapitalistiske produksjonsmåten er urettferdig, det samme er juks med
varenes kvalitet.»¹²⁸

Harme over urettferdighet og nød, og kravet om å avhjelpe dette gjennom
omfordeling av privateiendommen, peker riktignok, i kime, mot en endret
rettsfølelse på grunnlag av fremtidige samfunnsforhold, men i seg selv
baserer den seg fortsatt på privateiendom. Dermed oppstår det rom for
illusjoner om at det er nok å endre fordelingen – i stedet for å endre, først
og fremst, selve produksjonsforholdene.

Kravet om fordelingsrettferdighet kan ta mange ulike former: Fra oppfor-
dringer til de eiendomsbesittende om å donere og gi almisser, via roman-
tiske Robin Hood-aksjoner, til virkelige klassekamper om arbeidskraftens
pris, samt omfordelingskrav rettet mot staten, den eneste instansen som
har rett til å gripe inn i privateiendommen. I denne siste formen forsøker
man å legge press på de som handler i statens navn, for å fremtvinge en
politisk kursendring – en «annen politikk».

Men hvordan ser dette ut, hva er det egentlig som skal omfordeles eller
fordeles på en annen måte?

«Samfunnets rikdom», er svaret. «Det er nok til alle».

Hva består den samfunnsmessige rikdommen av? Hva er det som skal

fordeles? Den består av jorda vi lever på, og av naturgjenstander som er hentet fra den og ved arbeid omgjort til en nyttig form. Ser vi bort fra jorda selv, kan bare det fordeles som først er produsert. Og det fordeles for å forbrukes – derfor må det også reproduseres. Av den en gang skapte rikdom kan samfunnet ikke overleve et år; rikdommen må stadig skapes på nytt. Følgelig må også arbeidet fordeles, dersom rikdommen skal kunne fordeles. Allerede her ser vi på hvilket farlig isflak man beveger seg, når man forsøker å løse fordelingsproblemet løsrevet fra produksjonsproblemet. Men la oss se nærmere på rikdommen som skal fordeles.

«Rikdommen i de samfunn der den kapitalistiske produksjonsmåten råder, framstår som en 'enorm varesamling', med den enkelte varen som dens elementærform.»¹²⁹ Marx begynner sine analyser med dette utsagnet, og går fra den enkelte varen og helt frem til det samfunnsmessige totalproduktet. Som vare har den produserte bruksgjenstanden en bestemt samfunnsmessig form: den har, i tillegg til sin bruksverdi, også en verdi. Varens verdi uttrykkes i en annen, særskilt vare – pengene. Den samfunnsmessige rikdommen kan derfor, som summen av verdien i de eksisterende varene, uttrykkes i penger. I pengene er samfunnets rikdom så å si fordoblet: ved siden av den virkelige rikdommen i form av nyttige ting, finnes det en abstrakt rikdom i form av penger – abstrakt fordi den kan forvandles til enhver konkret nyttig form som overhodet eksisterer som vare. Når man sier at «verdens tre rikeste familier eier over 135 milliarder dollar», eller at «stadig færre mennesker eier en stadig større andel av den samfunnsmessige rikdommen», gir man altså kvantitative opplysninger om fordelingen av rikdom på verdinivå. Men dermed er det fortsatt ikke sagt noe om hvilke bruksverdier denne rikdommen består av – og det avgjør hva man kan gjøre med den, hvordan man kan bruke den.

Marx kunne i stor grad se bort fra bruksverdien når han analyserte den enkelte vare, fordi han kunne gå ut fra at varen ville finne noen den hadde en bruksverdi for. Dette er ikke lenger mulig når han skal beskrive det samlede samfunnsproduktet. Her spiller bruksegenskapene en uomgjengelig rolle, fordi totalproduktet, for å kunne fornye samfunnets livsprosess, i vesentlig grad må bestå av de produksjons- og livsmidler som er nødvendige for å videreføre produksjons- og livsprosessen i den påfølgende perioden.

Totalproduktet som skal «fordeles mer rettferdig» må derfor undersøkes både fra dets materielle side og dets verdside.

Hvis vi foreløpig ser bort fra den verdimessige sammensetningen av det totale samfunnsproduktet, så stilles vi overfor en materiell masse som er «tilgjengelig i tilstrekkelig mengde», men som under de nåværende forhold «fordeles urettferdig». Ser vi bort fra at selve utsagnet «nok til alle» indirekte uttrykker en kritikk av vekst, reiser spørsmålet seg: hva er det som her skal fordeles – bare livsmidlene, eller også produksjonsmidlene?

Å fordele produksjonsmidlene materiell sett er en absurd tanke, for de er ting som bare kan brukes i en samfunnsmessig, kooperativ arbeidsprosess. Det ville være absurd å dele den samlede produksjonen av råsilke, råolje, korn, stål, fenol og kvikksølv, maskiner og fabrikker mellom samfunnets medlemmer. Det ville rive bort grunnlaget for samfunnets reproduksjon. Det kan altså bare dreie seg om en fordeling av forbruksgoder. Men selv der er det jo ikke meningen å tømme de rikes kjøleskap og garasjer og lodde ut innholdet blant de fattige.

Kravet om omfordeling, om å «dele rikdommen», sikter ikke til den umiddelbare fordelingen av forbruksgoder eller produksjonsmidler, men til rikdommens abstrakte form: Fordi inntektene, sammen med de penge- (kapital-) formuene som dannes av dem, er ulikt «fordelt», skal staten fjerne eller i det minste mildne denne ulikheten. Den skal tappe kapitalinntekter og store formuer – altså de ulike bestanddelene av merverdien – gjennom høyere skatter og avgifter, og la de innvunne midlene komme mottakere av lave inntekter til gode gjennom skattelettelser og høyere sosiale ytelser.

Når vi trekker inn verdistrukturen til det samfunnsmessige totalproduktet, fremtrer det som sammensatt av to deler: én del som i verdi tilsvarer de produksjonsmidlene som er blitt forbrukt i produksjonsperioden – den overførte verdien – og én annen del som representerer den nye verdien som er skapt i produksjonsprosessen. Denne andre delen, den nye verdien, utgjør samfunnets nasjonalinntekt og kan igjen deles i to: en del som i verdi tilsvarer den variable kapitalen som er utbetalt i lønn, og en del som

representerer merverdien.

For at det totale samfunnsproduktet skal kunne realiseres til sin fulle verdi, må de ulike verdidelene foreligge som bestemte bruksverdier. Først må den delen som tilsvarer den overførte verdien, finnes i form av produksjonsmidler som kan erstatte de forbrukte produksjonsmidlene. Deretter må den delen som tilsvarer den variable kapitalen, foreligge som forbruksmidler til arbeiderklassens personlige forbruk. Den delen av merverdien som er avsatt til akkumulasjon, må eksistere i to former: dels som nye produksjonsmidler for å utvide produksjonen, og dels som nye forbruksmidler til de nyansatte arbeiderne. Resten av merverdien, den som er beregnet til kapitalistklassens forbruk, må foreligge som forbruksmidler for denne klassen.

Kravet om omfordeling kan til syvende og sist bare gjelde denne siste delen.

Man tar utgangspunkt i at det finnes ulike forbruksmuligheter. Man spør om det virkelig kan være rettferdig at én samfunnsklasse kan forbruke uten å arbeide – og jo mer omfattende og luksuriøs mengden av varer og tjenester som kapitalistene forbraker individuelt er, sammenlignet med arbeiderklassen, desto sterkere blir indignasjonen. Kapitalistenes forbruk gjøres til hovedmål for kritikken, og eiendomsspørsmålet stilles feil, nemlig ut fra et krav om utjevning, ikke ut fra et mål om å oppheve den private eiendomsretten.

En omfordeling ovenfra og ned – forutsatt at man fant en regjering som faktisk kunne håndheve dette mot kapitalens interesser – ville ha samme effekt og de samme begrensningene som en lønnsøkning. Og dersom arbeiderklassen ikke var minst like kampdyktig som sin egen regjering, ville hele effekten være opphevet allerede i neste tariffoppgjør.

Det som utgjør kapitalismens vesen, er ikke kapitalistens luksusforbruk, men kapitalakkumulasjonen. Kapitalakkumulasjon er «anvendelse av merverdi som kapital, eller tilbakeføring av merverdi til kapital», altså en samfunnsmessig mekanisme som objektivt fører til konsentrasjon og

sentralisering av kapital. På dette grunnlaget følger inntektsfordelingen automatisk, og forsøk på å manipulere den gjennom omfordeling vil raskt bli utlignet og visket ut av denne objektive mekanismen. Kapitalismen er en prosess der samfunnets samlede produksjon gjennomføres i form av privat produksjon, og hvor kapitalens verdiøkning er det eneste midtpunkt. Kapitalforøkningens bevegelse er grenseløs, og denne grenseløsheten er ikke et uttrykk for kapitalistenes personlige grådighet, men for kapitalens refleksive karakter som selvforøkende verdi.

Kravet om en mer rettferdig fordeling overser nettopp dette problemet og antar egenskaper ved kapitalen som ikke gjenspeiler dens natur. For det første forstås ikke kapital som et prosesserende, tingliggjort samfunnsforhold, men som noe de «rike og superrike» tilegner seg uten å måtte arbeide, hvilket i seg selv er opprørende. I snevrere forstand fremstilles denne tingen som penger, og det hevdes at «det, i motsetning til herskerklassens løgner, finnes nok av dem». Til syvende og sist koker hele argumentasjonen ned til at det produseres nok til å muliggjøre velstand for alle, og det er denne visjonen som skal realiseres gjennom omfordeling.

En slik argumentasjon bommer på kapitalismens grunnleggende karakter og kan ikke gi strategiske løsninger. Under kapitalens herredømme kan velstand bare produseres som motstykket til massefattigdom. Ved å rette oppmerksomheten mot fordelingsrettferdighet, settes ikke selve kapitalforholdet i spill, men bare den kvantitative forskjellen i inntekter som dette forholdet uunngåelig produserer.

I det borgerlige samfunnet tar imidlertid inntektene form av pengeinntekter, de skiller seg på overflaten bare kvantitativt, og hele diskusjonen om fordelingsrettferdighet foregår på nivået av disse kvantitative forskjellene. «Det er nok til alle» blir til «Det er nok penger». Vi må derfor supplere analysen av totalproduktet ovenfor med en analyse av samfunnets samlede pengeformue.

Den totale pengeinntekten tjener først og fremst til å omsette det samfunnsmessige totalproduktet og den samlede samfunnsmessige arbeidskraften mellom privatpersonene som produsenter og konsumenter av

dette samlede produktet. Pengemengden i omløp har nøyaktig den størrelsen som trengs for å formidle denne samlede omsetningen. På dette nivået viser «Det er nok penger» seg å være en tautologi.

Men kan ikke en pengeinntekt, dersom den ikke brukes, forvandles til en pengeformue? La oss se nærmere på saken.

Pengeinntekt er det private kravet på en verdimessig tilsvarende andel av det totale samfunnsproduktet og av den samfunnsmessige arbeidskraften. Når dette kravet realiseres, blir pengene brukt, satt i sirkulasjon. Men de sirkulerer i ulike funksjoner:

Når arbeiderklassen forvandler sin lønnsinntekt til forbruksvarer, brukes pengene til å realisere inntekt; de sirkulerer som mynt og vender ikke tilbake, fordi forbruksvarene konsumeres individuelt og dermed forsvinner ut av sirkulasjonen. Det samme gjelder de delene av merverdier som kapitalistene og andre klasser som deltar i merverdien (grunneiere) bruker som inntekter til individuelt forbruk.

Situasjonen er en annen når de delene av kapitalen som realiseres i penger, og som erstatter den tidligere brukte konstante og variable kapitalen, samt de delene av merverdien som er beregnet på akkumulering, på nytt kastes inn i sirkulasjonen. Her blir pengene brukt til å kjøpe den produktive kapitalens bestanddeler, produksjonsmidler og arbeidskraft. De sirkulerer som kapital, fordi de vender tilbake til sitt utgangspunkt ved salget av de varene som er produsert gjennom den produktive anvendelsen av de kjøpte produksjonsmidlene og arbeidskraften, og da i forøket form.

Disse kvalitativt forskjellige funksjonene som pengene sirkulerer i, ignoreres når man hevder at «det er nok penger» og at man derfor kan fordele dem annerledes etter eget ønske. – Men hva om en del av pengetilgangen ikke brukes, men akkumuleres som pengeformue?

På den ene siden forutsetter dette, hvis vi antar en uforstyrret omsetning av det totale samfunnsproduktet, at det i tidligere perioder har blitt akkumulert tilsvarende pengeformuer på andre hender, som nå er satt i omløp i denne perioden.

På den annen side må det tas hensyn til hvordan denne akkumulasjonen av penger finner sted. Bare i svært liten grad blir penger tatt ut av sirkulasjon som penger og satt til side som skatt. For det meste blir pengene satt i omløp som lånekapital, dvs. de blir i utlånerens hender forvandlet fra ekte penger til en *fordring* på valoriserte penger, det være seg i form av bankinnskudd, gjeldsbrev, aksjer, pantebrev osv. Uansett hvor mange ganger pengene lånes videre og fiktivt – som pengekrav – dobles og tredobles i kredittsystemet, eksisterer de som reelle penger bare i én hånd. Til syvende og sist tjener de akkumulerte «pengeformuenene» og deres fiktive oppblåsing sirkulasjonen og reproduksjonen av den virkelige kapitalen. Også på dette nivået er fordelingen en funksjon av produksjonen.

I en samfunnsformasjon der den samfunnsmessige produksjonen i sin helhet drives frem på grunnlag av privateiendom, er fordelingen av inntekt nødvendigvis også en funksjon av privateiendom.

Den borgerlige produksjonsmåten anerkjenner tre inntektskilder på sin overflate. Renter kommer fra kapitalen, grunnrente fra jorda og lønn fra arbeidet. I inntektskildene finner vulgærøkonomien altså den økonomiske treenigheten av produksjonsfaktorer som alle verdier angivelig stammer fra.

Marx kritiserte ettertrykkelig den treenigheten av produksjonsfaktorer som vulgærøkonomien forkynner, fordi den ikke gjør annet «enn å doktrinært tolke, systematisere og rettferdiggjøre forestillingene til produksjonsagenter som er fanget i de borgerlige produksjonsforholdene»,¹³⁰ og derfor ikke har noen anelse om «at treenigheten som den går ut fra, jord - grunnrente, kapital - rente, arbeid - lønn ... er umulige sammensetninger» eller at de påståtte kildene forholder seg til hverandre som «rettsgebyrer, rødbeter og musikk».

Men ifølge Marx «svarer også denne formelen til de herskende klassenes interesser, i og med at den proklamerer den naturlige nødvendigheten og evige berettigelsen av deres inntektskilder og opphøyer dem til et dogme.»¹³¹

«Kapital, jord, arbeid! Men kapitalen er ikke en ting. Den er et bestemt samfunnsmessig produksjonsforhold som tilhører en bestemt historisk

samfunnsformasjon. Men den må nødvendigvis gi seg uttrykk i en ting, og dermed gi denne tingen en egen samfunnsmessig karakter. Kapitalen er ikke summen av de materielle og produserte produksjonsmidlene. Kapitalen er produksjonsmidler som er forvandlet til kapital. I seg selv er de like lite kapital som gull eller sølv er penger. Kapital er produksjonsmidler som er monopolisert av en bestemt del av samfunnet. De er produktene og virksomhetsbetingelsene til nettopp denne arbeidskraften, som står overfor den levende arbeidskraften som selvstendigjorte produkter og virksomhetsbetingelser, som er uavhengige av arbeidskraften, og som personifiseres i kapitalen. Den er ikke bare arbeidernes produkter forvandlet til selvstendige krefter, produktene som herskere over og kjøpere av sine produsenter, men også dette arbeidets samfunnskrefter og sammenhengende form, som står overfor arbeiderne som egenskaper ved produktene deres.»¹³²

Jorden, som den andre såkalte produksjonsfaktoren, er riktignok involvert i skapelsen av *bruksverdier*, på samme måte som produksjonsmidlene som brukes i produksjonsprosessen, men begge har, som Marx understreker, *ingenting med verdiproduksjonen å gjøre*, da denne bare representerer en viss mengde legemliggjort samfunnsmessig arbeid. Bare som «grunneiendom, privateiendom *over jordklodens*»¹³³, det vil si som et gjensidig utelukkelsesforhold mellom mennesker basert på disponering av naturgitte forhold, kan jorden tjene sin eier som en kilde til grunnrente, som en rettighet til en andel av det samfunnsmessige merproduktet.

Endelig er arbeidet som den tredje «produksjonsfaktoren» en tom abstraksjon uten de naturgitte og samfunnsmessige betingelsene som gjør det mulig. Disse betingelsene er imidlertid monopolisert av en del av samfunnet som privat eiendom, adskilt fra arbeidskraften og stilt i motsetning til den som «produksjonsfaktoren». Under disse betingelsene kan arbeidskraften derfor bare ta form av lønnsarbeid, av arbeid som ikke brukes, men blir anvendt, arbeid som produserer sin ytre forbruker i form av kapitalen.

Lønnsarbeid er den nødvendige form for arbeid under kapitalismen, derfor er lønnen den nødvendige form for arbeidsinntekt, arbeiderens andel av sitt arbeidsprodukt. Men siden de som er ekskludert fra den kapitalistiske private eiendomsretten til arbeidsvilkårene er avhengige av denne inntekten for å overleve, er de avhengige av lønnsarbeid.

På den ene siden fører dette til kravet om rett til arbeid, på den andre siden blir dette kravet i realiteten redusert til et krav om rett til et kapitalproduserende lønnsarbeid. Kravet om en grunnleggende rett til arbeid, hvis det ikke går hånd i hånd med kravet om avskaffelse av lønnsarbeidet og dets betingede motsetning, kapitalen, tar ikke hensyn til arbeidets særegne samfunnsmessige karakter, som nødvendigvis fører til kapitalakkumulasjon og dermed også til økende arbeidsløshet. Med utgangspunkt i et abstrakt arbeidsbegrep appellerer det til en illusorisk «naturrett». Når dette kravet ikles en særlig revolusjonær form – «arbeidsplasser framfor profit» – blir dets absurditet desto tydeligere. Man kunne like gjerne kreve «burhøns framfor egg».

Marx beskriver retten til arbeid som «det første klønete slagordet som proletariatets revolusjonære krav sammenfattes i». Og videre: «Retten til arbeid er i borgerlig forstand en absurditet, et elendig, fromt ønske, men bak retten til arbeid står makten over kapitalen, bak makten over kapitalen tilegnelsen av produksjonsmidlene, deres underordning under den sammensluttede arbeiderklassen, med andre ord opphevelsen av lønnsarbeidet, kapitalen og deres innbyrdes forhold.»¹³⁴

Å møte tesen om at arbeidskraften er blitt for dyr, og at alle må stramme inn, med tesen om at en annen fordeling ville gi nok til alle, betyr å flytte diskusjonen over på den borgerlige politiske økonomiens nivå – nærmere bestemt vulgærøkonomiens nivå. Det blander sammen bruksverdi og verdi og tilskriver inntektsforskjellene, ikke til produksjonsforholdene, men til personlig vilkårlighet. og bidrar dermed til å mystifisere kapitalforholdet ved å fremstille det som en «ting» som en bestemt gruppe mennesker samler opp. Både den konkrete manifestasjonen av denne «tingen» og dens substansielle innhold blir fullstendig ignorert, for ikke å snakke om de bestemte historiske betingelsene som denne «tingen» formes under. Men fordi kapitalbegrepet ikke blir riktig forstått, blir heller ikke begrepet lønnsarbeid riktig forstått, og begge blir erklært udødelige.

«Kapitalismen utfører sanne mirakler når det gjelder produksjon, men den svikter når det gjelder rettferdig fordeling». En slik kritikk av kapitalismen må nødvendigvis rettes mot enkeltmennesker og munne ut i kravet om en «annen politikk». Men enkeltmennesker, hvem de enn er, er som Marx viste bare «karaktermasker» i sine politisk-økonomiske handlinger,

personifiseringer av økonomiske kategorier som gir disse kategoriene et konkret uttrykk. Å snakke om en «mer rettferdig» fordeling som følge av en «annen politikk» betyr ikke noe annet enn å forbli fanget i den kapitalistiske produksjonsmåtens mekanismer og å ikke innse at fordelingsforholdene er produksjonsforholdenes bakside.

Når kapitalens vesen ikke blir forstått, vil enhver kritikk forbli fanget innenfor den kapitalistiske samfunnsrammen, rette seg mot virkninger i stedet for mot årsaker, og dermed bare utvikle skinnalternativer. Kapital betraktet som ting, som produkt, som penger eller til og med som personlig arbeidskraft, må nødvendigvis lede til andre strategiske konklusjoner enn om man forstår dens sanne karakter. Kapital er ikke en ting, men et samfunnsmessig forhold mellom mennesker basert på utbytting av lønnsarbeid, og som sådan et uttrykk for en bestemt historisk samfunnsformasjon. *En ting kan deles opp dersom det er teknisk mulig, men et samfunnsforhold kan bare oppheves. Det er en vesentlig forskjell.*

Å kritisere fordelingsmåten i kapitalismen er derfor ikke det samme som å kritisere kapitalismen som sådan. Tvert imot: For å kritisere fordelingsmåten må man først og fremst forutsette den, og en fordelingsmåte som foregår via kapital - rente, jord - grunnrente, arbeid - lønn er kapitalistisk, og ingen kvantitative forskyvninger av noe omfang vil kunne endre dette.

«Ved betraktningen av fordelingsforholdene tar man gjerne utgangspunkt i den påståtte kjensgjerning at det årlige produktet fordeler seg i form av arbeidslønn, profitt og grunnrente. Men formulert slik er dette galt. Produktet fordeler seg på den ene siden i kapital, og på den andre i inntekter (revenue). Én av disse inntektene – arbeidslønnen – antar overhodet formen av inntekt for arbeideren først etter at den tidligere har stått ham imot i form av kapital. At de produserte arbeidsbetingelsene og arbeidsproduktene i det hele tatt opptrer som kapital overfor den umiddelbare produsenten, forutsetter allerede en bestemt samfunnsmessig karakter ved de materielle arbeidsbetingelsene i forhold til arbeiderne, og dermed et bestemt forhold mellom arbeiderne og eierne av arbeidsbetingelsene – og arbeiderne imellom – i selve produksjonen. Forvandlingen av disse arbeidsbetingelsene til kapital innebærer på sin side ekspropriasjon av de umiddelbare produsentene fra jorda og dermed en

bestemt form for grunneiendom.

Men hvis den ene delen av produktet ikke ble forvandlet til kapital, ville den andre ikke ta form av arbeidslønn, profitt eller grunnrente.

På den annen side, hvis den kapitalistiske produksjonsmåten forutsetter denne bestemte samfunnsmessige utformingen av produksjonsbetingelsene, så blir denne også stadig reproduisert. Den produserer ikke bare de materielle produktene, men reproduserer også produksjonsforholdene de produseres under, og dermed også de tilsvarende fordelingsforholdene.»¹³⁵

Dette innebærer at en endring av fordelingsforholdene alene, gjennom statlig styring, men med opprettholdelse av produksjonsforholdene, på forhånd er dømt til å mislykkes – eller kun kan ha forbigående virkning. Fordelingsforholdene vil som baksiden av produksjonsforholdene før eller siden bli gjenopprettet i sin gamle form. For å opprettholde endringen ville man måtte føre en vedvarende kamp mot virkemåten til den kapitalistiske produksjonsmåtes lover – med andre ord, man ville oppleve nøyaktig det vi i dag ser, uten å vinne noe kvalitativt nytt.

For å presisere: Det finnes ingen grunn til å motsette seg, tvert imot all grunn til å delta aktivt i kapitalismekritiske bevegelser som fortsatt befinner seg på fordelingsrettferdighetens nivå – i kampen mot den herskende klassens politikk, lokalt, nasjonalt og internasjonalt. Men av hensyn til en *genuint* vitenskapelig antikapitalistisk orientering, som er radikal i Marx' forstand og «går til sakens kjerne»¹³⁶, er det all grunn til ikke å la seg oppsluke av disse bevegelsene og bruke deres teoretiske grunnlag til å «underbygge» våre egne standpunkter. Tvert imot. Uten å ville utforme bevegelsen etter bestemte prinsipper, er det, som beskrevet i *Det kommunistiske manifest*, kommunistenes oppgave, på grunnlag av sin teoretiske innsikt i den proletariske bevegelsens betingelser, forløp og generelle resultater, å opptre i praksis i disse bevegelsene som den mest besluttsomme delen av disse bevegelsene, som stadig driver dem videre mot en overvinnelse av de kapitalistiske forholdene.

Nøkkelen til å overvinne kapitalismen ligger ikke i å kritisere fordelingsforholdene, men i å kritisere produksjonsforholdene som gir opphav til dem. Bare slik kan nye samfunnsmessige perspektiver åpnes:

«De såkalte fordelingsforholdene tilsvarer og springer ut av historisk bestemte, særegent samfunnsmessige former for produksjon og for de forhold menneskene inngår seg imellom i reproduksjonen av sitt liv. Den historiske karakteren til disse fordelingsforholdene er den historiske karakteren til produksjonsforholdene, hvorav de bare uttrykker én side. Den kapitalistiske fordelingen er forskjellig fra fordelingsformene som springer ut av andre produksjonsmåter, og enhver fordelingsform forsvinner med den bestemte produksjonsformen den stammer fra og svarer til.»¹³⁷

«Så lenge konflikten mellom kapital og arbeid beveger seg på fordelingsnivået, er den et uttrykk for det kapitalistiske systemets funksjonsdyktighet – og på dette hviler kapitalens og dens organers hegemoni. Men kapitalismen bryter uunngåelig, sett i perspektiv, alle bånd mellom arbeiderne og det gamle samfunnet, et bestemt sted, en bestemt utbytter; den samler dem, tvinger dem til å tenke, og setter dem i forhold som gir dem mulighet til å gå over til organisert kamp.»¹³⁸

For å oppsummere:

- I den grad motsetningen mellom arbeiderklassen som bærer av den samlede samfunnsmessige produksjonen og kapitalen som denne produksjonens formbestemmende formål blir så akutt at det blir åpenbart i hvilken grad kapitalen hindrer produksjonen og produktivkreftene i å tjene utviklingen og tilfredsstillelsen av menneskelige behov,
- i den grad arbeiderne samtidig innser hvordan de, som den samfunnsmessige produsenten som allerede i dag gjennomfører samfunnets reproduksjonsprosess, frigjort fra kapitalens og lønnsarbeidets lenker, kunne organisere denne prosessen tusen ganger bedre og enklere – og rette den inn mot å dekke menneskelige behov,
- og i den grad de etter denne erkjennelsen innretter sin praksis, og praksisen igjen utdyper erkjennelsen,
- i den grad vil også den herskende klassens hegemoniske kapasitet bli redusert, og det vil skapes forutsetninger for et samfunnsmessig hegemoniskifte, som danner grunnlag for å endre produksjonsforholdene i samsvar med de utviklede produktivkreftene.

Vår egentlige strategiske orientering ligger i selve overvinnelsen av kapitalforholdet – ikke som et resultat av ønskedrømmer, men utledet av analysen av kapitalforholdet.

Marx: «Kapitalmonopolet blir til en lenke for den produksjonsmåten som har blomstret med og under det. Konsentrasjonen av produksjonsmidlene og sosialiseringen av arbeidet når et punkt der de blir uutholdelige og deres kapitalistiske skall sprennes i luften. Den kapitalistiske privateiendommens time er kommet.»¹³⁹

Opphevelsen av den kapitalistiske privateiendommen har imidlertid to sider: på den ene siden opphevelsen av atskillelsen mellom de umiddelbare produsentene og deres produksjonsmidler, og på den andre siden opphevelsen av atskillelsen mellom produsentene seg imellom, et skille som opprettholdes gjennom grensene mellom ulike privateiere. Forutsetningene for en direkte opphevelse av denne andre typen adskillelse har også blitt enormt mye bedre med den nåværende utviklingen av produktivkreftene – og stadig større deler av arbeiderklassen håndterer daglig midlene som kan muliggjøre den globale assosiasjonen av produsenter.

De strategiske retningslinjene som følger av analysen av den virkelige kapitalismen, må skille klart mellom veien og målet: Å angi det sosialistiske samfunnet som mål, og deretter angi sosialismen som første etappe på veien mot kommunismen, er å definere målet på feil måte.

Kommunistenes mål er den første fasen av det klasseløse verdenssamfunnet – ikke en «etappe på veien» dit. Hvis «sosialisme» defineres som en etappe på veien, så hører den til definisjonen av veien og ikke til definisjonen av målet. Denne typen «sosialisme», som ennå ikke er et klasseløst samfunn med hensyn til målet, og som ikke lenger er kapitalisme med hensyn til utgangspunktet, dvs. som er definert på en dobbelt negativ måte, kan ikke være kommunistenes mål, fordi den overhodet ikke kan defineres enhetlig. Den er ikke en konsekvent samfunnsformasjon, men snarere den revolusjonære overgangsperioden, revolusjonen.

Kommunistenes mål må være bredere. Vi kan bare beskrive målet i dets mest allmenne kjennetegn, men disse følger direkte og med indre nødvendighet av opphevingen av de indre motsigelsene i det kapitalistiske sam-

funnet, som driver det mot sin egen oppløsning. Denne målbestemmelsen må danne kjernen av ethvert et kommunistisk program, for den alene er kompasset som gjør det mulig å bestemme veien på riktig måte. Dessuten er det bare denne målformuleringen som gjør det mulig å påvise det materielle grunnlaget for at de «sosialistiske verdiene» som fremmes i ulike tekster, faktisk kan realiseres – og dermed ikke bare fremstå som moralske krav som kan gi inntrykk av at vi kommunister anser oss selv for å være bedre mennesker eller bedre politikere, som har satt oss fore å oppdra resten av menneskeheten til et bedre liv. På denne måten ville sosialismen degenerere til en blanding av en religiøs begivenhet og et oppdragelsesdiktatur.

Den strategiske fastsettelsen av veien er kjernen i ethvert revolusjonært program. Den må utledes konsekvent fra definisjonen av målet og av analysen av dagens kapitalismes utviklingstendenser.

Sluttnoter

- 1 Karl Marx, Friedrich Engels, Den tyske ideologi, MEW 3, s. 46
- 2 Ibid, 47.
- 3 Engels, Forarbeider til Anti-Dühring, MEW 20, s. 581
- 4 Karl Marx, Friedrich Engels, Det kommunistiske partis manifest, MEW 4, s. 474
- 5 Goethe, Faust I, Werke Band 3, Hamburger Ausgabe DTV, s. 31
- 6 I denne overordnede framstillingen av den samlede sirkulasjonen i det kapitalistiske samfunnet ser vi bort fra at denne utvekslingen skjer gjennom ulike mellomledd, og at merproduktet også ligger til grunn for inntektene til de ikke-produktive gruppene, grunneierklassen og staten.
- 7 Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, MEW 42, S. 170
- 8 Die Deutsche Ideologie, MEW 3, S. 33f
- 9 Zur Judenfrage, MEW 1, S. 354
- 10 Kommunistischen Partei, MEW 4, S. 463
- 11 Statistisches Bundesamt Deutschland, Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen, 2002; Der Imperialismus der BRD, FfM 1971, S. 336f; Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitalismus, FfM 1972, S.667ff; Max Koch, Vom Strukturwandel einer Klassengesellschaft, Münster 1998, S. 45
- 12 Kommunistischen Partei, MEW 4, S. 472
- 13 Kapitalen I, MEW 23, S. 531f
- 14 Kapitalen I, MEW 23, S. 443
- 15 Das Manifest der kommunistischen Partei, MEW 4, S. 469
- 16 Kapitalen I, MEW 23, S. 446f
- 17 Kapitalen I, MEW 23, S. 391
- 18 Kapitalen II, MEW 24, S. 127f
- 19 Kapitalen II, MEW 24, S. 254
- 20 Theorien über den Mehrwert, MEW 26.3, S. 250
- 21 Grundrisse, MEW 42, s. 321
- 22 Grundrisse, MEW 42, s. 321
- 23 Grundrisse, MEW 42, S.322f
- 24 Kapitalen I, MEW 23, S. 156
- 25 Grundrisse, MEW 42, S.93
- 26 Theorien über den Mehrwert, MEW 26.2, S. 299
- 27 Marx, Kapitalen I, MEW 23, S. 801. At lønnsarbeidet i koloniene i første omgang fremstår for den enkelte som et overgangstrinn på veien mot å bli selvforsynt produsent, og ikke som i Europa som et livslangt perspektiv, har fortsatt betydning for den særegne ideologiske utviklingen og utformingen av klassebevisstheten i USA sammenliknet med Europa. Det samme gjelder det faktum at kapitalismen her ikke utviklet seg på grunnlag av og i kamp med føydal jordeiendom.
- 28 Marx, Kapitalen I, MEW 23, S. 414f
- 29 Kapitalen I, MEW 23, S. 639
- 30 Også i striden om sluttpakkene ved Mannesmann-overtakelsen og i diskusjonen om størrelsen på styrehonorarene dreier det seg bare om fordelingen av byttet mellom

styret og aksjonærene. Lønnsnivået – og dermed utbyttingsraten – ville ikke endre seg med én cent om styrehonorarene ble lavere.

31 Unntak fra datte var kolonier i økonomisk forstand, der lønningene lå over nivået i de utviklede kapitalistiske statene; se ovenfor.

32 Kapitalistenes propaganda og deres økonomiske talerør snur dette forholdet på hodet når de hevder at fordi produktiviteten i det østlige Tyskland er lavere, må lønningene der være lavere og arbeidstiden lengre. Tvert imot: Fordi lønningene der er lavere og arbeidstiden lengre enn i vest, vil også produktiviteten der i gjennomsnitt forbli lavere. Under forholdene med lønnsforskjeller mot vesten kan produksjonssteder med høyest produktivitet i øst bare etableres gjennom kunstig billiggjøring av fast kapital, f.eks. gjennom offentlige tilskudd til anleggsinvesteringer.

33 Når det gjelder de allmenne profitttratene, må det tas i betraktning at dersom forskjellene bare er små, blir de – ut over denne grunnleggende bestemmelsen – i stor grad påvirket av andre faktorer, først og fremst av størrelsen på de ikke-produktive klassene og sjiktene i et land, hvis inntekter utgjør et fradrag fra den samlede merverdien, og av skattenes størrelse, som også utgjør et fradrag fra merverdien. Det konkrete bildet ved sammenligning av nasjonale gjennomsnittsprofitttrater kan derfor i hvert enkelt tilfelle avvike vesentlig fra denne generelle bestemmelsen.

34 Spørsmålet ble for eksempel diskutert av Rudolf Hilferding i 1910 i hans verk *Finanskapitalen*. Der heter det: «... Det er en situasjon som må skjerpe motsetningen mellom Tyskland og England med deres satellitter i høy grad, en situasjon som driver mot en voldelig løsning. Denne ville for lengst ha inntruffet dersom ikke motsatte årsaker hadde virket imot. For kapitaleksporten skaper selv tendenser som motarbeider en slik voldelig løsning. Ulikheten i den industrielle utviklingen fører til en viss differensiering av kapitaleksporten. Den direkte deltakelsen i utnyttelsen av industrielt tilbakestående eller langsommere utviklende land tilfaller dem som har nådd den høyeste formen for industriell utvikling. De andre landene med gammel kapitalistisk utvikling deltar i kapitaleksport mer i form av lånekapital enn i form av fabrikkanlegg. Dette fører til at for eksempel fransk, nederlandsk og i høy grad også engelsk kapital blir lånekapital for industrier under tysk og amerikansk ledelse. Slik oppstår tendenser til en solidaritet mellom internasjonale kapitalinteresser. Fransk kapital blir som lånekapital interessert i framgangen til tysk industri i Sør-Amerika osv. ... Hvilke av disse tendensene som dominerer, er i de konkrete tilfellene forskjellige og avhenger først og fremst av de profittutsiktene som åpnes gjennom utfallet av kampen.» (Rudolf Hilferding, *Finanskapitalen*, Berlin 1947, s. 458f.)

35 Erhard Sanio, *Penger og valuta*, Verlag Marxistische Blätter, Frankfurt/M. 1978, s. 38.

36 David D. Driscoll, *Hva er Det internasjonale pengefondet?*, Washington DC 1998, s. 14, eller på <http://www.imf.org>.

37 Opprettelsen av det europeiske indre markedet krevde utvikling av statlige og rettslige strukturer som gikk utover den enkelte nasjonalstat. Disse ble imidlertid ikke realisert som en sammenslåing av nasjonalstatene til en ny, enhetlig stat, men i form av avtaler og overenskomster om at bestemte spørsmål ikke lenger skulle avgjøres enkeltvis, men bare på nivået for felles forhandlinger. Voldmonopolet forblir i stor grad på nivået til de enkelte statene, og derfor forblir denne sammenslutningen fortsatt skjør.

- 38 Naturligvis er kampen om markedsandeler hardest på de mest lønnsomme markedene, og fører dermed til en nedgang i markedsprisene der.
- 39 En kapital må først trekke seg ut av et marked når markedsprisene der ligger varig under kostprisene. Nedgangen i tilbudet fører da imidlertid til en økning i markedsprisene.
- 40 Selv da ville denne koblingen ikke være fullstendig opphevet, for arbeidskraftens internasjonale bevegelighet er nødvendigvis vesentlig mer begrenset enn kapitalens.
- 41 Her spiller naturligvis flere faktorer inn: produksjonens nærhet til markedet, utviklingen av valutakurser, kvalifikasjonsnivået på tilgjengelig arbeidskraft osv.
- 42 Grundrisse, MEW 42, s. 336
- 43 Kapitalen II, MEW 23, S. 655f
- 44 Gretchen Binus, Monopolstrategien heute, i UZ, 8. august 2003. Denne betegnelsen er imidlertid uheldig, fordi sentralisering innebærer – sett i forhold til samfunnets samlede kapital – at det ikke skjer noen akkumulering. Og også sett i forhold til en enkeltkapital er det problematisk å snakke om akkumulering her. Oppkjøp av et selskap ved et annet selskap er, sett fra oppkjøperens side, en omdannelse av pengekapital til fungerende kapital, og fra kjøperens side en omdannelse av fungerende kapital til pengekapital.
- 45 Das Kapital I, MEW 23, S. 656 Fußnote 77b
- 46 Lenin, Werke 23, S. 102
- 47 Rudolf Hilferding, Das Finanzkapital, Dietz, Berlin 1947, s. 318 f. Hilferding kaller dette forestilte endepunktet for den kapitalistiske utviklingen et «bevisst regulert samfunn i antagonistisk form. Men denne antagonismen er en antagonisme i fordelingen».
- 48 Lenin, Werke 2, S. 199
- 49 Lenin, Werke 2, S. 200
- 50 Engels, MEW 22, S. 276
- 51 Lenin, Werke 3, S. 54f
- 52 Marx, Das Kapital I, MEW 23, S. 790
- 53 Marx, Das Kapital I, MEW 23, S. 790
- 54 Monopolet er imidlertid ikke bare en høyt sentralisert kapital. Dets særpreg består i at det behersker sin produksjonssfære, at det kan hindre kapital i å trenge inn i denne sfæren, og dermed kan tilegne seg en monopolprofitt.
- 55 Marx, Das Kapital III, MEW 25, S. 452
- 56 Marx, Das Kapital III, MEW 25, S. 452
- 57 Marx, Das Kapital I, MEW 23, S. 589
- 58 Jf. Engels, Utkast til kritikk av en nasjonaløkonomi, MEW 1, s. 513 f. Samme sted, s. 522:
«Man kan stille seg på hvilken side av spørsmålet man vil – den ene er like vanskelig som den andre: monolet skaper den frie konkurransen, og denne igjen monolet. Derfor må begge falle, og disse vanskelighetene kan bare løses ved å oppheve det prinsippet som frembringer dem.»
- 59 Lenin, Werke 24, S. 465
- 60 Das Kapital I, MEW 23, S. 16
- 61 Lenin, Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus, Dietz Berlin

1970, S. 28

62 Das Kapital III, MEW 25, S. 452

63 Das Kapital III, MEW 25, S. 452f.

64 Das Kapital III, MEW 25, S. 452

65 Kapitalen I, MEW 23, S. 16

66 Marx, Kapitalen I, MEW 23, S. 16

67 Marx, Rede über den Freihandel, MEW 4, S. 455

68 Kapitalen I, MEW 23, S. 15

69 Jürgen Kuczynski, Zur Geschichte der bürgerlichen politischen Ökonomie, Verlag deb, S. 463

70 Ibid, s. 471

71 J.M.Keynes, sitert etter: Der Keynesianismus III, S. 248

72 J.M.Keynes, sitert etter M.Wimmer, K.Hartwig, Gesellschaft und Wirtschaft, Verlag Moritz Diesterweg, FfM 1972, S. 20

73 Bortsett fra de stadig nødvendige devalueringene grunnet disproporsjoner, verdirevolusjoner grunnet endringer i produktivkraften og tidsmessige forskyvninger beskrevet ovenfor ved hjelp av jernbanebyggingen.

74 Das Kapital III, MEW 25, S. 521f

75 MEW 25, S. 521f

76 MEW 25, S. 523f

77 Kurt Gossweiler, John Maynard Keynes - ein Ratgeber für uns und unsere Probleme?, in Topos, Internationale Beiträge zur dialektischen Theorie, Aisthesis Verlag, Bielefeld 1997, S. 53

78 Milton Friedman, Kapitalismus und Freiheit, Ullstein 1984, s. 20 f. – Bemerkelsesverdig er også Friedmans syn på monoopolet, som han etter sitt omfang deler inn i tre ulike former: 1) monoopolet i industrien, 2) monoopolet i fagbevegelsen, 3) det statlige eller statlig subsidierte monoopolet. Ifølge Friedman er mange fagforeninger usedvanlig ineffektive, og derfor blir de monopolistiske tendensene ofte overvurdert.

«Når det finnes en fagforening, vil nødvendigvis enhver lønnsøkning tilskrives den, selv om den under visse omstendigheter ikke trenger å være et resultat av selve fagforeningsorganiseringen. Lønningene til hushjelper har økt kraftig de siste årene. Hadde det eksistert en fagforening for hushjelper, ville de økte lønningene blitt avtalt med den og følgelig blitt tilskrevet fagforeningen.» (s. 163)

79 Ibid, s. 174

80 Arbeidsgiverens andel av trygdeavgifter, pensjonspremier, helseforsikringsavgifter, arbeidsledighetsforsikring, ulykkesforsikring, osv. [Oa.]

81 Bruno Köbele, Damaliges Mitglied des Hauptvorstandes der IG-Bau-Steine-Erden, auf der 9. Bundeskonferenz junger Gewerkschafter, 6. bis 8. Juni 1975, nach dem Protokoll

82 Memorandum 2004, sitert etter: UZ, 30.April 2004, S. 15

83 Engels, Forord til Kapitalen bind 2, MEW 24, S. 25

84 Lenin, Werke Bd.2, s. 203

85 Ibid, s. 230

86 Jürgen Peters auf dem Gewerkschaftstag der IG Metall, zitiert nach:

- DKP-Info Nr.6, 2003, S.17
- 87 MEW Bd.4, S. 549
- 88 Anti-Dürring, MEW 20, S. 175f
- 89 Ibid, S.195
- 90 Ibid, S. 195
- 91 MEW 20, 18.
- 92 MEW 20, 25.
- 93 MEW 20, 25.
- 94 MEW 8, S.581f
- 95 MEW 24, S. 23
- 96 MEW 24, S. 23
- 97 MEW 23, S. 249
- 98 Kolakowski, Die Hauptströmungen des Marxismus, Erster Band, R. Piper & Co. Verlag München Zürich, S. 372
- 99 MEW 32, S. 552
- 100 Synopse zur Programmdiskussion der DKP - 2. Entwurf, 26.02.04 - S. 16f
- 101 Upton Sinclair, König Kohle, Dietz Verlag Berlin, 1949, S. 381
- 102 Edward Goldsmith in ” Schwarzbuch Globalisierung ” Riemann Verlag, München, S. 492
- 103 Ibid, S. 486f.
- 104 MEW 24
- 105 Mill, sitert etter Jürgen Kuczynski, Zur Geschichte der bürgerlichen politischen Ökonomie, Verlag das europäische Buch, S. 216
- 106 Etter Kuczynski, S. 217
- 107 Nasjonaløkonomi for alle, med vekt på jordbruk og håndverk – Lesebok for videregående kveldsskoler og blandede opplæringskoler i by og land. Wittenberg: R. Herrose Verlag, 1906, s. 251 ff.
- 108 MEW 16, S. 313
- 109 I et kapitalistisk system regnes bare arbeid som skaper merverdi som produktivt – det vil si lønnsarbeid som bidrar til å øke kapitalens verdi.
- 110 W.S.Wygodski, Wie 'Kapitalen' entstand, Verlag Marxistische Blätter 1976, S.59
- 111 Ibid.
- 112 MEW 26.2, S. 166
- 113 MEW 26.3, S. 256
- 114 Peto, Grundlagen der Makroökonomik, Verlag V Florenz GmbH, S. 41
- 115 MEW 23, S. 21
- 116 Karl Georg Zinn, Die Zukunft eines qualitativen Keynesianismus in Europa, in: Supplement der Zeitschrift Sozialismus 5/2004, S. 17
- 117 Ibid
- 118 Ibid
- 119 Ibid
- 120 MEW 23, S. 319f
- 121 MEW 19, 253
- 122 Det finnes reelle grunner til at lønnskrav møter begrensninger: Lønninger kan

ikke fastsettes vilkårlig, og ikke alle krav kan gjennomføres. Når krav først blir innfridd, får det konsekvenser for profittnivået, for bedriftens og bransjens konkurransevne, og for utviklingen av økonomien som helhet. I tariffkampene må man derfor regne med kapitalens uunngåelige motreaksjoner og deres følger.

I konfrontasjonen med den enkelte kapital er det fortsatt bevegelseslovene for totalkapitalen som setter rammene for kampen. Lønninger og profitt begrenser hverandre gjensidig. For at reproduksjonsprosessen under kapitalismen skal fungere, må både arbeidskraften kunne fornyes og kapitalen kunne utvides.

Kampen om prisen på arbeidskraft er derfor nødvendigvis innvevd i kapitalens tvangsbundne verdiøkningens betingelser. Likevel må ikke arbeiderklassen utforme sine krav i disse kampene ut fra hensynet til hele reproduksjonsprosessens funksjonsevne, men ut arbeidskraftens reproduksjonsprosess, behovet for å opprettholde arbeidskraften. Kapitalistklassen formulerer heller ikke sine tilbud ut fra helhetens behov, men ut fra kapitalens behov for verdiforøkelse. Betingelsene for helhetens utvikling fremkommer bare som et resultat av denne kampen.

Riktignok er verdien av varen arbeidskraft en objektiv størrelse, men den kan likevel ikke beregnes abstrakt eller fastsettes på forhånd. Som enhver verdi er den avhengig av produktivkreftenes utviklingsnivå, og av å bli realisert. I tillegg inneholder verdien av varen arbeidskraft både et historisk og et moralsk element. Selv om den har en objektiv karakter, blir den først konkret gjennom resultatene av klassekampene.

123 ”Reformforslag fra DGB for vekst og sysselsetting, utdanning og innovasjon, utgitt av DGBs forbundsstyre, s. 33.” (DGB = Deutscher Gewerkschaftsbund, altså Tysklands faglige hovedorganisasjon. Oa.)

124 MEW 16, S. 152

125 BGB, § 138 (2). (BGB: Bürgerliches Gesetzbuch er den tyske lovboken som regulerer privatrett.)

126 Marx, Kapitalen III, MEW 25, S. 351

127 Kapitalen I, MEW 23, S. 49

128 Kapitalen III, MEW 25, S. 825

129 Ibid, S. 839

130 Ibid, S. 822f

131 Ibid, S. 824

132 Die Klassenkämpfe in Frankreich, MEW 7, S. 41f

133 Kapitalen III, MEW 25, S. 885f

134 MEW 1, S. 385

135 Kapitalen III, MEW 25, S. 890

136 Lenin Werke Bd. 1, S. 304

137 Kapital I, MEW 23, S. 791

138 Det reiser seg i tillegg spørsmålet om hva som egentlig menes her med «samfunnsmessige verdier». Her blandes bruksverdi og verdi sammen. For produksjonen av den enkelte bruksverdi kreves det, med produktivetsframskritt, stadig mindre

arbeid – og følgelig, gitt uendret arbeidstid for den enkelte, også stadig færre mennesker. Dersom summen av de bruksverdier som er nødvendige for den samfunnsmessige reproduksjonsprosessen utgjorde en konstant, ville dermed den samlede verdimengden av de produserte bruksverdiene synke: den samlede lønnssummen i samfunnet ville synke raskt, merverdimassen ville også synke, og den samfunnsmessige totalkapitalen ville oppleve en verdiforringelse. Men slik er det ikke – ellers måtte nedgang være den dominerende tendensen i bruttonasjonalproduktet. Produksjonens omfang er nemlig ingen konstant, men utvider seg, fordi utviklingen av produktivkreftene både skaper nye behov og åpner muligheter for å tilfredsstille dem. «Samfunnsmessige verdier» er uttrykk for det samlede samfunnsmessige arbeid. De er ingen konstant, og i den grad de vokser, vokser også det samlede arbeidet.

139 Sitert etter Kuczynski, Zur Geschichte der bürgerlichen politischen Ökonomie, S. 222f

Hør vår podkast *Hensynsløs kritikk*.

- Tre marxister som diskuterer
politikk og økonomi.

Tilgjengelig i din
strømmetjeneste!

**HENSYNSLØS
KRITIKK**

